

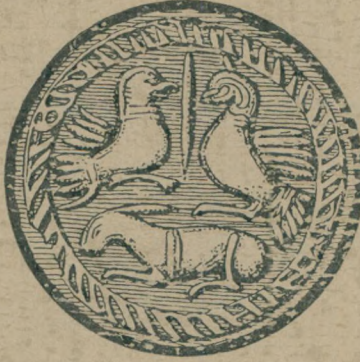
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : X

Sayı : 40

Ekim 1946

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 6

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :

	<u>Sayfa</u>
KANSU, Prof. Dr. Ş. A. ve TUNAKAN, Dr. SENİHA : Alaca - höyük 1943 - 1945 kazılarında çıkarılan kalkolitik, Bakır ve Tunç çağlarına ait halkın antropolojisi	539
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Anadolu'da Arkeoloji araştırmaları I. . .	557
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : (Almanca'ya çeviren Prof. H. G. GÜTERBOCK) : Untersuchungen über archaologische funde aus Anatolien I.	599
SAYILI, Dr. AYDIN : Gâzân Han rasathanesi	625
GÖKBİLGİN, M. TAYYİP : 1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve dürziler	641

Vesikalar :

UZUNÇARŞILI, Prof. İ. H. : II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve ölümüne dair bazı vesikalar	705
--	-----

Bibliyografya :

ULUÇAY, M. ÇAGATAY : Makalat-ı Seyyid-Harun	749
---	-----

LEVHALAR

- LXVIII — LXXIV — Alaca-höyük 1943 - 1945 kazılarında çıkarılan kafa tasları.
- LXXV — LXXXI — «Anadolu'da Arkeoloji araştırmaları» adlı makaleye ait resimler.
- LXXXII — LXXXIX — II. Abdülhamid'in hal'i ve ölümüne dair bazı vesikalar.

BELLETTEN

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: X

Sayı: 37, 38, 39, 40

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

1 9 4 6

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

AKOK, MAHMUD : Kastamonu'nun Kasaba köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii	293
AKURGAL, Dr. EKREM : Arkaik ve klâsik çağlarda İzmir	55
ARSAN, NİMET : Anadolu'nun M. S. I. ve II. yüzyıllarına ait ayakta duran kadın heykelleri	425
BİLGİÇ, Dr. EMİN : Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları ve yerlerinin tayini üzerine incelemeler	381
BOSCH, E. : Bitinya tetkikleri (I. kısım)	29
EBERHARD, Prof. W. : Tobalarda ziraat	81
EBERHARD, Prof. W. : Tobalarda köle usulü, Tobalarda ulaştırma.	255
ERGUVANLI, KEMAL : Gazi Antep - Narlı arasında bulunan paleolitik âletler hakkında bir not	375
FRYE, RICHARD N. : Selçuk'lardan evvel Orta-Şark'ta Türkler . .	97
GÖKBİLGİN, Dr. M. TAYYIP : 1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve dürziler	641
KANSU, Ord. Prof. Dr. Ş. A. : Alaca-Höyük 1943-1945 kazılarında çıkarılan kalkolitik, Bakır ve Tunç Çağlarına ait halkın Antropolojisi	539
MANSEL, Prof. Dr. ARIF MÜFİD : Mudanya mezar binası	1
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : VI. Troia'nın Anadolu Arkeolojisindeki yeri.	13
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Anadolu'da Arkeoloji araştırmaları (Untersuchungen über archæologische funde aus Anatolien) .	557
SAYILI, Dr. AYDIN : Selçuklardan evvel Orta -Şark'ta Türkler . .	97
SAYILI, Dr. AYDIN : Gâzân Han rasathanesi	625
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER : Türk Tarih Kurumu adına yapılan Mağat - höyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki (Study of the skulls from Mağat-höyük, Excavated under the auspices of the Turkish Historical Society	231
TANSEL, Dr. SALÂHADDİN : Büyük Friedrich devrinde Osmanlı-Prusya münasebetleri hakkında	133
TANSEL, Dr. SALÂHADDİN : Osmanlı - Prusya münasebetleri hakkında	271

VI

TUNAKAN, Dr. SENİHA: Alaca - höyük 1943 1945 kazılarında çıkarılan kalkolitik, Bakır ve Tunç çağlarına ait halkın Antropolojisi	539
TURAN, Dr. OSMAN: Selçuk Kervansarayları	471
YİNAL, FAZIL: Arşiv malı nedir? kütüphane malı nedir? . . .	303

Epigrafya :

ARTUK, İBRAHİM: Dunaysir'de Artuk oğullarının Ulu camii . . .	167
---	-----

Vesikalar :

ÖZ, TASİN: Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fatihi Sinan Paşa Arşivi	171
UZUNÇARŞILI, İ. H. : Beşinci Murad'ı Avrupa'ya kaçırma teşebbüsü.	195
UZUNÇARŞILI, İ. H. : Beşinci Sultan Murad'ın tedavisine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar	317
UZUNÇARŞILI, İ. H. : Hicaz vali ve kumandanı Osman Nuri Paşanın uydurma bir irade ile Mekke Emiri Şerif Abdülmutilib'i azletmesi	497
UZUNÇARŞILI, İ. H. : II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve ölümüne dair bazı vesikalar	705

Tercümeler :

BARTHOLD W. W. (Türkçeye çeviren : ABDÜLKADİR İNAN) : İslâmlarda Mervaniler mezhebi	369
---	-----

Bibliyografya :

ULUÇAY, M. ÇAĞATAY: Makalât-ı Seyyid - Harun	749
--	-----

Haberler :

Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu'nun yıllık toplantısı	211
--	-----

Levhalar :

I — XII : «Mudanya mezar binası» makalesine ait resimler.	
XIII — XVII: «VI. Troia'nın Anadolu Arkeolojisindeki yeri» makalesine ait resimler.	
XVIII — XXIII: «Arkaik ve Klâsik çağlarda İzmir» makalesine ait resimler.	
XXIV : Artuk oğulları camiinin mihrabı.	
XXV — XXVII : Maşat - höyük kafa tasları hakkındaki makaleye ait resimler.	

- XXVIII — XXX : Candaroğlu Mahmud Bey camiine ait resimler.
XXXI — XL : V. Murat Makalesine ait resim ve vesikalar.
XLI — XLV : Gaziantep - Narlı arasında bulunan paleolitik âletler.
XLVI — LXVII : Anadolu'nun M. S. I. ve II. yüzyıllarına ait giyimli ve ayakta duran kadın heykelleri.
XLVIII — LXXIV : Alaca-höyük 1943-45 kazılarında çıkan kafatasları.
LXXV — LXXXI : «Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları» adlı makaleye ait resimler.
LXXXII — LXXXIX : II. Abdülhamid'e ait bazı vesikalar.
-

BELLE TEN

Cilt: X

Ekim 1946

Sayı: 40

ALACA-HÖYÜK 1943-1945 KAZILARINDAN ÇIKARILAN KALKOLİTİK, BAKIR VE TUNÇ ÇAĞLARINA AİT HALKIN ANTROPOLOJİSİ

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET A. KANSU *Dr. SENİHA TUNAKAN*

*Ankara Üniversitesi Rektörü ve
T. T. Kurumu üyesi*

Antropoloji Doçenti

Türk Tarih Kurumu Alaca-Höyük kazılarında 1943 ve 1945 yıllarında çıkarılmış ve incelenmek üzere Enstitümüze gönderilmiş olan iskeletleri kazı envanterindeki işaretleriyle şöyle sıralıyabiliriz:

1. Al. J. M I Kalkolitik çağ iskeleti.
2. Al. H. M II Kalkolitik çağ kafası.
3. Al. F.No. I Bakır çağ kafası.
4. Al. H. M I Tunç çağ kafası.

Bunların dışında dört çocuk iskeleti daha vardır ki bunlar genel olarak henüz gelişme başlangıcında olan çok küçük çocuklara ait olduklarından incelenemeyecekleri için burada bunları sadece işaret ederek geçeceğiz. Bunlardan ikisi Kalkolitik çağa aittir. Al. J = M2 işaretini taşıyan çocuk iskeleti 1945 yılında, Al. J = (0) işaretini taşıyan çocuk iskeleti ise 1944 kazı yılında çıkarılmıştır. Her ikisi de çömlek içinde bulunmuştur. Diğer iki çocuk iskeleti eski Eti çağına aittirler. 1945 yılında çıkarılmışlar ve Al. J. = (C) M3, Al. J = (C) M4 işaretleriyle gösterilmişlerdir.

Şu halde burada inceleme materyalimizi yalnız dört iskelet, fakat daha doğrusu, yalnız dört kafa teşkil edecektir. Çünkü yukarıda işaretleriyle belirttiğimiz ve Anadolu'nun bu bölgesinin farklı kültür devirlerine mensup halkının birer örneğini veren bu dört kafadan elimizde yalnız Al. J. MI Kalkolitik çağ kafasının iskeleti vardır. Bu iskeletin kemikleri, hususiyile uzun kemikleri çok kırık parçalar halindedir. Tamiri mümkün olamamıştır. Bu yüzden bu raporumuz ancak bu dört kafanın inceleme sonucunu verebilecektir. Genel olarak bütüü kafaların muhafaza durumu fenadır. Bunları ayrı ayrı incelerken de göreceğimiz gibi tamir edildikten sonra bile üzerlerinde ancak pek az ölçü alınabilmiş, hatta bazılarında bu da mümkün olamamıştır. Yüz iskeleti hiçbirinde mevcut değildir. Alt çene yalnız iki kafada muhafaza edilmiştir. Kafalardan üçü erkek, biri bir kadına aittir. Diş ve kafa dikişleri karakterlerine dayanılarak yapılan diagnoza göre de yaşları 20-40 arasındadır.

Kafa ve alt çene ölçülerini I ve II numaralı tablo, endisleri III numaralı tablo özetlemektedir.

1. 1945 kazı yılında çıkarılan Al. J. MI Kalkolitik çağ iskeleti (Resim : 4, 5, 6)

Kafanın incelenmesi : Yüz iskeletini taşımayan bu kafanın aynı zamanda kaide kısmı da yoktur. Kafa, kafa kubbesi, glabel kısmı ve kaş kemerleri biraz kırık olan alın, Processus mastoides ile beraber sol taraf şakak kemiği (os temporalis), kafa kemiğinin (os occipitalis) yukarı yarımı, sağ taraf duvar kemiğinin (os parietalis) büyük bir kısmıyla temsil edilmektedir. Bunun dışında kalan parçalar, bu bütüne eklenemeyecek kadar ufak kırıklar halindedir. Ayrıca Squama temporalis kısmı kırık sağ taraf şakak kemiği tek bir parça halinde mevcuttur. Üst çeneye ait yalnız küçük parçalar bir de ayrı olarak dişlerin büyük bir kısmı vardır. Alt çene yine ayrı parçalar halindedir. Aradaki kısımlar eksik olduğundan tamir edilememiş, yalnız alt çene gövdesinin sağ tarafı ile menton kısmı (protuberentia mentalis) bir araya getirilebilmiştir. Bu durumda olan bu alt çenede de pek tabii olarak hiçbir ölçü alınamamıştır. Dişler genel olarak aşınmış bir durumdadırlar.

Kafanın genel yapısı, kasların tutunduğu yerlerin kuvvetli oluşu, Pr. mastoides'lerin büyüklüğü, hususiyile kafa kemiklerinin çok

kalın oluşu ve bunun neticesi olarak kafanın da ağır olması ve nihayet Sinus frontalis'in büyüklüğü bu kafanın erkek bir ferde ait olduğu lehinde oldukça kesin bir işaret gibi ele alınabilirse de, kırık bir halde de olsa, uzun kemiklerin yapısı ve bilhassa femur başlarının küçük oluşu vereceğimiz bu hükümde biraz ihtiyatlı olmamız gerektiğini göstermektedir.

Kafa dikeylerinin durumu hususiyle sagittal ve coronal dikeylerin kısmen kapanmış olması ve dişlerin aşınma derecesi bu kafanın aşağı yukarı 35 - 40 yaşlarında bir ferde ait olduğunu göstermektedir.

Bu kafada, 1 numaralı tabloda görüldüğü gibi, ancak dört ölçü alınabilmiştir. Bu ölçülerin yardımıyla elde ettiğimiz 78.01 (?) kafa endisiyle bu kafa mesokran'dır. Burada kafanın glabel kısmının kırık ve sağ taraf duvar kemiğinin biraz noksan olmasının aldığımız ölçülere tesir etmiş olması ihtimalini düşünsek bile (bu ancak 2-3 mm. etrafında olabilir) bu farklar bu endisi ancak bir iki ünite içinde değiştirebilecek ve kafanın genel şeklinin verdiği intibaa göre de bu değişme mesokran sınırı içinde olabilecektir.

Yükseklik - uzunluk endisi 64.58 dir. Yani bu kafa, uzunluğuna nazaran kulak deliği - bregma mesafesi yüksek olan kafalar grubuna (Hypsikran) girmektedir. 83.78 yükseklik - genişlik endisi ile de metriokran bir kafadır. Yani bunda yükseklik gelişimi genişliğe nazaran orta derecededir. Alın 65.54 endisle dar bir alın işaret etmektedir. Yani alın stenometop'dur.

Bu kafanın ölçüler dışında söyleyebileceğimiz özellikleri de şunlardır: norma verticalis'den bakıldığı zaman *ovoid* bir şekil gösterdiği görülmektedir. Bu da Tuber parietalia'ların fazla çıkıntılı olmayışı, alın ve kafa kemiğinin kafa genişliğine ahenkli bir daralma göstermesiyle ilgilidir.

Profilden (N. lateralis) bakıldığı zaman yüksekliği az olan alının tümsek (*bombé*) olduğu ve hafif bir meyille kafa kubbesi inhinasiyle devam ettiği görülür. Kafa kubbesi oldukça düz bir kavis yapmakta ve arkaya doğru biraz yükselerek uzanmaktadır. Kafanın arka inhinası obelion'un biraz gerisinden başlamaktadır. Occipital inhina orta derecededir. Kafa kemiğinde yumru şeklinde bir çıkıntı mevcut değildir. Bu yüz üzerinde kas izlerinin yerleri oldukça belirlidir. Pr. mastoides'ler kuvvetlidir.

Kafaya önden, yani norma frontalis'den bakıldığı zaman alnın kafa genişliğine nazaran darlığı göze çarpmaktadır. Fakat bu normadan tesbit edilebilen en önemli özellik kafa kubbesinde bregma'dan obelion'a kadar uzanan hafif bir ibiğin (crête) varlığıdır. Bu ibik kafaya scaphoide bir görünüş vermektedir.

Genel olarak kafa kemikleri çok kalındır. Sağ parietal kemiğinde ortalama kalınlık 8 mm., solda ortalama kalınlık 8.2 mm. olarak tesbit edilmiştir. Kafa hacimli ve ağırdır.

Görüyoruz ki bütün bu özellikleri ve genel morfolojisi ile bu kafa bize Kalkolitik çağda Anadolu'da yaşamış olan *eurafricaine* tipin antropolojik karakterlerini hatırlatmaktadır. Yalnız kafa mesokrandır. Bu da şüphesiz etnik bir tesalübü, yani *Alpli brakisefallerle dolikosefal eurafricaine*'lerin karışmasını işaret etmektedir. Şu halde bu fertde ikisi ortası tezahür eden bu karakter (mesokranie) yanısıra *eurafricaine* tipin özelliklerinin daha belirli bir şekilde kendini açıkladığını görmekteyiz¹.

İskelet: Çok dağınık ve harap bir vaziyettedir. Alt ve üst taraf uzun kemiklerinden hiçbirini tamir etmek mümkün olamamıştır. Mevcut olanların çoğunu bu kemiklerin gövdeleri (Diaphyse) teşkil etmektedir. Kemik uçları (Epiphyse) kırık bir halde kısmen mevcut olmasına rağmen aradaki parçalar eksik olduğundan bunların ait oldukları gövdelere eklenebilmesi kabil olmamıştır. Leyen kemiğinden (Pelvis) sağ ve sol tarafa ait iki parça, omurlar, kaburga kemikleri kırıkları bu ferdin iskeletine ait elimizde bulunan başlıca parçaları teşkil etmektedir.

2. Al. H. M II Kalkolitik çağ kafası (Resim : 7, 8, 9)

1943 yılında Kalkolitik çağa ait bir mezardan çıkarılmıştır. Kafanın sağ yarımından biraz fazlası, alın kemiğinin orbital kıs-

¹ Bilindiği gibi Mezopotamya'da Protohistorik devirlerde yaşamış olan farklı yapıları iki dolikosefal tip Anadolu'da da Kalkolitik ve Bakır çağlarında yaşamıştır. Bu iki tipten biri kaba yapıları diğeri ince yapılarıdır. Kafa kemiklerinin kalınlığı, kemik çıkıntılarının mütebariz oluşu, kas intibalarının fazla belirli olması ve bunların yanısıra bazı ilkel özelliklerle karakterlenen bu kaba tipe İtalyan antropolojisti G. Sergi, *Eurafricaine* adını vermiştir. Bu isimden de anlaşılacağı gibi bu tip Güney Avrupa dolikosefallerinin kuzey ve kuzey-doğu Afrika etnileriyle karışmış bir şekli olarak görülmektedir. İnce yapıları ikinci tip ise bildiğimiz Akdeniz tipidir.

miyle oldukça iyi muhafaza edilmiş bir halde çıkarılmış olduğundan tamir edilebilmiş ve tek bir parça halinde birleştirilmiştir. Sol tarafa ait parçaların büyük bir kısmı fazla kırık ve eksik bir vaziyette olduğundan kafaya eklenememiştir. Yüz iskeleti parçalar halindedir. Üst çene diş kemeri dişleriyle ve damağın ön kısmıyla beraber tek bir parça halinde mevcuttur. Alt çene tamdır. Dişler genel olarak aşınmış bir haldedir. Kafa erkek bir ferde aittir. Diş ve kafa dikişlerinin durumuna göre de yaşı aşağı yukarı 20-25 arasındadır.

Kafa kutusunda ancak üç ölçünün alınabildiği 1 numaralı tabloda görülmektedir. Sol taraf parietal kemiği mevcut olmadığından kafanın genişlik kutru alınamamış ve kafa endisi hesap edilememiştir. Fakat kafaya norma verticalis'den, yani yukarıdan bakıldığı zaman kafanın uzunluğunun takribî genişliğine (140 mm.) nazaran gösterdiği münasebetin bir endis hesap etmeden de bu kafanın mesokran kafalar kategorisine girebileceğini göstermektedir. Yükseklik-uzunluk endisi bu kafada 64.67 dir. Yani kafa Hysikran'dır. Alın endisi hesap edilememiştir. Fakat bu ferdin orta derecede geniş bir alna sahip olduğu söylenebilir. Yalnız parietal çıkıntıların fazlalığı neticesi olarak kafanın yan taraflarının öne doğru daralması bu alını daha dar göstermektedir. Tuber frontale'ler, yani alın çıkıntıları pek belli değildir. Buna karşılık glabel ve kaş kemeri oldukça mütebarizdir.

Norma lateralis'den bakıldığı zaman alnın oldukça düz olarak yükseldiği görülmektedir. Alın çıkıntıları hizasından sonra bu yükseliş arkaya dönmekte ve bregma hizasında belirli bir çıkıntı yaptıktan sonra düz olarak obelion'a kadar uzanmaktadır. Bundan sonra da bu sagittal inhin kafanın arka çevresini meydana getirmek üzere aşağıya doğru dönmektedir. Çok kuvvetli olmamakla beraber Planum occipitalis hizasında kafa kemiği bir yumru (ressaut post-lambdoidien) yapmaktadır. Bundan başka bu norma'dan Pr. mastoides'lerin oldukça kuvvetli gelişmiş olduğu da görülmektedir. Sagittal bir ibik bu kafada mevcut değildir. Kafa kemiklerinin kalınlığı bundan evvelki kafaya nazaran daha mutedildir. Sağ taraf parietal kemiğinde kalınlık ortalama olarak 6.2 mm. bulunmuştur.

Norma verticalis'den bakıldığı zaman Tuber parietalia'ların yanlara doğru çıkıntı yaptıkları görülür. Bu hal kafaya tipik *pentagonoide* bir görünüş vermektedir.

Yüz iskeletinden elimizde yalnız ayrı bir parça halinde üst çene diş kemeri vardır. Bunda üç ölçü alınmış ve bir endis hesap edilmiştir. Üst çene diş kemerinin uzunluk ve genişlik kuturlarının oranıyla ifade edilen üst çene endisi Turner'in sınıflamasına göre bu çeneyi 138.78 endisle geniş üst çene (brachyuranisch) kategorisine sokmaktadır. Ekstrem derecede geniş ve kısa bir üst çeneyi işaret eden bu endis, bugünkü insan ırklarında tesbit edilen varyasyon genişliğinin üst sınırını aşmakta ise de diğer taraftan yine şimdiye kadar incelenmiş olan Anadolu Kalkolitik ve Bakır çağı üst çenelerinin gösterdiği varyasyon genişliğinin içine girmektedir. Yalnız bu sınır içinde de yine ekstrem bir yer almaktadır. Bu çok geniş fakat buna karşılık az uzun olan üst çenenin bu ölçüleriyle uygunluk gösteren geniş ve kısa bir damağı vardır. Diş kavsi tipik bir parabol şeklindedir. Diş kemiklerinde sol birinci kesici ile, sağ köpek dişinden maada bütün dişler mevcuttur. Dişler aşınmağa başlamıştır.

Alt çene : Kuturları ve şekli bakımından üst çene ile sıkı bir ilgi halinde olduğu malumdur (Resim : 1). Çünkü her ikisinin de gelişmesinde müşterek faktör diş sisteminin gelişimidir. Gerçekten Thomson'un genişlik - uzunluk endisinin bu alt çenedeki küçüklüğü bu ilgiyi açık bir surette ortaya koymaktadır. Bu çenede bu endis 55.65 olarak bulunmuştur. Diğer taraftan alt çenenin kafa şekliyle olan bağılılığı gözönünde tutularak yuvarlak kafalılarının uzun kafalılara nazaran genişliğine göre uzunluğu az alt çenelere sahip oldukları düşünülürse mesokran olan bu kafada çenelerle kafa şekli arasında bir ahenksizlik vardır. Alt çenenin II inci molar hizasındaki yüksekliğinin kaynak yüksekliğine oranının ifadesi olan yükseklik endisi bu çenede 84.48 dir. Yani bu iki yükseklik ölçüsü modern bir çene tipinin belirli bir oranını vermektedir. Alt çenenin iki esaslı genişlik ölçüsünü teşkil eden lokmalar arası mesafesi ve iki aç genişliğinin yardımıyla elde edilen genişlik endisi de 81.45 olarak bulunmuştur. Bu da bugün yaşayan insan tiplerinde bulduğumuz ortalama içine girmektedir. Alt çene kolu 54.55 endis ile dar uzun bir alt çene kolunu işaret etmektedir. Bilindiği gibi alt çene kolunun büyüklüğü ve üzerindeki reliefler çigneme kaslarıyla ilgilidir ve bu çenede modern çenelerdeki münasebetler görülmektedir. M. temporalis'in etkisi altında bulunan Processus coron-

ideus bildiğimiz gibi bu çenede de genişliği uzunluğundan fazla olan bir üçgen şeklindedir ve ucu sivridir. Derin bir Incisura mandibulae ve uzunluk mihveri biraz içeri bakan oval şeklinde bir Capitulum mandibulae bu alt çene kolunun yukarı kısmını karakterlendirmektedir.

Alt çene açısının (Angulus mandibulae) tamamiyle beşeri (anthropine) bir karakter olduğu malûmdur. Bilindiği gibi bu açı daimi dişlerin çıkması tamamlandıktan sonra kesin şeklini alır. Bu alt çenede bu açı 122° olarak bulunmuştur. Fakat sol taraf üçüncü molarin henüz çıkmadığı sağ taraftakinin de daha yeni çıkmakta olduğu gözönünde tutulursa bu açının bu çenede henüz tam kıymetini almış olmadığını söylemek icap eder.

Alt çene gövdesine gelince: çenenin ön kısmının inhinası üst çeneye bağlı, fakat daha doğrusu kafanın horizontal duruşu ile ilgilidir. Böyle olmakla beraber tek olarak ele alınan bir alt çenede bu inhina kaynak kısmının (Symphyse) alt çene gövdesinin alt kenariyle yapmış olduğu açı ile ifade edilebilir. Bu profil açısı bu çenede 73° olarak tesbit edilmiştir. Menton, yani çene noktası (Protuberentia mentalis) bütün modern çenelerde olduğu gibi burada da iyi teşekkül etmiştir. Çene noktasının her iki yan taraflarında bulunan Tuberculum mentalis'lerin fazla mütebariz olmayışı çenenin ön kısmına daha ziyade yuvarlak bir görünüş vermektedir. Çene gövdesinin çene deliği (Foramen mentalis) hizasındaki yüksekliğin bu hizadaki kalınlığına nisbet etmek suretiyle elde edilen kalınlık endisi bu çenede 49,12 gibi büyük bir endis göstermektedir. Bu ekstrem kıymet şüphesiz, alt çenenin kalın kemik yapıyla sıkı bir ilgi halindedir ve bize oldukça ilkel bir karakter gibi görünmektedir. Aynı münasebeti kaynak (Symphyse) hizasındaki çene yüksekliğini bu hizadaki kalınlığa nisbet ettiğimiz zaman da bulmaktayız. 44.83 olarak bulduğumuz bu endis de bize ilkel çene şekillerini hatırlatmaktadır.

Şu halde görüyoruz ki bu alt çenede ele aldığımız bütün bu karakterler bu çeneyi bütün proporsiyonları ve genel görünüşü ile bugünkü çenelerden ayırt ettirmemekte ve ait olduğu kafa ile birlikte modern bir tipin örneği olduğunda şüphe bırakmamaktadır. İlkel bir karakter olarak gösterdiğimiz çene yapısındaki kalınlığı bu ferdin kafa yapısında da tesbit ettiğimizi gözönünde

tutularak kafa ve çenede meydana koyduğumuz bütün antropolojik özellikleri de ele alırsak bu kafanın, bundan evvelki gibi, *eurafricaiae* tipin karakterlerini taşıdığını söyleyebiliriz. Kafa şeklinin mesokran oluşu da bu ferdin bir tesalüp mahsulu olduğunu göstermekte aynı zamanda Kalkolitikten itibaren Anadolu'ya gelmeğe başlamış olan Alpli yuvarlak kafalılarla Anadolu'nun yerli doliko halkı arasındaki etnik karışmanın eskiliğini işaret etmektedir.

3. Al. F. No. I Bakır çağı kafası (Resim : 10, 11, 12).

Bu kafanın incelenmek üzere elimizde yalnız beyin kutusu (Calvaria) vardır. Kafa kaidesi kırıktır. Önden arkaya doğru alın kemiğinin orbital kısmı, os sphenoides ve kafa kemiğinin yan kısımları ile Foramen occipitalis magnum ve Clivus kısımları tamamiyle noksandır. Yüz iskeleti mevcut değildir. Üst çene diş kemerlerinin azı dişlerini taşıyan sağ ve sol taraf parçaları ile alt çene diş kemerine ait parçalar dışında elimizde bu kafaya ait yalnız ufak kırıklar ve ayrı bir halde bulunan dişler vardır. Kafa 20 - 25 yaşlarında bir kadına aittir. Kafa kemikleri çok ince ve kafa çok hafiftir. Kas izleri siliktir. Kafanın ufaklığı hususiyle dikkati çekmektedir. Kafa çevresinin 480 mm oluşu da bunu göstermektedir. Halbuki kafanın horizontal çevresi Avrupalı kâhil erkeklerde ortalama 520 mm., kadınlarda 495 mm. dir. Şu halde bu kafada bu çevre bugünkü Avrupalı ortalamasının altına düşmektedir. Bu kafada dört ölçü alınabilmiştir. Kafa endisi 74.29, yani dolikokran'dır. Yükseklik - uzunluk endisininin 66.89 olması ile de Hysikran kafalar grubuna girmektedir. Yani kafanın uzunluğuna nazaran yükseklik gelişimi fazladır. Aynı suretle kafanın yüksekliğinin genişliğine nazaran da fazlalığı görülmektedir. Zira bu kafa 90.00 yükseklik - genişlik endisiyle Akrokran'dır. Kafanın uzunluk ve genişlik gibi iki esas kutruna nazaran yükseklik gelişiminin fazlalığı kafaya profilden bakıldığı zaman da göze çarpmaktadır. Alın 66.92 endis ile orta derecede geniş bir alın işaret etmektedir. Bu alında glabel ve kaş kemerleri siliktir. Alın yuvarlak ve alın dikişi (sutura metopica) kapanmamıştır, yani kafa metopik'tir. Önden bakıldığı zaman parietal kemiklerin yüksekliği ve tuber parietalia'ların yan tarafa doğru yaptığı genişlik neticesi olarak alın az yüksek ve dar intibamı vermekte-

dir. Norma lateralis'den bakıldığı zaman parietal kemiklerin yüksekliği bilhassa göze çarpmaktadır. Kafanın mediansagittal inhinasının obelion'a (kafanın tepesine doğru) kadar yükseldiği ve bu noktadan itibaren arkaya ve aşağıya doğru döndüğü, inion'dan itibaren de öne doğru çevrildiği görülmektedir. Yani bu kafada çok hafif de olsa bir plano - occipital mevcuttur. Pr. mastoides'ler çok küçüktürler.

Norma verticalis'den bakıldığı zaman alnın darlığı ve kafanın genişliğine olan gelişiminin parietal bölgede olduğu ve Tuber parietalia'ların yana doğru çıkıntı yaptıkları görülür. Bundan sonra occipital bölgede ikinci bir darlaşmanın meydana gelişi bu kafaya *Rhomboid*e bir şekil vermektedir. Kafanın yan tarafları düz olarak aşağı inmektedir.

Norma basilaris, yani kafaya alt tarafından bakıldığı zaman da kafanın dar ve uzun olduğu görülmektedir. İki Pr. mastoides arasındaki genişliğin 85 mm. oluşu da kafa kaidesinin darlığının bir işaretidir.

Görüyoruz ki elimizde mevcut parçaların incelenmesinin bize verdiği sonuç, bu kafanın da Anadolu'nun Madenler çağı (proto-historik) halkının antropolojisi hakkında bildiklerimizi destekliyen bir örnek olmasıdır. Yalnız bu kafanın bundan evvelkilerden farklı olduğunu belirtmemiz icabeder. Zira bu örnek, Anadolu Kalkolitik ve Bakır çağının yerli halkını teşkil eden farklı yapıları iki dolikosefal tipten, kaba yapıları eurafricaine tip yanısıra, ince yapıları *Akdeniz tipi*'ne girmektedir.

4. Al. H. Ml. Tunç çağı kafası (Resim : 13, 14, 15)

1943 kazı yılında çıkarılmış olan bu kafa aln kemiğinin büyük bir kısmı, sağ ve sol taraf parietal kemiği parçaları ve kırık bir kafa kemiği ile temsil edilmektedir. Bu parçalar bir araya getirilmek suretiyle kafa kubbesinin tamiri kısmen mümkün olmuş ise de üzerinde ölçü alınabilecek bir vaziyette değildir.

Bu kafada dikkati çeken en önemli karakter kafa kuturlarının fazla büyük oluşu, hususiyetle kafanın ön - arka uzunluğunun fazlalığıdır. Kemiklerin kalınlığı orta derecededir. Önde aln kemiğinde glabel ve kaş kemerleri kuvvetli olarak gelişmiştir. Glabel üzerinde aln dikişinin kapanmamış izleri görülmektedir. Ophryon hizasında, yani glabel'in üst kısmında aln içeri doğru

bir girinti yaptıktan sonra alın çıkıntıları hizasında tekrar ileri doğru bir inhina yapar ve yukarı doğru yükselir. Bilindiği gibi bütün kafalarda normal olarak Median - sagittal inhina obelion hizasında aşağıya doğru döndüğü halde bu kafada ancak Lambda noktasından sonra aşağı dönmektedir. Kafanın uzunluğu da parietal kemiklerin sagittal dikiş istikametinde gösterdikleri bu uzun ve az kavisli inhinadan ileri gelmektedir. Bundan başka sagittal dikiş üzerinde bregma ile obelion arasında 2-3 cm. kadar uzunlukta ikinci bir çıkıntı vardır. Bu tümseklik önden bakıldığı zaman kafaya bu hizada omurgamsı bir manzara vermektedir.

Kafa kemiğinde (os occipitalis) ense kaslarının tutunduğu yerlerde kemik relieflerinin fazla çıkıntılı olduğu görülmektedir. Ayrı bir halde mevcut olan Pr. mastoides'ler bu fertte kuvvetli olarak gelişmiştir. Kafa 30-35 yaşlarında (belki de 40) erkek bir ferde aittir.

Alt çene: Bu alt çenenin gövdesi ile sağ taraf kolu tam bir parça halindedir (Resim: 2-3). Çene kuvvetli yapılıdır ve geniştir. Yani kafa kuturlarının büyüklüğü ile ilgili bir yapı göstermektedir. Çene gövdesinin iç ve dış yüzündeki relieflerin derinliği bu fertte kas sisteminin kuvvetli oluşunun bir işaretidir. Gövdenin ön kısmındaki çene noktası (Protuberentia mentalis) ileri doğru fırlaktır. Bunun her iki yan tarafında ve çene gövdesinin kaidesinde bulunan Tuberculum mentalis'ler fazla mütebariz olduğundan çenenin ön kısmına köşeli bir manzara vermektedirler. Bu çenede diş kemerinin ön kesicileri içine alan kısmı kırıktır. Onun için alt çene profil açısını ancak takribi olarak verebileceğiz. Bu takribi açı 77° olarak bulunmuştur. Alt çenenin iç yüzünde de reliefler çok barizdirler. Hususile Fovea submaxilaris'lerin derin, Linea mylohyoidea ve Spina mandibularis'lerin çok bariz oluşu bu çenenin ayırıcı özellikleri arasına girmektedir. Çene kalın değildir. Kalınlık endisinin 36.36 olması da bu çenenin bu bakımdan bugünkü çenelerden farklı olmadığını göstermektedir. Gerçekten bu çeneye ait kafayı incelerken de gördüğümüz gibi bu ferdin kemikleri kalın değildir. Yalnız kuvvetli bir kas sistemine sahip olduğunu işaret eden kemik üzerindeki kas izleri çok kuvvetlidir ve bu hal çeneye çok özel bir görünüş vermektedir.

Sağ taraf alt çene kolu bu gövde ile bir aradadır. Çene kolu oldukça geniştir. Alt çene kolu açısı (Angulus mandibularis)

121° dir. Çiğneme kasının (M. masseter) bu açının dış yüzü üzerinde tutunduğu kısmın, yani Tuberositas massetericae'nin yanlara doğru bir çıkıntı halinde gelişmiş olduğu görülür. Lokma (Processus condyloides) ve gagamsı çıkıntı (Pr. coronoides) bu alt çene kolunda mevcut değildir. Mevcut dişler büyük ve fazla aşınmıştır.

Bronz çağını temsil eden bu fertde de ortaya koyabileceğimiz en önemli özellik genel olarak kafa ve alt çene kuturlarının büyüklüğü ve kas sisteminin kuvvetli oluşudur. Kafa ölçülerinin alınmamasına rağmen kafanın sagittal inhinası ve parietal kemiklerin yanlarda aşağı doğru gösterdiği iniş bu kafanın dolikosefal bir ferde ait olduğunda şüphe bırakmaz. Yapı itibariyle de kaba bir tipin örneğini vermektedir. Şu halde bu örnek bize, Kalkolitik ve Bakır çağında Anadolu'nun bu bölgesinde yaşamış olan *Eurafricain* tipin Tunç çağındaki bir artakalanı gibi görünmektedir.

* * *

Görüyoruz ki Anadolu Kalkolitik, Bakır ve tunç çağı halkının birer örneğini veren ve dört kafadan ibaret olan bu küçük serimiz ele aldığımız bütün özellikleri ile bizi, Anadolu'nun proto-historik halk tipi hakkında bildiklerimizi destekliyen bir sonuca götürmektedir. Bu halk tipinin, yani Anadolu'nun ilk sakinlerinin dolikosefal insanlar olduğunu ve dolikoların farklı iki tiple temsil edildiklerini biliyoruz. Diğer taraftan dolikosefallerin yanısıra mesosefallerin de bulunması daha o devirlerde etnik bir karışmanın vukua gelmiş olduğunu düşündürmektedir. Gerçekten incelediğimiz bu dört kafadan üçü (Al. J. MI, Al. H. MII, Al. H. MI) yani iki Kalkolitik çağ kafası ile Bronz çağına ait tek kafa antropolojik yapılarındaki genel benzerliklerle ayrı bir grup halinde bize *eurafricaine* tipi hatırlatmaktadırlar. Yalnız bunlardan Kalkolitik çağa ait olanlar kafa formları bakımından *eurafricaine* tipinden ayrılmaktadırlar. Çünkü bunlar bu tipin genetik bakımdan baskın (dominant) görülen etnik özellikleri yanısıra bir tesalübü (Alpli-*eurafricaine*) meydana koyan mesokran bir kafaya sahiptirler. Bakır çağını temsil eden Al. F. No. I kafa ise diğerlerinden ayrı bir morfoloji ile ince bir yapı gösteren *Akdeniz* tipinin bir örneğini vermektedir.

Araştırmamızı bitirirken kazılarımızdan elde ettiğimiz iskelet malzemelerine dayanılarak Anadolu'nun proto-historik halkı hak-

kında gün geçtikçe daha etraflı antropolojik bilgilere sahip olmağa başladığımızı belirtmemiz ve bu bilgiler sayesinde Anadolu'nun bu devir halkı ile komşu bölgelerin halkları arasında etraflı karşılaştırmalar yapmamızın imkân dahilinde girebileceği de işaret etmemiz icabeder.

Tablo I

Kafa ve yüz ölçüleri
(Mesures du crâne et du face)

	Al. J. MI Kalkolitik	Al. H. MII Kalkolitik	Al. F. No. I Bakır(Cuivre)
Kafa uzunluğu (Diameter antero-post.) max.	191 (?)	184	175
Kafa genişliği (D. tansverse max.)	148 (?)	—	130
Kafa yüksekliği (Hauteur auriculo- bregmatique)	124	119	117
Alın genişliği (D. frontal mn.)	97	99	87 (?)
Kafa çevresi (Courbe horizontale totale du crân)	—	—	480
İki göz çukuru arası genişliği (Larg. interorbitaire)	—	24	—
Üst çene dış kemeri genişliği (Larg. de l'arcade alvéolaire)	—	68	—
Üst çene dış kemeri uzunluğu (hong. de l'arcade alvéolaire)	—	49	—
Damak genişliği (Larg. palatine)	—	45	—

Tablo II
Alt çene ölçüleri
(Mandibule)

	Al. H. MII (Kalkolitik)	Al. H. M (Bronz)
İki lokma genişliği (Larg. bicondylienne)	124 mm.	—
İki açığı genişliği (Larg. bigoniaque)	101	—
Açı-çene noktası projektif mesafesi (Diametre gonio-mentonnier. projectif)	69	71
Alt çene kolu yüksekliği (Hauteur de la branche montante)	55	—
Alt çene kolunun en dar genişliği (Larg. mn. de la branche montante)	30	31.5
İncisura mandibulae genişliği (Larg. d'incisura mandibulae)	39	—
Çene gövdesinin II inci molar hizasında yüksekliği (Hauteur laterale du corps au niveau de II ème molaire)	24.5	27
Kaynak yüksekliği (Hauteur symphysienne)	29	33
Çene gövdesinin F. mentalis hizasında yüksekliği (Haut. du corps au niveau de Foramen mentale)	28.5	33
Foramen mentale hizasında Çene gövdesinin kalınlığı (Épaisseur du corps au niveau de Foramen mentale)	14	12
İki çene deliği arasındaki mesafe (Larg. bimentonnier)	43.5	45
Kaynak açısı (Angle symphysien)	73°	77° (?)
Alt çene kolu açısı (Angulus mandibularis)	122°	121°(?)

Tablo III**Endisler
(Indices)**

	<u>Al. J. MI</u> <u>Kalkolitik</u>	<u>Al. H. MII</u> <u>Kalkolitik</u>	<u>Al. F. No. I</u> <u>Bakır (cuivre)</u>
Kafa endisi (Indice crânien)	78.01 (?)	—	74.29
Yükseklik - uzunluk endisi (Ind. hauteur - longueur)	64.58	64.67	66.86
Yükseklik - genişlik endisi (Ind. hauteur-largeur)	83.78	—	90.00
Alın endisi (Ind. ferontal)	65.54	—	66.92
Üst çene endisi (Ind. palato - alvéolaire)	—	138.78	—
		<u>Al. H. MII</u> <u>Kalkolitik</u>	<u>Al. H. MI</u> <u>Bronz</u>
Alt çene endisleri : (Mandibule)			
Genişlik - uzunluk endisi (Thomson) (Ind. largeur - longueur)		55.65	—
Alt çene yükseklik endisi (Haut. lateral X Haut. symphysienne)		84.48	81.82
Alt çene genişlik endisi (Larg. bigoniaque X Larg. bicondylienne)		81.45	—
Alt çene kolu endisi (Ind. de la branche montante)		54.55	—
Yükseklik - kalınlık endisi (Epaisseur du corps X Haut. du corps au niveau de F. mentale)		49.12	36.36

SUR L'ANTHROPOLOGIE DE LA POPULATIONS
DES ÂGES CHALCOLITHIQUE, DU CUIVRE ET
DU BRONZE MIS AU JOUR LORS DES FOUILLES
D'ALACAHÖYÜK 1943-45

RÉSUMÉ

L'objet de notre étude est une petite série de quatre crânes offrant des exemplaires des habitants de l'époque chalcolithique, des âges du cuivre et du bronze anatoliens. Cette série nous mène, avec toutes les particularités qu'elle comporte, à des résultats corroborant nos connaissances au sujet du type d'homme proto-historique d'Anatolie. Nous savons que ce dernier est en majorité dolichocéphale et que les dolichos y sont représentés par deux types distincts. D'autre part, la présence de mésocéphales fait penser à la possibilité d'un mélange ethnique, survenu dès ces époques lointaines. En effet, trois des quatre crânes susmentionnés (Al. JMI; Al.HM II; Al HM I), soit deux chalcolithiques et un de bronze, constituent, de par les analogies d'ordre général qu'ils montrent dans leurs structures anthropologiques, un groupe à part, rappelant le type eurafricain. Car, du point de vue génétique, ils comportent, à côté des particularités ethniques dominantes de ce dernier, une tête mésocrâne trahissant un mélange alpin-eurafricain. Quant au crâne Al. F. No I, de morphologie différenciant des trois premiers, il représente le type méditerranéen, de structure plus délicate.

En terminant ce résumé, nous tenons à faire remarquer que, grâce aux trouvailles de squelettes obtenues dans nos fouilles, nous sommes déjà en possession de connaissances assez étendues sur les habitants proto-historiques de l'Anatolie; que ces connaissances vont s'amplifiant de jour en jour, et qu'il sera possible, dans un avenir proche, d'établir, à l'aide de ces données, des comparaisons assez poussées entre les Anatoliens de ces époque et ceux des régions avoisinantes.

ANADOLU MADENLER ÇAĞI HALKI
ANTROPOLOJİSİ HAKKINDA ŞİMDİYE KADAR YAPILMIŞ OLAN
ARAŞTIRMALARIN BİBLİOGRAFYASI

- Prof. Dr. Şevket A. Kansu: *Alaca-Höyük'te bulunan iskeletlerin antropolojik tetkiki*. Belleten. No. 1. 1937.
-*Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alaca-Höyük*. L'Anthropologie, T. 47. No. 1-2. 1937 Paris.
- Prof. Dr. Şevket A. Kansu: *Kumtepe neolitik kemikleri üzerinde antropolojik bir tetkik*.
-*Etude anthropologique sur les ossements du Kumtepe*. Belleten, No. 2. 1937 (Troad).
- Prof. Dr. Şevket A. Kansu ve Asis. Muine Atasayan: *Anadolu ırk tarihi üzerine antropolojik bir tetkik*. Türk Antropoloji Mecmuası, Sayı 19-22. 1939.
Belleten, No. 9. 1939.
-*Contribution anthropologique à l'étude sur l'histoire raciale de l'Anatolie. Congrès international des sciences anthropologiques. 2ème Session. Copenhague, 1938.*
- Prof. Dr. Şevket A. Kansu ve Asis. Muine Atasayan: *Afyon-Karahisar Kusura hafriyatında meydana çıkarılan Bakır ve Eti devrine ait iskeletler üzerinde tetkikler*. Türk Antropoloji Mecmuası, Sayı 19-22. 1939.
-*Recherches sur les squelettes de l'âge du cuivre et de l'époque Hittite, découverts dans les fouilles de Kusura, aux environs d'Afyon Karahisar*.
Revue Turque d'Anthropologie No. 19-22. 1939 Ankara.
- Prof. Dr. Şevket A. Kansu: *Les ossements d'Ahlatlıbel (Age du cuivre)*. Türk Anthropoloji Mecmuası. (Revue Turque d'Anthropologie) No. 19-22. 1939.
- Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek: *Anadolu Bakır çağı ve Eti seknesinin kraniolojik tetkiki*. Belleten, Sayı 19. 1941.
A craniological study of the Copper age and Hittite populations of Anatolia.
- Ord. Prof. Dr. Şevket A. Kansu ve Doç. Dr. Seniha Tunakan: *Türk Tarih Kurumu Alaca-Höyük kazılarında (1936-1944) Bakır çağı yerleşme katlarından çıkarılan*

Resim 1 — Al. H. M. II Kalkolitik çağ kafasının alt çenesi. (Bu çene kalın ve oldukça kitlevlidir.)

Fig 1 - Age Chalcolithique: Mandibule épaisse et assez grande.

Resim 2 — Al. H. M. I. Tunç çağı kafasının alt çenesi (çenenin dış rölyeflerinin fazla kuvvetli olduğu bu resimde açık olarak görülmektedir.)

Fig 2 — Age Chalcolithique: Lerehief extérieur de cette mandibule est très accusé.

Resim 3 — Al. H. M. I. Tunç çağı Alt çenesinin iç taraftan görünüşü. (Fovea submaxillaris, bu alt çenede normal çenelerden çok derin ve sınırlı kesindir.)

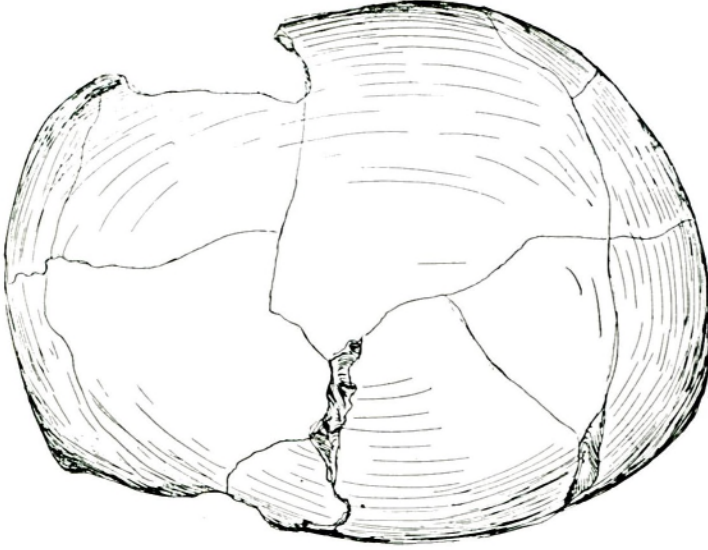
Fig 3 — Age du Bronze : La fovea submaxillaris de cette mandibule est plus profonde, et son contour plus arrêté que celle des mandibules normales.

Resim 4 — Alaca-Höyük Kalkolitik çağ; (M. I. O+ ?) Norma lateralis
Fig 4 — A. Chalcolithique.

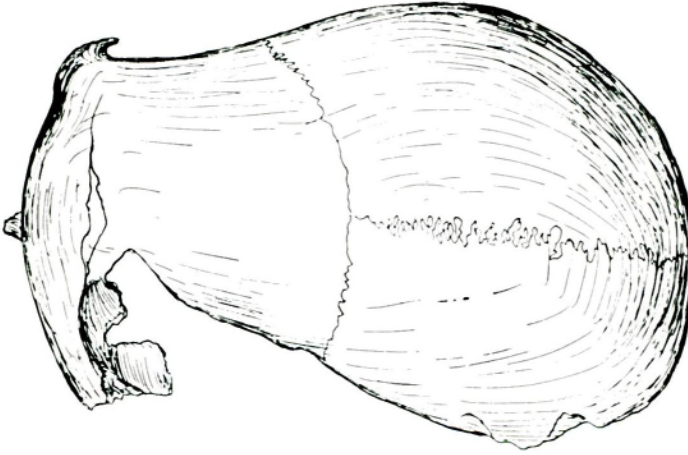

Resim 5 — Alaca-Höyük Kalkolitik çağ; (Al. J. M. I. O+ ?) Norma lateralis
Fig. 5 — A. Chalcolithique.

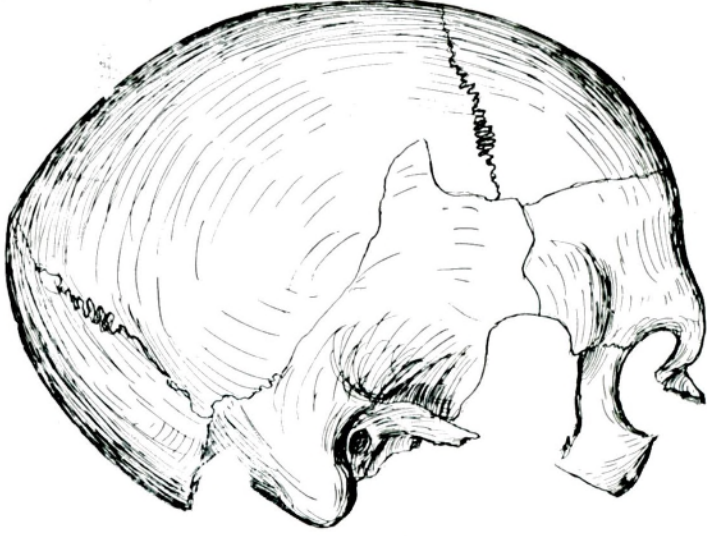
Resim 6 — Alaca - Höyük kalkolitik çağ;
(Al. J. M. I. (O+ ?) Norma verticalis (glabel - lambda plânına göre)

Fig 6 — A. Chalcolithique

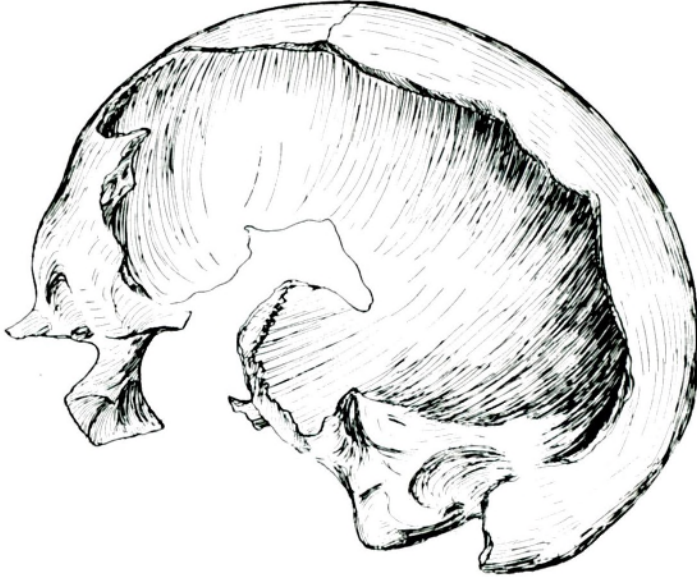
Resim 7 — Alaca - höyük kalkolitik çağ;
(Al. H. M. II. O+) norma verticalis (glabel - lambda plânına göre)

Fig 7 — A. Chalcolithique

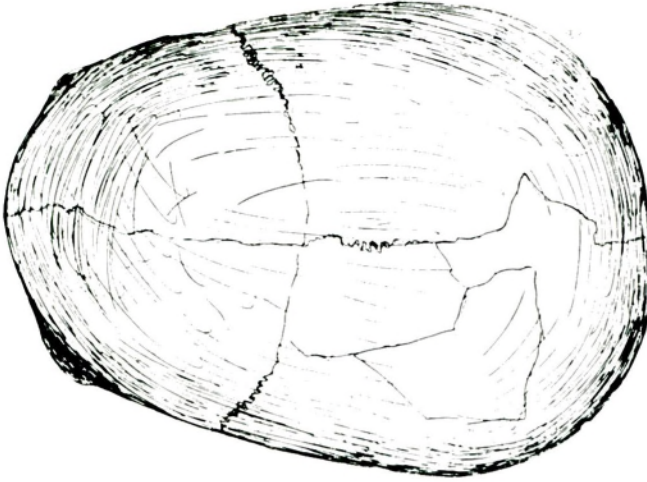
Resim 8 — Alaca - Höyük kalkolitik çağ; (Al. H. M. II. O+) Norma lateralis

Fig 8 — A. Chalcolithique

Resim 9 — Alaca - Höyük kalkolitik çağ; (Al. H. M. II. O+) Norma lateralis.

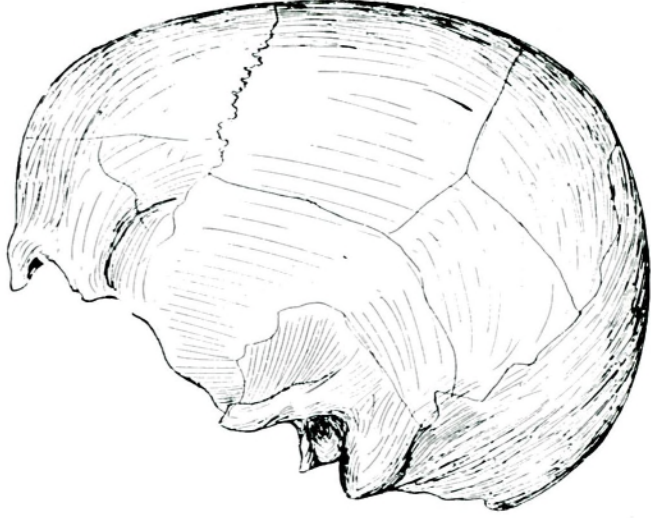
Fig 9 — A. Ohalcolithique

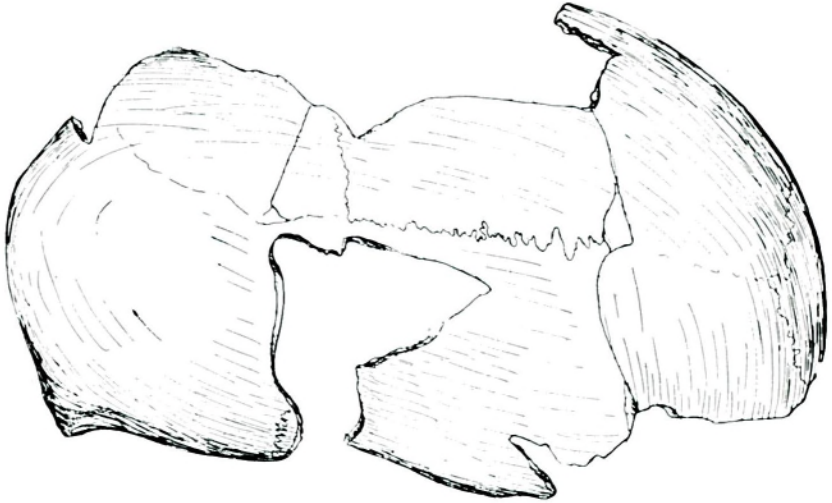
Resim 10 — Alaca-Höyük Bakır çagıtı;
 (Al. F. No. 1⁺) Norma lateralis (glabel - lambda plânına göre)
 Fig. 10 — Age du Cuivre.

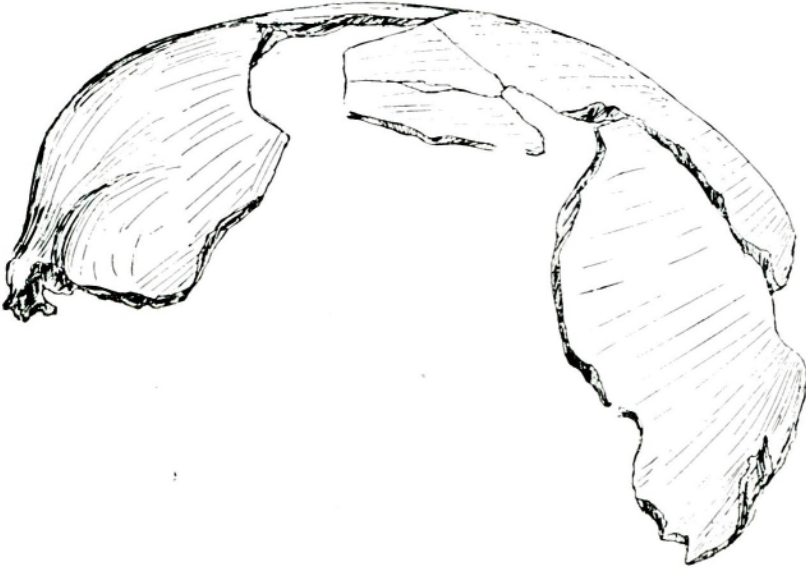
Resim 11 — Alaca-Höyük Bakır çagıtı;
 (Al. F. No. 1⁺) norma lateralis.
 Fig. 11 — Age du cuivre.

Resim 12 — Alaca Höyük Bakır çağı ;
(Al. F. No, 1⁰+) norma lateralis
Fig. 12 — Age du cuivre

Resim 13 — Alaca-Höyük Tunç çağı;
(Al. H. M. I. O+) Norma verticalis (glabell-lambda plânına göre)
Fig. 13 — Age du Bronze.

Resim 14 — Alaca-Höyük Tunç çığı;
(Al. H. M. I. O+) Norma lateralis
Fig. 14* — Age du Bronze

Resim 15 — Alaca-Höyük Tunç çığı;
(Al. H. M. I. O+) Norma Lateralis
Fig. 15 — Age du Bronze

iskeletlerin antropolojik incelenmesi. Belleten Sayı 36. 1945.

Meliha Ünsal: *1939 yılında Tilkitepe (Şamramaltı) kazısından çıkarılan iskeletlerin antropolojik incelenmesine ait rapor (Lisans vazifesi) 1946. (Neşredilmemiştir.)*

Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek, *Türk Tarih Kurumu adına yapılan Maşat Höyük kazısından çıkarılan kafa taslarının tetkiki — Study of the skull from Maşat-Höyük, Excavated unter the auspices of the Turkish Historical Society Belleten, No. 38. 1946.*

Marc R. Sauter: *Les races brachycéphales du Proche-Orient, des origines à nos jours. Archives Suisses d'Anthropologie Generales. T. XI. No. 1, 1945.*

ANADOLU'DA ARKEOLOJİ ARAŞTIRMALARI

I.

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

Arkeoloji Doçenti

Son yıllarda Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Frig, Hitit ve Tarihten önceki çağlara tarihlenen çeşitli arkeoloji kalıntıları elde edilmiştir. Bugün muhtelif müzelerde korunan bu eserlerin incelenmesi, bazı arkeoloji meselelerini aydınlatmağa yaradığından, bunları topluca yayınlamağı faydalı bulduk. İlk bakışta önemsiz sayılabilecek olan bu kalıntıların buluntu yerleri, yayılış alanları ve devirleri gözönünde tutulursa, Anadolu'nun çeşitli arkeoloji problemlerinden bazılarını aydınlatıcı ışıklar serptiği kolaylıkla anlaşılır. Yayınlanmıyan eserlerin artmasını önlemek, üstünde durulmaya başlanan konuları belgelere istinad ettirmek amacıyla, beş yıldanberi topladığımız buluntuları "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları,, başlığı altında yayınlamağa devam edeceğiz. İlk defa işlenen bu eserlerin buluntu yerleri Anadolu'nun muhtelif yerlerine yayılmış bulunmaktadır. Bunları sırayla gözden geçirelim :

1. İlk grupumuzu Tavşanlı Ovası'ndan getirilen buluntular teşkil eder. Adını içindeki ilçe merkezinden alan Tavşanlı ovası, dağlarla çevrilmiş, bereketli ve yerleşmeye uygun geniş bir düzlüktür. Bugün ortasından demir yolu geçen bu ova, İlk Madenler Çağındanberi meskündür. Büyük arkeolog K. Bittel'in işaretinden sonra bakışı üstüne çeken bu ovanın¹ önemi artmış ve buluntuları değerlendirilmeğe başlanmıştır². Demirci - Höyük hafirleri

¹ Kurt Bittel, Ein Gräberfeld der Yortan-Kultur bei Babaköy (AfO 13 s. 1, not 1 de Tavşanlı yanındaki höyüklerin varlığına işaret edilmekle beraber, bunların henüz araştırılmadığı belirtilmiştir.

² Tahsin Özgüç, Yortan Mezarlık Kültürüne ait yeni buluntular (Belleten 29 s. 66) da yayınlanan gaga ağızlı testi, bu ovadaki büyük höyükten çıkarılmıştır.

1939 yılında yayınladıkları raporda, Bursa, Balıkesir, Kırkağaç ve Soma ovalarının höyüksüz olduğunu, fakat bu ovalardan sonra başlayan yüksek ülkede ve meselâ Tavşanlı çevresinde höyüklerin birdenbire arttığını isabetle belirtmişlerdir³. Tavşanlı ovasındaki höyüklerden yalnız ikisi incelenmiş ve yüzden toplanan çanak çömlek parçaları etüdün sahibine getirilmiştir. Müze asistanı L. Tuğrul ve arkadaşı tarafından derlenen malzemenin büyük bir kısmı Tavşanlı'nın aşağı yukarı iki km. uzağındaki Kocasu çayının sol kenarındaki büyük bir höyükten⁴, geri kalan azı da gene aynı kasabanın 6 km. batısındaki Kayıköyü höyüğünden getirilmiştir. 1/ 800.000 ölçüsündeki Türkiye hartasında gösterilmeyen bu höyüklerin, höyüksüz bölgeyi, yani yalnız mezarlık buluntularıyla tanınan Balıkesir ovasını, höyükleri bol olan Doğu bölgelerine bağlayan bir yerde sıralandıklarını görmek, Kuzey-Batı ve İç Anadolu'nun İlk çağlardaki karşılıklı bağlarının aydınlanması bakımından önemlidir⁵. Tavşanlı höyüğünden getirilen kap

³ Kurt Bittel und Heinz Otto, Demirci-Hüyük, Eine vorgeschichtliche Siedlung an der phrygisch-bithynischen Grenze, Berlin 1939 s. 3. Bununla beraber adı geçen ovaların tamamen höyüksüz olmadığını gene Bittel'in müşahade ettiği Kırkağaç yanındaki Maltepe ile Soma'daki höyüğün varlığı ile öğreniyoruz (K. Bittel, Kleinasiatische Studien, İstanbul 1942 s. 174 not 186).

⁴ Bu höyük 1944 yılında yayınlanan testinin buluntu yeriyile aynıdır (Bellekten 29 s. 66 v. d.).

⁵ Asıl Tavşanlı'nın İlk çağları hakkında esaslı bir bilgiye sahip değiliz. Tavşanlı'dan getirilen ve yayınlanan Klâsik çağ anıtları mevcut değildir. Ovanın muhtelif yerlerinden ve höyüklerden toplanan Roma çanak çömleği, Tavşanlı çevresinin bu çağın ilk ve geç safhalarında da oldukça kesif bir yerleşme alanı olduğunu açıklamaktadır. İncelemek imkânını bulduğumuz bu kalıntıların bizzat kasaba içinde derlenmediğine de işaret edilmiştir. Bu bakımdan sayın Ord. Prof. İ. Uzunçarşılı'nın işaret ettiği Beyköy mezarlığını yerinde araştırmak ve hususiyle tarihlendirmek gerekir (Kütahya şehri. İstanbul 1942 s. 6). Küçük buluntuların bu durumu, Tavşanlı'nın modern bir şehir olduğunu belirten Texier'in görüşünü desteklemektedir (Charles Texier, Asie Mineure (Paris 1862) s. 392-93 (Tercümesi: Ali Suat, Küçük-Asya, İstanbul 1340 cilt 2, s. 318) Ankara'ya gönderilen çanak çömlek parçaları arasında Bizanslılara ait olanları da az değildi. Helenistik çağa tarihlenen buluntuların yokluğu, ovanın bu çağda iskân edilmediğine işaret sayılmamalıdır. Bunların elimize geçmemesi bir tesadüf olabilir. Daha geç çağlara gelince, kızını Yıldırım Bayezit ile evlendiren Germiyan oğullarından Süleyman Şah'ın M. 1331 de diğer şehirlerle birlikte Tavşanlı'yı da kızına cihaz olarak Osman oğullarına verdiğini biliyoruz (Kütahya şehri s. 47-48). Ayrıca 17. yüzyılda Tavşanlı'yada uğriyan Evliya Çelebi (Seyyahatnâ-

kaçağı, çanak, çömlek ve kulp parçaları olmak üzere, üçe bölmek mümkündür. Kırmızı hamurlu çanakların boya astarı koyu kırmızı ve iyi perdahlıdır. Bunları, Miss Lamb'ın bütün Anadolu kazıları için örnek sayılabilecek bir ustalıkla yürüttüğü Kusura kazılarında sonra tarihlendirmek ve ait oldukları kültür bölgelerini sezmek kolaylaşmıştır. Lamb'ın, Kusura'nın B kültür katında bulunduğu tek kulplu, içeri çekik kenarlı derin çanak tipi buluntumuzun (şek. 2) benzeridir⁶. İkinci çanak (şek. 1) Kusura'da intikal (Transitional) ve C katında bulunan kulpsuzların tipini andırmaktadır⁷. Bu çanağın ağır dönen bir çarkta yapılması ilgi çekicidir. İçi ve dışı kırmızı boya astarlı, perdahlı ve kulpsuz olan üçüncü çanak Kusura'nın B katındaki derin çanağın tam eşidir⁸. Bittel'in geniş yayılışına işaret ettiği bu çanak tipinin⁹ Termi¹⁰, Kumtepe¹¹, I ve

mesi cilt 9 s. 16) burada han ve hamamların varlığına, buna karşılık bedesten ve medreselerin bulunmadığına işaret etmiştir. Tavşanlı'da Germiyan oğullarına ait yazıtların yokluğuna rağmen Osman oğullarına ait eserlerin varlığını öğreniyoruz (Kütahya şehri, s. 147). F. Taeschner, Bursa'nın devlet merkezi olduğu sıralarda, buradan başlıyan ve Kütahya üstünden Afyonkarahisar'a erişen hac yolunun önemine işaret etmiştir (Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen I s. 168). Bursadan kalkıp, İnegöl'den geçerek, Domaniç Dağını aşan bu kısa yolun Tavşanlı'dan geçtiğini Bittel de yazmıştır (Kleinasiatische Studien s. 155). Evliya Çelebi de hacca giderken İnegöl-Domaniç dağı-Tavşanlı-Kütahya hattını takip etmiştir (Seyyahatnâmesi cilt 9 s. 11-25 ve Taeschner I s. 39). Taeschner, Evliya Çelebi'nin takip ettiği bu Bursa Kütahya yolunun Cihannümada anılandan inhiraf ettiğine işaret etmiştir (Taeschner I s. 39). Bununla beraber, Bursa'nın devlet merkezi olduğu zamanlarda ve Germiyan oğullarıyla Osman oğullarının komşu buldukları devirde, Bursa'yı Kütahya'ya bağlayan istasyonlardan birinin Tavşanlı olduğundan şüphe edilemez. Bugün bu yolun meşgul olduğumuz çağlarda da kullanıldığını ispat edecek durumda değiliz. Metinde yalnız İnegöl ve Tavşanlı ovalarının ilk kültür kalıntıları arasındaki benzerliğe işaret etmekle yetinilecek ve ova arasındaki yeni buluntuların açığa çıkarılması beklenecektir.

⁶ W. Lamb, Excavations at Kusura near Afyon Karahisar II (Archaeologia 87 s. 236, Lev. 83, 8-9).

⁷ Archaeologia 86 s. 25 ve 87 s. 237 şek. 14,2.

⁸ Archaeologia 86 s. 17 Lev. VI, 3. Bu iki çanak tipi arasında teknik ve biçim bakımından en ufak bir ayrılık dahi yoktur.

⁹ Kleinasiatische Studien s. 150

¹⁰ W. Lamb, Excavations at Termi in Lesbos, Cambridge 1936 Lev. XI, 64,56 ve 322.

¹¹ Hamit Koşay, Jerome Sperling, Troad'da dört yerleşme yeri, İstanbul 1936, s. 41 type b.

II. Troia'dan başka, Orta ve Kuzey Anadolu'da bulunduğunu başka bir yerde belirtmiştik¹². Alishar'ın I. ve onu takip eden boyalı çanak çömlek kültüründe rastlanan bu tipin¹³, Orta Anadolu'nun geri kalan ve M. ö. üçüncü binin ortasına tarihlenen merkezlerinde sevilmemiş olması¹⁴ bu tipin bilhassa Batı ve Kuzey Anadolu'ya yayıldığını göstermektedir. Önasya'nın ilk kültürleri bu çanak biçimini sevmeyişi gibi, Tuna boyu kültürlerine de çok yayılmamıştır. Bu tipe uzak olmakla beraber, onu andırdığı da düşünülebilen çanakların Fransa'daki "Dolmen çanak çömleği," adı verilen örnekler arasında görülmesi, tesadüf benzerliğinden başka birşey değildir¹⁵. Bizce kıta Yunanistan'la, Makedonya ve adalarda (Anadolu'da olduğu gibi) eski ve bol ölçüde görülmiyen bu tipin çıkış merkezi Anadolu'dur.

Tavşanlı'dan getirilen kırmızı boya astarlı kulpların çoğu burmalıdır (şek. 3-4). Kusura'nın B katıyla, Yortan mezarlığında bulunan bu kulp tipinin kap biçimlerini de öğrenebiliyoruz¹⁶. İsparta ovasındakilerden başka¹⁷ Demircihöyük'de de bulunan bu kulp tipinin Makedonya'daki Vardaroftsa'da da varlığına hafirleri tarafından haklı olarak işaret edilmiştir¹⁸. Ayrıca Termi'nin IV. ve V. şehrinde de bu tipe giren kulpların varlığını görüyoruz¹⁹. Orta Anadolu'da Ahlatlıbel'de bilinen bu kulp tipine, son zamanlarda Karaoğlan'ın da Bakır çağı kültüründe bol olarak raslanmıştır²⁰. Ayrıca Polatlı yanındaki Karayavşan testisinin kulbu da bu tipin

¹² Tahsin Özgüç, Birinci Troia'yı kim kurdu? (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi cilt II, 5 s. 710 v. d.

¹³ OİP VI s. 275 şek. 250 ve OİP 28 şek.

¹⁴ Alacahöyük, pazarlı, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Bitik ve hattâ Demirci-höyük'de olduğu gibi.

¹⁵ C. Schuchhardt, Alteuropa s. 54 şek. 17,6-7.

¹⁶ Archaeologia 86 s. 17 şek. 7,5 a-b ve 7 ve E. J. Forsdyke, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum, London 1925 s. 7 şek. 10—A 38. Buna göre bu kulp tipi gaga ağızlı testilerle derin çanaklarda görülmektedir.

¹⁷ Kleinasiatiscche Studien şek. 57.

¹⁸ K. Bittel und Heinz Otto, Demirci-höyük s. 22 ve not 1, Lev. 13,9 da üst ve alt sıradakilerden bazıları.

¹⁹ W. Lamb, Excavations at Termi şek. 30, 4 ve 32,510.

²⁰ Hâmit Zübeyr, Ahlatlıbel Hafriyatı (Türk Tarih ve Arkeologya Dergisi II s. 23 de alttaki serinin üst sırada sağdan ikinci. Karaoğlan kazısını ziyaretimde Prof. R. O. Arık'ın göstermek lütfunda bulunduğu eserlere göre.

en güzel örneğine göre şekillendirilmiştir ²¹. Burmalı kulp nevinin bilhassa Batı Anadolu'nun kuzey bölgelerinde, yani Termi ile Yortan mezarlığında ve daha bol olmak üzere de Demirci-höyük'le Kusura'nın temsil ettiği intikal bölgesinde ve bu bölgeye bağlı bulunan Karaoğlan-Ahlatlıbel'de bulunması, bu tipin bu mıntakada yerli olduğuna işarettir ²².

Hafifçe dışarı çekik kenarlı ve yüksekçe boyunlu çömleklerin hepsi kırmızı boya astarlıdır (şek. 4-8). Bir tanesinin örgü motifine göre ve kabartma suretiyle süslü oluşu, bu çevrede az raslanan bir özelliktir (şek. 6). Ağız kenarıyla karnı arasının yivlerle süslendiği görülen ikinci çömleğin süs örgelerine intikal bölgesinde sık sık raslanmaktadır. Silindir boyunlu, dışarı profilli, kulpsuz çömlek de bu çağda bu bölgeye çok yayılmıştır (şek. 5) Tavşanlı bölgesinde bulunan ve 1944 yılında yayınladığımız gaga ağızlı testi ²³ bir yana bırakılırsa, yeni getirilenler arasında Yortan tipine giren testi yoktur. Höyüğün sonuncu parçası da önemlidir. Silindir biçimli ve yivli olan bu parça, kırmızı boya astarlı, yüksek kaideli bir çanağa aittir (şek. 14). Schuchhardt, 1940 yılında yayınladığı bir etütte I. Troia'nın menşeyini Güney-doğu Avrupa'da aramış ve bu görüşünü Hisarlık'ın ilk yerleşme katında bulunan yüksek kaideli "Fusschale," çanakların varlığı ile de doğrulamak istemişti ²⁴. Bu konu üzerinde ciddi olarak duran Bittel'den sonra ²⁵, biz de aynı mesele ile meşgul olmuştuk ²⁶. Schuchhardt-daki yüksek kaideli Troia çanaklarının esas itibarıyla Avrupa'dakilerden farklı özelliklere sahip olduğunu, Bittel açıklamış ve bu kap tipiyle I. Troia'nın menşeyini çözümenin mümkün olmadığını belirtmiştir ²⁷. Bugün bu görüşü doğrulayacak çeşitli belgelere sahibiz. Orta ve Güney-doğu Avrupa'da Neolitik ve ilk madenler

²¹ Şevket Aziz Kansu, Ankara civarında bulunan prehistorik bir vazo (Türk Antropoloji Mecmuası 1939, sayı 19-22, 328 şek. 1-2.

²² Vardaroftsa'daki varlığı Anadolu'nun etkisiyle açıklanabilir.

²³ Belleten 29 Lev. 24, 12-13. Bunun da kulbu aynı höyükten getirilen yeni kulplardaki gibi burmalıdır.

²⁴ C. Schuchhardt, Wer hat Troia I gegründet? (APAW 1940 No. 10 s. 4 şek. 2 nin üstteki sırası.

²⁵ Kleinasiatische Studien s. 151-153.

²⁶ I. Troia'yı kim kurdu? (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II,5 s. 702-708.

²⁷ Kleinasiatische Studien s. 152-154.

çağında görülen bu kap tipi, Cucuteni'den²⁸ İspanya'daki El - Argar kültürüne kadar yayılmış olmakla beraber²⁹, Önyasya-Kıt'a Yunanistan, Girit ve Kiklatlar'daki yayılışı dadaha az değildir³⁰. Kaideleri daha yüksek olmakla, I. Troia'dakilerden ayrılan, fakat Avrupa örneklerine daha ziyade yaklaşan Alishar meyvelikleri, Alacahöyük ve Pazarlı'da kalkolitik yerleşme katında bulunmuştur³¹. Ayrıca Kültepe'de bulunan kaideli bir çanağın³², Batı Anadolu örneklerine bağlılığı da bildirilmiştir³³. Bundan başka, yayınlanmamış olmasına rağmen, Kumtepe'de bulunduğu işaret edilmiş olan³⁴ meyvelik bugüne kadar yalnız İç Anadolu'ya yayıldığı sanılan tipin Kuzeybatı Anadolu'daki varlığı için de çok önemlidir. Tavşanlı meyveligi yivli süsleri bakımından bilhassa Alishar'dakilerin benzeridir³⁵. I. Troia'nın delikli ve yüksek kaideli çanağı bir yana bırakılırsa³⁶, geri kalanları alçak kaideli olup yukarda anılan birinci tipten oldukça farklıdır³⁷. Bununla beraber Schuchardt'ın bilhassa üstünde durduğu ikinci tipteki örnekler de, Anadolu'da birinci tiptekiler kadar yayılmıştır³⁸.

²⁸ H. Schmidt, Cucuteni, Berlin 1932 s. 119 Lev. 7, 3, 5 ; 8, 3.

²⁹ C. Schuchardt, Alteuropa s. 56 Lev. 12, o.

³⁰ Kleinasiatische Studien s. 152.

³¹ OİP 28 Lev. VIII, e1615 - 1617, e1509, e1618 şek. 75 - 77 ve kaideleri delikli olanlar s. 69 şek. 76, 1 - 2,5 ; Lev. 1,3 ; Hamit Z. Koşay, Alacahöyük hafriyatı 1936 s. 163 üst seride soldan birinci ; Archäologischer Anzeiger (K. Bittel) 1941 s. 265 - 266 şek. 4 ve Kleinasiatische Studien s. 152. Alacahöyük'ün Kalkolitik ve Bakır çağında 1941 yılından sonra bulunan meyvelikleri henüz yayınlanmamıştır. Bu höyüğün ilk yerleşmelerinde ev içinde ve hatta ölülerin yanında rastlanan bu meyvelikler, Alishar'dakilerin eşi olmakla beraber, bazı yerli özellikleri de vardır. Alacahöyük'de Bakır çağında kullanılan bu meyveliklerin oda mezarlar ve ölü evlerinden çıkarılanları altındandır (R. O. Arık, Alacahöyük Hafriyatı 1935 CLXIX ve CLXXI; İLN No. 5544 july 21, 1945 şek. 9, 11 ve H. Koşay, Pazarlı Hafriyatı Raporu s. 2 Lev. IX, üçüncü sırada soldan ikinci ve beşinci). Alishar meyvelikleri bu tipe giren Avrupa buluntularıyla karşılaştırılmıştır (PFK s. 69 ; OİP 30 s. 416 - 418 ve Kleinasiatische Studien s. 151 - 152).

³² v. der Osten, K. Bittel, Mc. Ewan, Katalog, çanak çömlek ve kaplar (TTAD I Kt. 90). , ters konmuş, katalogda da 92 No. ya bk.

³³ PFK s. 69.

³⁴ Kleinasiatische Studien s. 152.

³⁵ OİP 28 şek. 75, e1617 ve 6 (e1509).

³⁶ Schliemann, İlios s. 255, No.50.

³⁷ H. Schmidt, Schliemanns Sammlung No. 95 - 100 ve İlios No. 48 - 49.

³⁸ Bunlar kültürü bakımından Batı Anadolu'ya bağlı kalan Termini'nin A sınıfına giren, çanak çömleği arasında (Lamb, Excavations at Thermi şek. 26, 3)

Yüksek kaideli çanaklar Suriye ve Mezopotamya'da da yayılmıştır. Tel-el-Cüdeyde'nin XI. katında, Alişar'da üst Kalkolitikte tarihlenen meyveliklerin eşleri³⁹, Kargamış yöresindeki taş sanduka mezarlarda Suriye'de "şampanya kadehi," denilen bu kapların tipik örnekleri bulunmuştur⁴⁰. Ayrıca Til-Barsip'in (Tel-Ahmar) ünlü Hypogeum'u ile, sanduka mezarlarında bu kaplardan birçoğuna rastlanmıştır⁴¹. Bundan başka Asur'un H - G tabakalarında

Yortan Kültür çevresindeki Soma'da (PFK Lev. III, 3), Alişar'da (OİP 28 şek. 76, 1 - 2, 4; 77, 1 - 4), Alacahöyük'de IV. ve III. kültür katında (Alacahöyük Hafriyatı 1936 Lev. 76, A1 / A338 - 339 ve s. 159, 11 - 12 ve s. 163 de üstteki sıradan sağdan dördü; Arch. Anz. 1941 şek. 4 sağ.). Dündertepe ve Kavak'da Bakır çağında (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi II, 5 s. 704 - 705 şek. 1 - 2, 3 ve Belleten 35 Lev. 64, 2) de bulunmuştur. Bundan başka Samos'da bulunan ayaklı çanakların Anadolu ve hususiyile Kavak'dakilere benzerliği bir tesadüf değildir (R. Heidenreich, Vorgeschichtliches in der Stadt Samos, Ath. Mittei. 60 / 61, 1935 / 36 s. 132F5 Lev. 29, 1; 31, 5 ve 64). Yümüktepe'de, ilk Anadolu kültürlerinin aydınlanması yolunda önemli buluntular açığa çıkaran Garstang, XII. katta siyah boya astarlı, perdahlı ve zikzak örgelerle süslü alçak kaideli çanakları da (AJA 47 s. 8 şek. 14, 112), pek haklı olarak Anadolu platosundaki buluntulara benzetmiştir. Süros adasının mermerden yapılan çanakları da bu tipe girer (Nils Aberg, Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie, Teil IV «Griechenland» Stokholm 1933 şek. 158, 177, hatta pışmış topraktan yapılan ve boyanan şek. 157 gibi). Bununla beraber Kiklatlar'ın kısa dik boyunları ve özel kulp biçimleriyle karakterlenen çanakları Anadolu'dakilere farklıdır (Nils Aberg, şek. 151 (Süros), 101 (Pelos), 102 (Melos), 105 (Antiparos), 112 (Paros) da olduğu gibi.

³⁹ Archäologischer Anzeiger (K. Bittel) 1939 s. 104 ve OİP 30 s. 403 not 89.

⁴⁰ Liv. Ann. VI Lev. 19a (L. Woolley).

⁴¹ Thureau-Dangin et Maurice Dunand, Til-Barsip, Paris 1936, şek. 29 da üst sıranın ortasında alt sıranın sonundakiler. yeri gelmişken Kargamış çevresindekilerle Til-Barsip mezarlarının kronolojileri üstünde de duralım. L. Woolley Sacur ve Fırat nehirleri boyunca şehir içinde ve dışındaki mezarlıklarda sanduka mezarları keşfetmişti (Liv. Ann. 6 s. 87). Bunların en eskileri Kargamış akropolünde ve evlerin döşemeleri altında bulunmuştur. Christian'ın bunları Erhanedan çağının son safhasına tarihlendirmesini mezarlardan çıkarılan Şampanya kadehleri de doğrulamıştır (V. Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes Leipzig 1940 s. 263, 267, 280). Bu tipteki mezarlarla kurulan Til-Başar yanındaki Karahasan mezarlığı da (Liv. Ann. 6. s. 89 Lev. 19) maden ölü hediyelerine göre M. ö. aşağı yukarı üçüncü binin yarısına kadar yükseltilebilir. Kargamış'ın sanduka biçimindeki mezarları, bu çağdan sonra da kullanılmış ve geç mezarların en güzel örneklerini Til-Barsip sağlamıştır (Til-Barsip s. 99). Geç Kargamış ve Til-Barsip mezarlarını Geç Akkad çağına tarihlendi-

kült aletleri denilen yüksek kaideli adak kaplariyle⁴², Mari'nin A-C seviyelerinde (VI. Tepe-Gavra) Asur karakteri gösteren adak

ren Christian'ın (Altertumskunde s. 332, 334, 338) Hamam ve Karakuzak mezarlarını da (Liv. Ann. 6 s. 90) bu gruba sokmasını kabul etmek mümkün değildir. Çünkü bu iki mezarlıktan çıkarılan Erhanedan ve Brokad üslubuna ait silindir mühürlerin varlığı (Liv. Ann. 6 Lev. 27 A-F), bu tarihlendirmenin isabetsizliğine bir işarettir. Kargamış ve Tel-Ahmar mezarlarında mühürlere raslanmamıştır. Bu gruba sokulan Jerrin mezarlığında Anadolu'da Bakır çağında bulunanlarla, Hafaca, Tepe-Gavra ve Tel-Ahmar'ın Erhanedan çağına ait yapı katlarındaki eşlerine göre tarihlenebilen ve keman tipine giren mermer idolün varlığı (Liv. Ann. 6, Lev. 24 a; OİC 17 s. 71-72 şek. 63 ve E. H. Speiser. Excavations at Tepe - Gawra, Philadelphia 1935 s. 138, Lev. 53, b; 54 a; Belleleten 19 s. 256-257. Ve ayrıca mezarlardaki maden ölü hediyelerinin tipleri, bu mezarların M. ö. aşağı yukarı üçüncü binin ortalarından itibaren yapılmaya başlandığını ve üçüncü binin sonuna kadar kullanıldığını göstermektedir. Buna göre, Fırat ve Sacur bölgesindeki sanduka mezarlar, Orta ve Batı Anadolu'nun bilhassa Bakır çağına tarihlenen bu tipteki mezarların çağdaşdır. Bu sonuç Kargamış sanduklarının Bakır çağına ait katlarda bulunduğunu söyleyen Bittel'in görüşünü de doğrulamaktadır (AFO II. s. 40 not 7). Hypogaeum'a gelince, Til-Barsip'de belirli bir yükseklikten sonra iki uzun taraftaki duvarların mezar odasının içine doğru taşınan ve üstü de beş büyük yassı taşla örtülen mezar bulunmuştur (Til-Barsip 96 şek. 28). Yan duvarları moloz taşlariyle örtülen mezarın dar tarafında ve kenarda derince bir kuyuya birleşen ve üstü de yassı bir taşla örtülen koridoru vardır. Til-Barsip hafirleri mezar anıdını ikinci bine tarihlendirmekle beraber, ölü hediyelerini üstünde durduğumuz üçüncü bine tarihlendirdiğimiz Kargamış çevresi buluntuları ve ayrıca Asur'un «G» Tel-Billah'ın (V-VI) Ninive ve Kiş çanak çömleğiyle eşimsemişlerdir (Til - Barsip s. 110 — 113). Mallowan, Hypogaeum'u en çok M. ö. 2500 e ve ayrıca uzun müddet kullanılmış olması ihtimalini de gözönünde tutarak 2500 — 2300 yılları arasına tarihlenmiştir (Antiquity II s. 336 ve ZA (NF, 12 s. 203). Gerçekten Tel-Ahmar'ın aşağı yukarı 225 km. doğusunda kalan Çağarpazar'daki tabaka kazıları ve küçük buluntuları mezarın üçüncü binin ortasına kadar yükselebileceğinden şüphe ettirmemektedir. Christian bu mezarları Akkad çağına maletmiştir (Altertumskunde s. 332, 335). Kargamış çevresinde veya Sacur'un Fırat'a birleştiği yerin hemen güneyindeki iskân yerleriyle mezarlıklarında bizim anladığımız manada bir Akkad kültürü veya yerleşmesi yoktur; bu, bölgenin yerli-Suriyeli karakterdeki kültürünü Akkadalara izafe etmek, doğru değildir. Yalnız müelliflerin anı üçüncü binin ortasına tarihlendirmesi önemlidir. Esasen Hypogaeum'un Çağarpazar'ın 15 km. doğusundaki Tel-Arbit (Iraq IV s. 117, 126), Mari'nin 50 km. kuzeyindeki Tirka (Syria V s. 285) ve Mari'deki sahte kemerli üç mezarın (Syria 16 s. 9 Lev. II, 4; 17 s. 1; 18 s. 58 Lev. VII, 2) tekniğine göre yapılış kronoloji bakımından ayrı bir ipucu sayılabilir. Bittel, Hama'nın J katını Til-Barsip Hypogaeumu ile çağdaş olarak kabul etmiş ve her iki merkezdeki Şampanya kadehlerinin benzer-

kapları elde edilmiştir⁴³. Adı geçen kapların Güney Mezopotamya'da bütün Plankonveks çağı boyunca kullanıldığını⁴⁴, Eşnuna⁴⁵ ve Kiş buluntuları⁴⁶ belgelendirmektedir. Önasya'da tanınan mezar ve iskân yerlerinde bulunan bu kapların günlük işlerde olduğu gibi, adak ve kurban merasimlerinde de kullanıldığını, yer yer mevtaf bir karaktere sahip olduğunu da görüyoruz. İran ve Türkistan'da ikinci tipe giren kaplar daha çok kullanılmış olmasına rağmen⁴⁷, birinci tipe, yani yüksek kaidelilere de rastlanmaktadır⁴⁸. Filistin'de ve hususiyile Teleylat Gasy'l'de bu çanakların her iki tipi de bulunmuştur⁴⁹. Önasya'dan başka Kıbrıs⁵⁰'da bulunan bu kaplar Girit⁵¹ ve Tesalya'dakilerden ziyade⁵², Anadolu'dakilere benzemektedir. Şu kısa açıklamadan sonra dahi, Schuchhardt'ın Troia'ya Avrupa'dan gelen göçlerle getirildiğini iddia ettiği yüksek kaideli çanak tipinin, Önasya ve hususiyile Anadolu'da ilk çağlardan beri kullanıldığını ve bu kap tipinin Anadolu'da yerli olduğunu ve Önasya - Avrupa buluntuları arasındaki benzerliğin

liğine işaret etmiş ve mezar anıtının 2400—2100—2000 e tarihlendirmiştir (Önasya, Tarih öncesi çağları İstanbul 1946 s. 106).

⁴² W. Andrea, Die Archaische Ishtar Tempel in Assur Leipzig 1922 Lev. 18-19 ve lev. 19 daki 37, 43, 45, 48 sayılı delikli örnekler. Bittel bu kapların Anadolu buluntuları yanındaki değerine on iki yıl önce temas etmişti (PFK 108).

⁴³ Syria 16 s. 139 şek. 18 ayrıca Tepe-Gawra (Speiser Lev. XXX, 84) ve Ninive'de (Altertumskunde s. 276 Lev. 310, 9) bu tipin varlığına şaşmamalıdır.

⁴⁴ Hafaca'da OİC 20, şek. 33 c (mezar buluntusu)

⁴⁵ OİC 20, Lev, I, 1.

⁴⁶ Altertumskunde s. 188 Lev. 146, 3 ve 165 Ur'dakilerin üstünde hayvan tasvirleri de vardır (L. Woolley, Ur Excavations II, Lev. 180 b, c)

⁴⁷ R. Pumpelly, Exploration in Turkestan, Prehistoric Civilizations of Anav. Washington 1908 Lev. 9, 4 ve E. McCown, The Comparativ Stratigraphy of Early Iran. Chicago 1942, şek. 9, 39; 17.3.

⁴⁸ Exploration in Turkestan Lev. 11, 4-5.

⁴⁹ Ben maalesef bu kazı yerinin raporlarını incelemek imkânını bulamadım. Yalnız, burada bu kap tipinin bolluğunu Bittel'in Önasya Tarihöncesi Çağları s. 68-62 şek. 50, 56 dan öğreniyorum.

⁵⁰ İLN No. 5450 (oktobr 2, 1943) s. 389 üstten birinci sıranın 1-2 ncisi.

⁵¹ A. Evans, The Palace of Minos at Knossos I, s. 58, şek. 17. Bunlar Girit'de Subneolitikten Kamares üslûbuna kadar yaşamıştır.

⁵² Prehistoric Thessaly s. 34, 112, 98 şek. 50 ikinci ve üçüncü sıradakiler, bunların çoğu boyalıdır şek. 59, e-g.

bir tesadüf olduğunu, benzer biçimlerin kavim göçleriyle veya tek bir merkezden yayılan bir proto tipe göre doğmadığını sezme kolaydır.

Kayı köyündeki höyükten getirilen buluntuların en eskisi, hamuru ve içi dışı siyah, boya astarlı, basit profilli çanakdır (şek. 11). Orta veya Batı Anadolu'da çok raslanan bu tipin değeri, höyüğün M. ö. üçüncü binin ortasında da iskân edildiğini göstermesindedir. Geri kalan kırmızı renkli ve kalınca profilli çanaklar, (şek. 9 - 10, 12) Kusura'da B den C'ye geçişi sağlayan "Transitional," intikal safhalarındakilerin benzeridir⁵³. Birisi ağır dönen çarkta, ikisi elde yapılmıştır. Miss Lamb'ın V. Troia'dakilere benzeyen çanak ve dışarda eşlerine çok raslanan iki kulplu vazo yardımıyla M. ö. 2000 yıllarına tarihlendirdiği bu safha, Tavşanlı'da temsil edilmiştir. Gri renkli ve içeri çekik kenarlı sonuncu çanak, hızlı dönen çarkta yapılmıştır (şek. 13). Bizce bu Kusura'da C'ye tarihlenenlerden daha geç değildir. Kayı köyü buluntuları arasında gri renkli örnekler de pek boldur. Küçük parçalar halinde bulunan bu kapların biçim ve profillerini tespit etmek mümkün olmamıştır. Tavşanlı Ovası'ndaki buluntuların bir taraftan Yortan, diğer taraftan Kusura - Demirci - höyük ve İç Anadolu'dakilere benzediğini görüyoruz. Bununla beraber, höyüklerin üstünden toplanan ve geniş bir sonuç sağlamıyan malzemenin çoğu Tavşanlı Ovası'nın, M. ö. üçüncü binin ortasında ve 2000 de Batı'dan ziyade Doğu'ya, yani Kusura - Demirci - höyük gibi intikal bölgesine has kültürlere bağlı kalmıştır⁵⁴. Bu ovada Hitit ve Frig kalıntılarına raslanmamıştır. İki bölge arasında önemli bir yer tutan Tavşanlı höyüklerinden birisinin kazılması, kültürlerin birbirine intikalini ve sınırlarını kavramamız bakımından önemli sonuçlar sağlayacağını tekrar etmeliyiz. Ayrıca yalnız mezarlıkları bilinen Balıkesir Ovası'na en yakın yerleşmeleri temsil eden bu höyüklerin, mezarlıkların aydınlanması bakımından da önemi büyüktür.

2. Eserlerin ikinci grupunu Yortan çevresinden derlenenler temsil etmektedir (şek. 15-16). Ben, 1944'de İstanbul Müzesinden

⁵³ Archaeologia 87 s. 237 şek. 14, 4-5, 11, 13.

⁵⁴ Miss Lamb, Emet çevresinde prehistorik kalıntılara raslanmadığını, buna karşılık Afyon bölgesinin bu çağları zengin şehirlerle temsil ettiğini haklı olarak açıklamıştır (Archaeologia 86 s. 1-2).

Ankara Müzesine gönderilen ve bu müzenin de Enstitümüzde teşhir ettiği çanak çömleği yayınlamıştım⁵⁵. Bunlar arasında olup, o zaman işlenmeyen bir tanesi üstünde de kısaca durmak isterim (şek. 15). Gri renkli ve dumanlı olan hamuruna ince mika taneleri karıştırılmış ve elde yapılmıştır. Kulpun ağıza birleştiği yerdeki iz, bu kabin basit profilli ve tek kulplu bir çanak olduğunu açıklamaktadır. Yortan mezarlık alanında bu tip çanaklara az rastlandığından, bunun geri kalan kab biçimlerine olan nispetini bilmiyoruz⁵⁶. Tek kulplu çanak göbektir (omphalos). Frig tümülüsleriyle, yerleşme yerlerinde sık sık rastlanan omphaloslu tunçtan çanakların proto tipini bu çağda, yani M. ö. üçüncü binde gelişen Anadolu'nun çanak çömleğinde aramalıdır⁵⁷.

İzmir Müzesinin eski direktörü sayın Arkeolog R. Duyuran, Manisa çevresinde ve Yortan'dakilerin tipinde iki gaga ağızlı testi bulunduğunu⁵⁸ ve bunların, bulan tarafından muhafaza edilmekte olduğunu bildirmek lütfunda bulundu. Manisa çevresinin ve bilhassa Kumçayı vâdisinin Yortan kültürünün yayılış alanı içinde kalması, testilerin bu bölgeye aidiyetinden şüphe ettirtmemektedir. Yalnız bizce önemli olan nokta, bu testilerin getirildiği mezarlığın düz veya devamlı yerleşme alanının yerini kesin olarak tâyin etmektir. Bunun Gediz vâdisindeki ilk kültürlerin anlaşılmasında büyük bir payı olacaktır.

Tek kulplu çanağın (şek. 16), söylendiğine göre, Batı Anadolu'nun Kuzey bölgesinden hattâ, Balıkesir-Çanakkale illerinden getirilmiş olması gerçeğe yakın bir ihtimaldir. Siyah renkli, kaba

⁵⁵ Belleten 29 s. 53 v.d.

⁵⁶ Bu çanakla İstanbul'dan Ankara'ya gönderilen ve bugünkü yerlerinin Yortan olarak işaretlendiği kap kacağın yayınlanması bitirilmiş bulunmaktadır. Burada İstanbul Müzesindeki Yortan vazolarının varlığına muhtelif eserlerde işaret edildiğini de hatırlatalım; bunların en önemlileri: British Museum, Catalogue of Prehistoric Aegean Pottery s. 1; Götze, Klenasien s. 27 not 5 ve PFK s. 134. İstanbul Müzesine Çandarlı (eski Pitane) dan getirilen ve Götze'nin üslûp bakımından Yortan'da bulunanlara benzettiği kap kacak (Götze Kleinasiens s. 30 not 5) bu seriye ithal edilmemiştir.

⁵⁷ Yortan'dan başka Ahlatlıbel'de de göbekli çanakların en güzel örnekleri bulunmuştur (Arkeologya Dergisi II, s. 53 Ab. 408).

⁵⁸ R. Duyuran'ın bu testilerin tarafımdan yayınlanan ayaksız Yortan testilerinin aynı olduğuna işaret etmesi de (Belleten 29 Lev. XX, 3-4; XXI, 6), kronolojileri için önemlidir.

hamurlu ve elde yapılmıştır. Bu tip çanaklara Troia'da H. Schmidt'in, tekniğinin birinci ve ikinci grubuna ithal ettiği kaplar arasında bol sayıda rastlanmaktadır⁵⁹. Termi'de Miss Lamb'ın B sınıfına soktuğu kaplar arasında da benzeri bulunan⁶⁰ bu kulplu çanak tipi, Anadolu'ya çok yayılmıştır. Buluntu yerinin Biga yarımadası olduğu anlaşılan bu çanağın II. Troia ile çağdaşlığından şüphe etmiyoruz.

3. Bittel'in 1942'de üstünde durduğu İnegöl höyüğünden⁶¹ bize de bazı çanak çömlek parçaları gönderilmiştir (şek. 30-31). İlk araştırmalarda höyüğün derindeki katlarından çıkarılanların I. Troia'ya, daha üstekilerin de Bozhüyük - Demircihöyük'dekilere paralel gittiği tesbit edilmiş ve ayrıca V. ve VI. Troia'ya tarihlenen kalıntıların bulunduğu ve hele Troia'da "Minyas nevi,, olarak adlanan gri renkli örneklerin de ele geçirildiği ve bu kültürün Doğuya doğru yayılışının önemine de işaret edilmişti⁶². Dışı kahverengi, içi siyah boya astarlı ve kahve rengi hamurlu, elde yapılan basit profilli çanak (şek. 31), Demircihöyük'dekilerin eşidir⁶³. Bize gönderilenler arasında I. Troia ile çağdaş olanı yoktur. Kırmızı rengi ve tekniği bakımından V. Troia'dakilere benzeyen dikçe boyunlu çanak, bu kültürün Kusura'dan başka, İnegöl ovasına da eriştiğini açıklamaktadır. Gri renkli ve kalın boya astarlı, kulplu çanak VI. Troia'daki yerli Minyas tekniğinin en güzel örneğidir (şek. 30). Tavşanlı ve İnegöl'de, doğunun VI. Troia'ya paralel giden kalıntılarına, yani Hitit eserlerine raslanmamıştır. Bu bakımdan bu çevrenin M. ö. ikinci bin yılında doğudan ziyade batıdaki kültürlerin yayılış alanı içine girdiği anlaşılmaktadır. Bozhüyük ve Demircihöyük M. ö. 2000 den sonra iskân edilmediğinden bu istasyon-

⁵⁹ H. Schmidt, No. 677-687 ve 1645 (bu bizimkine bakınca keskin kenarlıdır).

⁶⁰ Excavations at Thermi şek. 28, 5.

⁶¹ Bittel, Kleinasiatische Studien s. 154-162 de İnegöl ovasının önemini her bakımdan belirtmiş ve arkeoloji kalıntılarına göre şehrin tarihi hakkında çok değerli açıklamalarda bulunmuştur. Müellif burasını ziyaretinde şehir içindeki höyüğü de incelemiş ve buluntularını yayınlamıştır. Böylece burasının nisbi bir kronolojisinin doğması da sağlanmıştır. Bize gönderilenler Bittel'in görüşünü doğrulaması ve malzemenin artması bakımından önemlidir. İnegöl höyüğü hakkında ilk haber (K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük, s. 3).

⁶² Kleinasiatische Studien s. 160-162.

⁶³ K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük Lev. 8, 18, 20-24 ve 9, 1.

larda Hitit veya VI. Troia kalıntılarının beklenemeyeceği de tabiidir. İsparta ovasıyla, Kusura ve Afyon çevresi höyüklerinde VI. Troia kalıntılarının yokluğu, fakat Bolvadin ve Kusura'da Hitit çanak çömleğinin bulunuşu⁶⁴, bu çağda bu bölgenin Hitit kültürünün yayılış alanı içine girdiğini gerçekleştirmektedir. böylece, Doğudaki Hitit kültürünün aşağı yukarı Eskişehir⁶⁵, Afyonkarahisar - Kusura hattına kadar eriştiği, Kuzeybatı'da VI. Troia ile temsil edilenin de İnegöl - Tavşanlı hattına kadar yayıldığı düşünülürse, en büyük kısmında çağdaş olarak karşımıza çıkan⁶⁶

⁶⁴ AfO 13 s. 192, Kleinasiatische Studien s. 105 ve Archaeologia 87 s. 240; Archäologische Anzeiger 1939 s. 120.

⁶⁵ Hocam Prof. Güterbock'un eskiden bana bildirmek lütfunda bulunduğu göre.

⁶⁶ Bossert, 1942'de yayınladığı değerli eserde, Bittel'in 1934'de kurduğu kronolojiye dayanarak VI. Troia'yı M. ö. 1400-1200 yılları arasında, yani Yeni Hitit Devleti zamanına tarihlendirirdi (Altanatolien s. 16 ve PFK s. 23). Blegen idaresindeki Amerikan kazılarının bitiminden dört yıl sonra teklif edilen bu kronoloji, Troia'daki en büyük kronoloji değişikliğini gözönünde tutmadığından, burada bu konu üstünde de kısaca durmamız gerekmektedir. Verimli Amerikan kazılarında Troia-Ege münasebetlerini eksiksiz olarak değerlendirilmesi, Yunanistan'dan getirilen veya onlara göre Hisarlık'da taklit edilen yerli malzemenin teşhisindeki muvaffakiyet, VI. Troia şehrinin kronolojisindeki büyük değişikliği sağlamıştır. VI. şehir surununun doğu kapısında ve VIh kulesinin kuzeyindeki kazılarda ve en alttaki tabakalarda az sayıdaki mat çanak çömlekle birlikte, siyah ve gri renkli Minyas çanak çömleği ve ayrıca sarı ve kırmızı cilalı parçalara, ve aynı kültür katının daha üstteki geç seviyelerinde de Mikenai'dan ithal edilmiş SH I ve III. ye ait çanak çömlek de bulunmuştur (AJA 38 1939 s. 8,239; 39. 1935 s. 16-17,568; 41. 1937 s. 40, 495; 44, 19 40s. 365-366; Proceedings of the Prehistoric Society IV 1938, s. 321 ve Kleinasiatische Studien s. 131). Kıt'a Yunanistan'daki Orta Hellas çanak çömleğinin çağdaşı olan ilk katlardaki buluntular VI. şehrin başlangıcı ve Geç yığıntılardaki Mikenai menşeli çanak çömlek arasında M. ö. on dördüncü yüzyıldan daha geçe tarihlenemiyen ve Son Hellas (III) tipine giren boyalı bir kap, şehrin sonu için en önemli bir buluntu olarak kabul edilmiştir (AJA 39, 1935 s. 18, 19). Ayrıca VIF evinde ve VIG adındaki büyük evle sur arasındaki alanda Son Hellas (III) ve Saray üslubunun son safhasına ait olan (SH II) kalıntıların varlığı şehrin bu bölgesinde M. ö. on üçüncü yüzyılın ilk yıllarına veya on dördüncü yüzyılın sonuna ait belgelerin umulduğu kadar az olmadığını da açıklamıştır (AJA 41, 1937 s. 34, 42). Çanak çömleğin bu durumunu iyice değerlendiren yerli ve yabancı buluntuları herkesten iyi tanıyan Ege'nin büyük prehistoryacı Blegen, VI. şehri M. ö. 1900-1350/1300 yıllarına tarihlendirmiş (AJA 44, 1940 s. 365-366; Proceedings of the Prehistoric Society 1938 s. 321 ve C. Blegen, Truva Hafriyatı, II. Türk Tarih Kongresi

bu iki büyük kültürün belirli iskân yerlerinde birbiriyle karşılaşmış olduğu da düşünülebilir. Bunun için Eskişehir'le Tavşanlı arasındaki höyüklerden birisinin araştırılması gerektir. Bu iki kültürün aynı yerde karşılaştığı tespit edilirse, M. ö. ikinci bin yılındaki Anadolu arkeolojisinin önemli meselelerinden birisi daha çözülmüş olacaktır.

4. Koleksiyonumuzun dördüncü grupunu Yalvaç (Antiochia Pisidia) çevresinde bulunup, şimdi Isparta Halkevi Müzesinde teşhir edilen gaga ağızlı testi teşkil eder (şek. 29)⁶⁷. Yalvaç'ın güney - doğusundaki Ağap höyükten getirilen çanak çömlek üstünde eskidenberi durulmaktadır⁶⁸. Yalnız bu bölgedeki yer-yüzü buluntularının azlığı ve hele sistemli kazıların yokluğu, Kusura, Kuleönü Ovası'ndaki Senirce ile, Isparta Ovası'na yayılan prehistorik kültürün Doğu sınırını çizmemize yaramıyordu. H. A. Ormerod'un araştırmalarından sonra⁶⁹ ve son yıllarda Kuleönü ile Isparta Ovası'nın muhtelif yerlerinden derlenen malzemenin artması⁷⁰ ve Berlin Müzesindeki eski buluntuların da Bittel tarafından yayınlanması⁷¹ ve hele coğrafya ve kültürü bakımından bu bölgeye yakınlığı ve Anadolu'nun en sistemli bir kazı yeri olmasıyla tanınan Kusura malzemesinin bolluğu, bu bölgeye yerli özellikler gösteren bir kültürün yayıldığını açıklamıştır. Yalvaç yakınından getirildiği gerçek olan testimiz tekniği, biçimi

İstanbul 1943 s. 771) ve bu tarih Dörpfeld'in eski kronolojisi (1500-1000) yerine geçmek üzere, bütün araştırmalarda kabul edilmiştir (Anatolian Studies, presented to William Heppurn Buckler s. 138, Kleinasiatische Studien s. 131 ve Belleten 35 s. 346; 37 s. 13-14). Bossert'in kronolojisini de bu ölçüye göre düzeltmek icabedecektir.

⁶⁷ Koyu gri renkli ve astarsız olan bu testi ressam arkadaşımız Ömer Üçüncü tarafından Isparta Halkevi müzesinde görülmüş ve yayınlanmak üzere resmi bize getirilmiştir.

⁶⁸ Ben ilk önce (Annuario della R. Scuola Archeologica die Atene 3,1916-20, 59, şek. 28 de) işlenen bu buluntuları, adı geçen kaynağın Ankara'da yokluğundan ötürü incelemek imkânını bulamadım. Yalnız Bittel'in bu kap kacağı bahsetmesi (PFK, s. 120 v Kleinasiatische Studien s. 184, not 209) ve benzerlerine işaret etmesi, bundan başka Bossert'in (Altanatolien 222, 224) de iki testiye yer vermesi faydalanmamızı sağlamıştır.

⁶⁹ BSA 18, 1911-12, s. 80 v. d.

⁷⁰ Tahsin Özgüç, Öntarihte Isparta Ovası kültürü ve yeni buluntuları (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 11, sayı 3 s. 407 v. d.)

⁷¹ Kleinasiatische Studien s. 176 v. d.

ve süsleri bakımından Senirce ile adlanan göller bölgesi kültürünün en tipik örneğini temsil etmektedir ⁷². Bu testi İsparta Ovası'ndaki kültürün kuzeyde kusura'ya olduğu gibi, Yalvaç çevresine kadar yayıldığını belirtmekte ve Ağap höyüğündeki buluntularla elde edilen sonucu doğrulamaktadır. Bununla beraber bu bölgede, İç Anadolu'nun ve bilhassa Yukarı Sakarya mıntakasının nüfuzu da az değildir. Miss Lamb, Hashöyük, Ahlatlıbel-Kusura münasebetlerini iyice incelemiş ve Batı Anadolu ile Doğu arasındaki intikalin yavaş yavaş vukubulduğunu, karşılıklı münasebetlerin iki taraflı olduğunu ve böylece iki kültür bölgesi arasındaki kesin bir sınırın çizilemeyeceğini sezmiş ve görüşünü Kusura'daki esaslı buluntularıyla doğrulamak imkânını da elde etmiştir ⁷³. Kusura hafirinin henüz incelemek imkânını bulamadığı Etiyokuşu ⁷⁴ ve Karaoğlan kazıları ⁷⁵, Doğu ile Batı ve göller bölgesi arasındaki karşılıklı münasebetlerin açıklığını, batı tesirinin Ankara çevresine daha geniş ölçüde eriştiğini, Demircihöyük kazıları da M. ö. üçüncü binde Orta Anadolu etkisinin kuzey-batının uzak bölgelerine kadar sokulduğunu açıklıyan belgelerin artmasını sağlamıştır ⁷⁶. Ayrıca Senirkent kuzeyinde ve Hoyran gölünün batısındaki, höyüklerden toplanan çanak çömleğin çoğu

⁷² Yalvaç testisinin koyu gri renkli, boya astarsız ve kaba perdahlı olduğu İsparta Ovası'ndakilerin tekniğine göre yapıldığına bir işaretir (Kleinasiatiscbe Studien s. 182). Bundan başka Berlin koleksiyonunda biçim bakımından testimizin gerçek paralelleri de az değildir (Kleinasiatiscbe Studien Lev. 34, 48., 35, 52). İsparta ovasındaki testilerin gögdeleri üstünde görülen yivli ve zikzak süs örgelerinin bilhassa Senirce ve Kusura'da kullanıldığını belirten Bittel, bu teknikteki örgelerin Sızma ve hele Ahlatlıbel ile Alacahöyük'teki varlığına da işaret etmiştir (Kleinasiatiscbe Studien s. 184). Testinin karnı üstünde ve bir birini kesen zikzak örgelere Kusura (Archaeologia 8 şek. 12). Ahlatlıbel (Archaeology Dergisi II, s. 49 Ab-617) ve Yortan kültüründe ayrı kap tipleri üstünde raslanmıştır (Böhringer-Kraus, Das Temenos, Altertümer von Pergamon IX, 1937 Lev. 46, c.). Yalnız Yalvaç testisinin süsleri diğerlerine bakınca kabın alt kısmına yapılmıştır.

⁷³ Archaeologia 87 s. 237 ve bilhassa Anatolian Studies, presented to William Hepburn Buckler 1939 s. 129 v. d.

⁷⁴ Şevket Aziz Kansu, Etiyokuşu Hafriyatı Raporu, Ankara 1940 s. 83 Ey 75, 33.

⁷⁵ R. Oğuz Arık (Archaeologischer Anzeiger 1939 s. 222 v. d.).

⁷⁶ K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük s. 29 ve Kleinasiatiscbe Studien s. 192.

İç Anadolu, azı da göller bölgesindekilerle aynı tiptedir⁷⁷. Bundan başka, Akşehir çevresinde ve hususiyle Akşehir gölünün doğusunda aşağı yukarı 12 höyüğü tanımak ve incelemek imkânını bulan Doçent bay Ferruh Sanır'ın bize lütfettiği çanak çömlek parçalarının hepsi Orta Anadolu'daki çağdaşlarının tipindedir. Ayrıca bunların arasında Hitit kalıntıları da az değildir. Yalvaç testisi ve Ağap'ınkiler ise, İsparta ovasındakilerin tipindedir. Buna göre, Senirkent-Yalvaç-Akşehir arasında, Kızıl-ırmak, Sakarya ve Pisiydyya kültürlerinin karşılaştığı ve bu bölgede yerli, bağımsız bir kültürden ziyade, bir taraftan Orta Anadolu'ya, diğer taraftan Pisidy'a bağlı kalan bir sınır alanı özelliğini taşıdığı anlaşılmaktadır. Yalnız güneyde Atabey, Kuleönü ovası ve İsparta ovasına doğru inildikçe Orta Anadolu'nun nüfuzu azalmakta ve Pisidy'a'nın M. ö. üçüncü bindeki yerli kültürü başlamaktadır.

5. 1915 yılında bulunup da elimize yeni geçen iki kuluplu bir çanakla, yonca yaprağı biçiminde ağız olan testi, beylik köprü istasyonunun kuzeyinde ve Yassı höyükle (Gordion) Beylikköprü arasındaki Bebi köyü civarından getirilmiştir⁷⁸. Bunların buluntu yeri kesin olarak bilinmemekle beraber, Bebi'ye doğru sıralanan Gordion tümülüslerinden çıkarılmış olması da ihtimal dışında değildir. Testinin ağız kenarı (şek. 27), boynu ve karnının en geniş yeri üç ince şerit halinde siyaha boyanmıştır. Çanağın (şek. 28) içi koyu kahverengiye, ağız kenarının dışı şerit halinde siyaha, alt kısmı da gene kalın bir şerit halinde siyaha boyanmıştır. İkisinin de açık renkli hamuru ve iyi pişirilmiş olması, ayrıca boyun ve göğdeleri üstündeki siyah vernikli (Firnismalerei) şerit tekniği Gordion'un II. tumulusunda bulunanların benzeridir⁷⁹. Ayrıca Gordion şehrinde bulunan siyah figürlü Atik menşeli çanağın kulbu⁸⁰, yeni buluntununki andırmaktadır. Bununla beraber, Gordion'da, yeni bulunanlara gerçekten benzeyen örnekler raslanmamıştır. Sardes'deki nekropolden çıkarılan kap kacak arasında çanağımızın

⁷⁷ Ankara Arkeoloji Müzesindeki etütlük parçalarda.

⁷⁸ Körte bu köyü (Gordion Lev. 1) de Pebi olarak göstermişse de, Bittel bugün bu köyün yerinde olmadığını yazmaktadır (K. Bittel und H. G. Güterbock, Boğazköy I.

⁷⁹ Gordion s. 117-118 şek. 97 a, b. Yalnız biçimler arasında benzerlik yoktur. ⁸⁰ Gordion s. 187, şek. 177.

kulp ve tekniğiyle testinin ağzını andıran örneklerin varlığı⁸¹ da yakın bir akrabalığa işaret sayılamaz⁸². Testinin bu durumuna rağmen çanağın tipine giren buluntulara Doğuda raslanmamıştır. Testinin en önemli özelliği kulbun yanında ve pratik bir anlamı olmayan emziğin bulunmasıdır. Bu, testinin bir mezardan çıkarılmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Anadolu'da bu türlü emzikli kaplara M. ö. dördüncü binin sonundanberi raslanmaktadır⁸³. Ankara istasyonundaki bir Frig mezarından çıkarıldığından şüphe edilmiyen kulplu çanak da aynı suretle emziklidir (şek. 24). Bebi kaplarının teknik, biçim ve boyları bakımından Gordion'da II, I, V. tümülüslerle, yani M. ö. altıncı yüzyılın başlangıcıyla ortası arasına tarihlenen ve Friglerin Lid hâkimiyetini kabul ettikleri zamana ait olan yığma mezarlarla⁸⁴ çağdaşlığı, gerçeğe en yakın bir ihtimaldir.

6. Koleksiyonun bu grubu, buluntu yeri ve yaradıkları iş bakımından elimizdekilerin en önemlisidir. Bunlar şimdi Ankara Arkeoloji Müzesinde korunan üç çömlek (şek. 21-23), bir gaga ağızlı testicik (şek. 26) ve bir maşrapadan (şek. 24) ibarettir. Hepsi Ankara istasyonundaki kazılarda işçiler tarafından tesadüfen bulunmuş ve kurtarılabilenlerinin müzeye kaldırılması sağlanmıştır. Buluntu yerinde esaslı bir araştırma yapılmamışsa da, kap kacağın bir iskân yerinden çıkarılmadığı ve sadece tabii toprağa açılan çukurlara yerleştirildiği açıklanmıştır. Bunları yayınlamamıza müsaade eden Arkeoloji Müzesi'nin enerjik direktörü arkeolog Nuri Gökçe'ye teşekkürü borç bilirim. İkisi çift kulplu (şek. 21,23), birisi kulpsuz olan (şek. 22) üç büyük çömlek ayrı ayrı çukurlardan ve içleri dolu olarak çıkarılmıştır. Yalnız bunların ne ile doldurulduğunu, yere ne şekilde bırakıldığını, istikametlerini bilmiyoruz.

⁸¹ Haward, Crosby Butler, Sardis I, Part, I 1910-14, Leyden 1922 s. 80, 118-119.

⁸² Ayrıca Boğazköy'de I. yapı katında bulunan (Bittel und Güterbock, Boğazköy I s.27, 59 Lev. 14, 2) ve M. ö. altıncı yüzyıldan daha eskiye tarihlenemiyen kısa boyunlu testi ile, gene birinci yapı katında bulunan ve Arkaik çağa ait Doğu Yunan kaplarına benzerliği Bittel tarafından da belirtilen boyun ve göğdesi bizimkinden farklı olan gri renkli ikinci testi (MDOG 75 şek. 29, c) ve gene aynı yapı katından çıkarılan yeni buluntular (MDOG 78 s. 53 şek. 12, 5, 9) Bebi testisine benzemekle beraber aynı değildir.

⁸³ Kleinasiatiscche Studien s. 160-161.

⁸⁴ Gordion tümülüslerinin yaşları için en değerli kaynak Kleinasiatiscche Studien s. 102 v. d. dır.

Küçük kapların ne şekilde bulunduğunu öğrenemedik. Renkleri gri, üçü de perdahlıdır. Dipleri düz olup, çarkta yapılmıştır. Diplerinin düz oluşu yere dik olarak bırakıldığına, yatırılmadıklarına işaret sayılabilir. Kulpsuz olanın göğdesi yuvarlak, diğerlerininki biraz uzuncadır. Birincisinin kulbu, dik boynun göğdeye birleştiği yerden (şek. 21), ikincisininki, birleşme yerinin hemen yanından başlamıştır (şek. 23). Biz bu kapların içine yakılan ölülerin külleri konulan çömlekler olduğundan şüphe etmiyoruz. Bu yıl Un Fabrikası yanında açılan bir çukuru incelerken, orada çalışan bir amele daha önce istasyon yanında bulunan ve Müze'ye kaldırılan çömleklerden bahsetmiş ve bilhassa içlerinden çıkarılan yumuşak maddenin küle benzediğini belirtmiştir. Tarifine göre, yayınladığımız eserleri bizzat çıkardığı anlaşılan bu işçinin verdiği bilgi çok önemlidir.

Friglerin gömme âdetleri bakımından çok değerli olan bu buluntuları Frig şehirleriyle, tumuluslarından çıkarılanlarla eşimsemekten ve bu yolla tarihlendirmeden önce, bunların Ankara'daki Frig kültürüne ve bugüne kadar elde edilen arkeoloji belgelerine olan bağını açıklamaya çalışalım. Ankara'daki Frig eserleri üstünde eskidenberi yapılan araştırmaları üç safhada inceleyebiliriz:

a) Kale'de ve üstüne Hacı Bayram Camii'nin kurulduğu tepede ve ünlü tapınağın önünde yapılan derin kazı.

b) Çankırıkapı'daki höyüğün kazısı.

c) Tümülüs kazıları.

ç) İstasyonda tesadüfen açığa çıkarılan yeni buluntular.

a) Türk Tarih Kurumu adına, Prof. Remzi Oğuz Arık tarafından Ankara kalesinin muhtelif yerlerinde yapılan derin kazılarda Frig'lerle ilgili en küçük bir ize dahi raslanmamıştır⁸⁵. Dr. Hamit Koşay tarafından idare edilen 1938 yılındaki Hacı Bayram kazısında Tapınağın güney - doğusunda açılan derin yarmada Frig yapı kalıntısıyla, bol sayıda gri ve daha az ölçüde siyah renkli, kalın boya astarlı çanak çömlek parçaları bulunmuştur⁸⁶. Bu kazıda ilk Roma çağına ait olan çanak çömlek parçaları, Bizans - Türk çağına tarihlenenlerle karışık olarak ele geçmişse de, derine

⁸⁵ La Turquie Kemaliste No. 21 - 22 ve III. Türk Tarih Kongresi T. T. K. sergisi Ankara 1943 s. 38.

⁸⁶ Ankara Mabedindeki Hafriyat 1939 (Belleten 11/12 s. 463) ve III. Türk Tarih Kongresi T. T. K. sergisi s. 39.

indikçe saflığını korumuş ve 2.80-3.00 m. derinlikte Frig çanak çömleğiyle birlikte bulunmağa başlamıştır. Yer yüzünden itibaren üçüncü m. de saflığını kazanan Frig yerleşmesi, anatoprağa, yani 6.60 m. ye kadar devam etmiştir. Buna göre Augustus mabedi'nde aşağı yukarı dört m. kalınlığı olan bir Frig yerleşmesi mevcuttur⁸⁷. Yerleşme yerinin yalnız üst kısmında pek az sayıda (12 sandık çanak çömlekten en fazla on parçası) boyalı çanak parçalarına raslanmıştır⁸⁸. Üst kısımda yapı temelleri bulunmamıştır. O zaman bakışımızı üstüne çeken en önemli nokta, bu renkli örneklerin iki renkle boyandığı ve astarın da açık renkli, hususiyle sarımsı beyaz olduğu idi. Derinliğe inildikçe kaplar nisbeten kalınlaşmış, parlak boya astarlılar ve iyi perdahlılar azalmıştır. 4.50 m. den sonra da sarı, kırmızı ve kahverengi hiç denilecek kadar azalmıştır. Bu derinlikte raslanan koyu kırmızı zemin üstüne siyah boyalı bir örnek bir yana bırakılırsa, boyalı hiç yoktur. Yivli, çizgili ve kabartmalılar boldur. Cam gibi parlıyan siyah renkliler de az değildir. Süsleri çok mükemmel olup, Boğazköy'de I. ve II. yapı katında bulunanların eşidir⁸⁹. İçeri ve dışarı çekik kenarlı çanaklarla, keskin profillere sahip örnekler çoğunluğu korumuştur⁹⁰. Kesimi şerit ve yuvarlak olan kulp tipi yanında, makara tipine giren bir örnek bulunmuştur. Dipleri düz veya halka biçimindedir. İnce kaplara bakınca mutbak kapları çok azdır. Dışarı çekik profilli, kulplu kulpsuz çömleklerle, tek kulplu kısa boyunlu, çanak tipi az değildir⁹¹. Gaga ağızlı testilerle, yonca yaprağına benzeyen ağızlılara ve süzgeçlilere çok az raslanmıştır. Yukarı çekik yüksek kulp tipiyle, emzicklilerin yokluğu kronoloji bakımından önemlidir⁹². Sivri dipli kaplarla, çanakların varlığını hatırlıyamıyorum. Pazarlı'ya bakınca Alishar'da daha çok raslanan yuvarlak kenarlı ve ağız içinde düz

⁸⁷ Alishar'daki Frig kalıntılarının yüksekliği 3.10 m. dir (OİP 29, s. 288).

⁸⁸ Belleten 11/12, s. 463 de bu konu «Bol miktarda gri ve nadiren renkli Frigya seramisi de meydana çıkarılmıştır» şeklinde isabetle belirtilmiştir.

⁸⁹ K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I, s. 57, Lev. 20, 2-3 ve Lev. 21, 1-2.

⁹⁰ K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I, s. 57 v. d., Lev. 19, 1-5; 20, 4-7.

⁹¹ K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I, s. 58, Lev. 13, 6; 14, 4. Alishar'da OİP 29 şek. 428,e 1271 a,e 1273a.

⁹² Archäologischer Anzeiger 54, s. 135'de K. Bittel.

bir sahacık görülen büyükçe kaplar oldukça boldur ⁹³. Gordion'da üçüncü tümülüstten çıkarılan yuvarlak kesimli çift kulp tipine, burada da raslanmıştır ⁹⁴. Yivli süslülerle, makara ve çift kulp tipi bir yana bırakılırsa, II. tümülüsün pişmiş topraktan kap kacağı Augustus mabedi'ndeki Frig eserlerinden farklıdır. Ankara'dakiler daha ziyade basit biçimleri tercih etmiş, günlük işlerde kullanılması güç olan ve çoğunun mevtaî anlamı olan Gordion kaplarını sevmemiştir. Hacı Bayram'daki Frig evi küçük odalı olup, Orta Anadolu höyüklerinde incelenen ve ufak taşların çamur harçla tutturulmasından meydana gelen basit evlere benzediğini görmüştük. Bu ev en altta ve yalnız tek renkli çanak çömleğin çıkarıldığı derinlikte bulunmuştur. Burada tunç ve demirden yapılan eşya ele geçirilmemiş olmasına rağmen, iki renkle boyalı ve açık parlak olan çanak parçalarının, derindeki gri ve siyah renkli kap kacak nevinde hem derinlik, hem de teknik bakımından daha geç olduğunu kesin olarak kabul edebiliriz. Böylece tapınak alanında açığa çıkarılan Frig çanak çömleğinin bir kısmının Alişar ve Boğazköy'deki Geç Frig katına, yani M. ö. altıncı yüzyılın başlarından daha eski olmalarıyla, bir kısmının da ilk Frig katına ait olanlarla çağdaşlığından şüphe edilemez ⁹⁵.

Hacı Bayram'da üstüne Frig yapısının kurulduğu anatoprak seviyesi, Taşhan'daki seviyeden tabiaten yüksek olmasına rağmen, asıl bugünkü büyük seviye farkını, burada Frig çağındanberi sürüp gelen devamlı yerleşmenin yıkıntıları sağlamıştır. Buna göre, bu alanda Çankırıkapı höyüğü tipinde devamlı bir yerleşme yeri vardır. Henüz yayınlanmayan derin kazı bunu kesin olarak açıklamıştır. Bugün iki yol arasında kalan küçük alan derinliğine kazılırsa, buradaki Frig yerleşmesi, evleri, küçük buluntuları ve hele Ankara'daki Frig kültürünün kronolojisi hakkında en doğru ipuçları elde edilebilir. Biz buradaki Frig yerleşmesinin bir surla çevrilmiş olacağını da gerçeğe yakın bir ihtimal olarak görüyoruz. Yeni kazının tapınağın da surla çevrili olduğunu açıklaması ⁹⁶,

⁹³ Pazarlı Hafriyatı Lev. 19, 67, 97 ve OIP 29, şek. 446 - 447.

⁹⁴ Gordion s. 53, şek. 19.

⁹⁵ Boyalılarla beraber bulunan açık gri renkli, sarı ve açık kahve rengeye çalan parçalar da bu görüşü doğrulamaktadır.

⁹⁶ III. Türk Tarih Kongresi, T. T. K. Sergisi s. 38.

bunun çok eski bir köke dayandığını hissettirmektedir. Derin yarmada Frig çanak çömleğiyle birlikte yer yer rastlanan iri ve düşük taşların "in situ,, durumlarının ne olabileceği münakaşa edilirken üstünde ısrar ettiğim ve çok taraftar kazanan görüşüm de, bu iri ve işlenmemiş, biçimsiz taşların, şehir surundan düşmüş olabileceği merkezindeydi. Yakında yayınlanacağını umduğumuz buluntuların bu görüşe müsbet cevap vereceğini tasarlarken, Ankara kalesinde Friglerin maddî kültürlerine ait malzemenin bulunmayışı sebebine işaret etmiş sayılabiliriz.

Yeri gelmişken zaman zaman üstünde durulan bir konuya da kısaca ilişelim. Prof. Besim Darkot, 1941 yılında Ankara'daki Frig beldesinin şimdiki Ankara kalesinin bulunduğu tepede olduğunu, Greko-Romen şehrin de ovaya doğru genişlediğini belirtmişti⁹⁷. Kazılar bu görüşü doğrulamamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, kalenin muhtelif yerlerinde yapılan derin sondajlar, burada Frig yerleşmesine tanıklık eden en küçük bir izi dahi açığa çıkaramamıştır⁹⁸. Ayrıca Frig şehrinin Augustus mabedi ve Çankırıkapı höyüğüne kurulduğu yapı kalıntıları ve her türlü küçük buluntularla belgelendirilmiştir. Bittel de 1942 de bu konu ile ilgilenmiş ve aynı ortostat serisine ait olduğunu düşündüğü Ankara kabartmalarının müşterek binasının yerini tâyine çalışırken, muhtelif iskân yerlerini gözönünde tutmuş ve bu arada kaledeki eski buluntuların kaybolduğunu⁹⁹, yani mevcutların zamanla, daimî iskân sebebiyle yok edildiğini açıklamak istemiştir. Ankara içinde bugüne kadar adı geçen kabartmalara ait olabilecek büyük bir yapıya rastlanmadığını yazan müellifin görüşü, Augustus mabediyle Çankırıkapı'daki Frig evlerinin boyu ve yapılış tarzı doğrulamıştır. Aynı yıl içinde, ikinci defa olarak bu konuya temas eden müellif, merkezî Hitit devletinin parçalanmasından sonra, Orta Anadolu'da hüküm süren derebeylerin, küçük devletlerin hükümet merkezi ödevini gören tabiattan müstahkem büyük kaleleri üstünde dururken, Ankara'nın da bunlara ait olduğunu yazmıştır¹⁰⁰.

⁹⁷ Ankara, İslâm Ansiklopedisi c. 6, s. 438.

⁹⁸ La Turquie Kemaliste 21-22, s. 48-49 ve III. Türk Tarih Kongresi T. T. K. Sergisi s. 38.

⁹⁹ Archäologischer Anzeiger 57, 1942 s. 84.

¹⁰⁰ Kleinasiatische Studien s. 115 ve bilhassa not. 174.

Bununla, Bittel'in Ankara kalesini kastettiğini ve bu tabiattan müstahkem yeri Göllüdağ ve Pazarlı karakterinde bir kale olarak düşündüğünü tasavvur ediyoruz. Yalnız biz, Frig şehrinin veya daha genel anlamda Ankara'da M. ö. ikinci binin sonundan itibaren görülmeğe başlayan yerleşme yerinin Kale'nin altındadışında bulunduğunu ve asıl tepede Frig veya bu çağa giren eser ve yerleşme izlerinin yokluğu devam ettiği müddetçe, bunu sadece bir teklif olarak kabul edeceğiz. Bir tekliften ileri gitmiyen bu görüş üstüne, sonuçlar çıkarmağa çalışmak mümkün değildir. En son olarak Dr. A. Erzen de adı geçen kaynakları ele almış ve Frig'lerin kalede de oturduğunu yazmıştır¹⁰¹. Kalenin her yönünü, muhtelif zamanlarda ve inşaat sıralarında müteaddit defa dolaştım; fakat Frig'lere ait tek ize dahi raslıyamadım. Ayrıca kale hafiri hocam R. O. Arık'ın da aynı kanaatte olduğunu öğrendim. Kale geç çağlarda ve devamlı surette iskân edilmiş olmasına rağmen, muazzam bir yerleşme yerinin en küçük bir iz dahi bırakmayacak kadar tahrip edildiğini, kelimenin tam mânasıyla süpürüldüğünü anlayamıyorum. Ankara Kalesi'nin sarplığı bu görüşü doğrulamağa yeter bir belge olamaz. Aynı suretle Augustus mabedi çevresi de bugüne kadar iskân edilmiştir. Yalnız orada Frig yapı katını ve yerleşme seviyelerini bulmak için 2.5 m. derinliğe inmek kâfi gelmiştir. Karaoğlan höyüğünde ve yakınındaki Hacılar'da olduğu gibi, Frig'ler de Augustus mabedi ve hatta Çankırıkapı'daki şehirlerini tek veya çift surla en mükemmel bir şekilde tahkim edebilirlerdi. Esasen tabiattan mustahkem her alanda daima yerleşilebileceğini, orasının bir iskân yeri olabileceğini kabul etmek akla ilk gelen bir teklif olmakla beraber, bunun aksini gösteren misallere sahip olduğumuz da unutulmamalıdır. İlk Anadolu kavimlerinin çok defa höyüklerdeki suni tahkimatı, az emekle sağlanabilen tabiattan mustahkem yerlere tercih ettiklerini, höyüklerdeki sayısız mustahkem Hitit ve Frig şehirleriyle, açık ovalara, etrafındaki yüksekliklere mahkûm olmuş araziye kurulan höyüklerdeki aynı çağa tarihlenen surlu şehirlerin sayısı yanyana getirilirse, aradaki nispet ilk bakışta anlaşılır. Prof. H. G. Güterbock, son günlerde yayınladığı değerli kılavuzda Ankara kabartmalarının ait olduğu binayı Fidanlık'da ara-

¹⁰¹ İlk Çağda Ankara, Ankara 1946, s. 28.

mıştır¹⁰². Asıl kaleyi düşünmiyen, kabartmaların dağılışı durumlarına göre alt şehri, ovayı aday gösteren bu görüş, gerçeğe Bittel'inkinden daha yakındır. Yalnız ben binanın yeri için Augustus mâbedi çevresini, yani, Güterbock'a göre, şehrin içini, ikinci bir aday olarak teklif etmeyi düşünüyorum. Çünkü, Ankara'da Augustus mâbediyle Çankırıkapı'dan başka, kabartmalarla çağdaş olan yerleşme yerine rastlanmamıştır. Bugünkü bilgimize göre, Fidanlık ve civarı da kesin olarak bir nekropoldür. Ayrıca oradaki duvar kalıntılarını da hem anlam, hem de kronolojileri bakımından aydınlatmak bundan sonra hiç mümkün olmayacaktır. Yalnız daima kutsal bir yer olarak kalan Augustus mâbedi çevresinde veya bu iki büyük anıtın altında, ortostat'lara uyacak büyük bir binanın arkeolojiye gizli kalacağını tahmin etmek büyük bir keşif ve teklif sayılamaz.

b) Prof. R. O. Arık, 1937'de şehrin içindeki Çankırıkapı höyüğü kazısına başlamış ve yerleşme yerinin güneyinde muhtelif kuyular açmış¹⁰³ ve tesbit ettiği stratigrafi, sonraki kazılara esas olmuştur. Bu kazı da iri taşlarla yapılan çamur harçlı ev temellerinden başka, bol sayıda gri renkli ve boya astarlı Frig çanak bulunmuştur¹⁰⁴. Hafir, gri hamurlu ve kalın boya astarlı çanak çömleği üç gruba ayırmış ve içlerinden yonca yaprağı biçiminde ağızları olanların da girdiği ilk grubu Troia'nın VII b katındakilerle, Gordion ve Fidanlık'ta bulunanlara benzetmiştir¹⁰⁵. Bu, Çankırıkapı'da da eski Frig çağına ait kalıntıların varlığını öğrenmemiz bakımından çok önemli bir sonuçtur. İkinci grubu temsil eden ince yapılı ve iyi boya astarlı kap kacağın teknik, renk ve biçim bakımından "Minyas,, çanak çömleğine benzetilmesi¹⁰⁶ ile, bu buluntuların Troia'dakilerle çağdaş olduğu kastedilmemiş, yalnız gri ve siyah renkli, parlak boya astarlı ve üstün perdahlı kap tekniğinin Anadolu'da yerli olduğuna, Hisarlık'dan başka Ankara'da da M. ö. birinci binin ilk yarısında bilindiği aydınlatılmıştır¹⁰⁷.

¹⁰² Ankara Bedestenindeki Eti Müzesi Kılavuzu, İstanbul 1946, s. 50.

¹⁰³ La Turquie Kemaliste 21-22, s. 49 v. d.

¹⁰⁴ Frig çağına aidiyeti kesin olan boyalı çanak çömleğin sayısı tek renklilere bakınca pek azdır.

¹⁰⁵ La Turquie Kemaliste, 21-22, s. 51.

¹⁰⁶ La Turquie Kemaliste, 21-22, s. 52.

¹⁰⁷ Bu teknik Boğazköy'de M. ö. ikinci binin ilk yarısında da malûmdur (MDOG 74, s. 17).

Ben bu gruptaki çizgili ve içleri beyaz renkli bir macunla doldurulmuş kalın boya astarlı kap parçalarının Frig kültürünün ilk safhasına aidiyetinden şüphe etmiyorum¹⁰⁸. Bunlar Çankırıkapı'da höyüğün aşağı yukarı tepesiyle, güney eteğine yayılan Frig yerleşmesinin Boğazköy'deki II. yapı katıyla çağdaşlığına bir işarettir.

1938 yılında asıl tepenin kuzey-güney yönündeki eteğinde açılan 70 m. uzunluk ve 5 m. genişliğindeki A yarmasının kazısına ben de iştirak etmişim¹⁰⁹. Höyüğün sonraki zamanlarda en az iskâna maruz kalan bu bölgesinde birbirinden kesin olarak ayrılan iki yapı katı tespit edilmiştir¹¹⁰. Eski ve geç yapı katından çıkarılan Frig çanak çömleği derinliklerine göre tasnif edilmiş ve tek renklilerin kronolojisi için değerlendirilmesi mümkün ipuçlarının varlığı görülmüştür. İlk katın yapı kalıntıları çift odalı bir evle, onun 2-3 m. güneyindeki tek odalı bir ev ve plânları tespit edilemeyen kesik duvar temellerinden ibaretti. Çamur harçla tutturulan bu taşların boyları ufak idi. Temellerin iki taş dizisinden başka bir yüksekliği korunamadığından, kerpiç kısmıyla, kapılara ait bir iz ele geçirilememiştir. İki odalı ev geç yapı katında da kullanılmışsa da, tek odalı olanı bu yapı katıyla birlikte terk edilmiştir. Geç çağda, yani, ikinci yapı katında yeniden yapılan evlerin temel taşları irileşmiş ve daha yüksek durumda ele geçirilmiştir. Yalnız bu katta kurulan Frig evlerinin Roma çağına kadar kesiksiz olarak kullanıldığı da görülmüştür. Bunun için ilk katın geç çağda kullanılmıyan evinden çıkarılan buluntuların yayınlanması, kronoloji bakımından çok önemli olacaktır.

Bugüne kadar Ankara ve çevresindeki tek renkli Frig çanak çömleğinin yaşı üstünde hiç durulmamıştır. Biz bu buluntu nevinin tarihlenmesini ve diğer kazı yerlerindeki esas olan prensiplerin tespitini yalnız Bittel'e borçluyuz¹¹¹. Fakat, Boğazköy ve

¹⁰⁸ La Thurquie Kemaliste. 21 - 22, s. 53, üstteki resim c, d.

¹⁰⁹ Bundan sonraki kazılarda çıkarılanlarla, A yarmasındaki Frig kalıntıları maalesef henüz yayınlanmamıştır. Yalnız arkeolog N. Dolunay, Belleten 19, s. 263 de buradaki Frig çanak çömleğini tekniği bakımından tasnif etmiştir.

¹¹⁰ Bu yarmanın genel durumu ve yapı kalıntıları, Belleten 19, Lev. 78.

¹¹¹ Bittel, Alişar ve Boğazköy kazılarında Frig katını bizzat inceledikten sonra, boyalı kap kacağı eski ve yeni olmak üzere ikiye ayırmıştı (Archäologischer Anzeiger 48, 1933 s. 172-175). Boğazköy'de 1932 kazısından sonra açıklanmaya başlanan bu görüş (MDOG 72, s. 35-36) 1934 de W -X / 17 - 18 de yapılan derin kazılardan sonra, I. yapı katında bulunan çanak çömleğin biçim

Alışar'da boyalıların tek renklilere nazaran fazla oluşu, dikkati daha ziyade renklilere çekmiştir. Bu bakımdan Ankara'daki tek renklilerin tarihlendirilmesi Kızılırmak kavsi içindekilerle, Yukarı Sakarya bölgesindekilerin karşılıklı durumunu kavramamıza yarayacaktır. A yarmasında boyalı Frig çanak çömleği, üstteki yapı katında ve geç kalıntılarla birlikte bulunmuştur. Bu katta restore edilemeyen parçalanmış haldeki demir eşya da oldukça boldu. Çanak çömlek beyaz veya açık sarı zemin üstüne iki renkle boyanmıştır. Sayıları pek azdır. Tek renkliler, Augustus mabedinde ve tepede bulunanların aynıdır. Son yapı katındaki gri ve siyah

bakımından II. tabakanınkilerden farklı olmadığı, fakat eskiden bilinen tasvir örneklerinden bazılarının bu katta kullanılmadığı ve bundan başka I. katta yeni teknik ve süs örgelerinin doğduğu ve hususiyle gerçek vernik boyanın (Firnismalerei) kullanılmağa başlandığını ve ayrıca II. kattaki mat boyalı örneklerin yaşamasına devam ettiği esaslı surette tesbit edildikten sonra (K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I, s. 59), Eski ve Geç Frig çanak çömleğini birbirinden ayırmak kolaylaşmıştır. Bu araştırmalardan sonra ve daha 1935'de II. tabakadaki boyalı çanak çömleğin M. ö. aşağı-yukarı 1100-1000-700 arasına tarihlendirilmesi mümkün olmuş (MDOG 74, s. 29) ve I. katın üst safhasında kullanılan boyalı ve tek renkli çanak çömleğin de yedinci yüzyılın sonundan itibaren yaşamasına devam ettiği ve hatta kırmızı vernikli kapların varlığına göre, Hellenistik çağa kadar indiği görülmüştür (MDOG 75, s. 49). Bundan başka, Büyükkale'de Roma - Bizans katının altındaki iki Frig tabakasının birbirine intikalini gösteren üçüncü safhaya ait kalıntılar da elde edilmiştir (MDOG 78, s. 33-34, 36). Böylece bu çağda da kesiklik yerine akıcılığın varlığı görülmüştür. r - s 16-11 ve w/12 de açıkça görülebilen kat ayrılığını madenden yapılan âletler de doğrulamıştır (MDOG 78 s. 45). Demir âletler geç katta bol, fakat ilk katta pek azdır (MDOG 78 s. 45 ve Archäologischer Anzeiger 1933 s. 172). Bundan başka bu katta bulunan ve bir taraftan Batıdan, diğer taraftan Doğudan ithal edilen aryballos, fayans şişe ve Asur silindir mührünün yaşı da işe yaramakta ve Geç Frig katının kısmen yedinci yüzyılın sonunu da içine almak suretiyle M. ö. birinci binin ikinci çeyreğine tarihleneceğini göstermektedir (MDOG 78, s. 49-52 ve AfO 13 s. 255).

Bittel'in Alışar akropolündeki kazıyı idare etmeğe memur edilmesi de mes'ut bir tesadüf olmuştur (OİP XXIX s. 306). Hafirin bu kat mimarlığında tespit ettiği en önemli nokta, sivil yapıların eski sura bakınca geri bir tekniğin mahsulü olduğu ve yeni gelenlerin (biz onlara Frigler diyoruz) yapıcılıkta eskilerden daha geri olduklarıdır (OİP 29 s. 336). İlk önce büyük hâfir Bittel tarafından ortaya konulan bu görüş (MDOG 73 s. 27), R. Naumann tarafından da doğrulanmış (MDOG 78 s. 42) ve Hitit-Frig yapıcılığındaki tezada işaret edilmiştir. Alman hafirlerinin yalnız Boğazköy, Alışar ve Midas şehrine göre verdikleri bu hükmü, Çankırıkapı-Augustus Mabedi, Karaoğlan-Hacılar ve Pazarlı'daki sivil yapılar da (yeni olarak Zile yanındaki Maşat höyükde) tam mânasıyla

vernikli (Firnismalerei) kap kacağın tekniği Boğazköy'de I. katta bulunanlardan farksızdır¹¹². İlk katta çıkarılanlar daha çok ilgi çekicidir. Boya astarsız, perdahsız gri ve siyah renkli mutbak kapları bir yana bırakılırsa¹¹³, gri-siyah boya astarlı ve üstün perdahlı kap kacağın "Bucchero," tekniğinde yapıldığını belirtmeliyiz. Gordion'da III. ve IV. tümülüste¹¹⁴ ve Boğazköy'de raslanan bu tekniğin yedinci yüzyılın sonundan daha geç olması mümkün değildir¹¹⁵. İlk yapı katındaki evin içinden çıkarılan koyu kırmızı boya astarlı, iyi perdahlı düz dipli, dışarı çekik kenarlı, uzun boyunlu ve yuvarlak karınlı vazo, Boğazköy'dekinden farksızdır¹¹⁶. Ankara'da, Gordion ve Boğazköy'de olduğu gibi, ithal eşyasına raslanmamıştır. Çankırıkapı höyüğünün tepe ve eteğinde sur izi de bulunmamıştır. Bununla beraber bu, şehir surunun yokluğuna bir işaret sayılmaz. 1940 ve 1941 yılında Hamamın temellerinde açılan derin kuyular-

doğrulamıştır. 4cM deki boyalı çanak çömlek kesin olarak Frigya'nın eski safhasına aittir (OİP 29 s. 306, 350). Üstünlük kaba kaplarda olup, süs örgeleri geyik, tek merkezli daire ve satranç tahtası motifinden ibarettir. Boyanın rengi çoğunlukla kırmızımsı kahverengi ve siyahımsı kahverengi olup, bir kaba yalnız birisi sürülmekte ve her ikisi de aynı kap üstünde yanyana görülmektedir. Tunç fibulalar boldur. Tek renkli kap kacak azdır. Kaba kapların hâkim oluşu, Augustus mabedindeki yarmanın dibinde ve Çankırıkapıda A yarmasının ilk katından çıkarılanlara uymaktadır. Alishar'da bu kat haklı olarak M. ö. 9-11 inci yüzyıla tarihlendirilmiştir (OİP 29 s. 339). Yangınla ortadan kaldırılan bu kale, 4b de yeniden yapılmış ve ilk defa kurulan alt şehir suru da buna birleştirilmiştir (OİP 29 s. 308). Yeni katın küçük eserleri ilkinden pek az farklıdır (OİP 29 s. 316). Yalnız bu safhada keskin profilli ve boyalı iri kaplar azalmış, ince güzel kaplar da artmıştır. Geometrik süs örneklerinin örgeleri bollaşmıştır. Bittel'e göre bu kat da 8-9 uncu yüzyıla aittir (OİP 29 s. 316, 339). Bunun da suru yıkılmış ve yakılmış, fakat 4c de gene aynı plâna göre kurulmuştur. Çanak çömlekte değişiklik azdır. Kap biçimleri ve süs örgeleri değişmemiştir. Yalnız ince, güzel kaplar gözle görülecek derece üstünlüğü kurmuştur (OİP 29 s. 325). Bu durum Ankara'dakinin en güzel tekrerrüdür. Hafire göre bu kat da yedinci ve altıncı yüzyılın ortasına veya sonuna aittir (OİP 29 s. 325, 339).

¹¹² K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I s. 59.

¹¹³ Bunların çoğu tek kulplu, kısa boyunlu, düz dipli çanak tipine aittir (MDOG 78 şek. 12, 4).

¹¹⁴ K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I s. 22-23.

¹¹⁵ R. O. Arık, «Bucchero» tekniğindeki örnekleri tepede bulmuş ve bunları çanak çömlek grubunun üçüncü safhasında incelemiştir (La Turquie Kemaliste 21-22 s. 52).

¹¹⁶ K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I s. 57 Lev. 19, 6.

da Frig çanak çömleğinin en tipik örneklerine raslanmış olması¹¹⁷, bütün tepeyi kaplıyan Frig yerleşmesinin esaslı surette incelenmesi gerektiğini açıklıyordu. Biz bugün Ankara yöresindeki Frig şehirlerinin tahkimat sistemini, surlarını öğrenmiş bulunuyoruz. Karaoğlan'da üç safhalı şehri tahkim eden surun 25 m. uzunluğundaki parçasıyla, doğu ve batı kuleleri ortasına açılan 2.5 m. genişliğindeki kapısı meydana çıkarılmıştır¹¹⁸. İri ve düzensiz taşlarla yapılan bu surun paraleli gene Karaoğlan hafiri tarafından Hacılar höyüğünde incelenmiştir¹¹⁹. Buradaki çift kule sistemiyle, kapı tahkimatı ve akropolü çevreleyen kuleli sur, Frig höyüklerinde tanıdığımız müstahkem şehirlerin en monümantalidir. Bundan başka Gâvurkale'de tabiattan müstahkem bir yer için tipik bir örnektir¹²⁰. Bunlar, mahallî özellikleri ve arazinin sebep olduğu önemsiz ayrılıkları bir yana bırakılırsa, Büyük Kalenin batı-güneyinde ele geçirilen Frig kalesiyle¹²¹ Alişar'ın alt şehrini çevreleyen ve kuleleri surun hem içine hem de dışına taşan surunun tipindedir¹²². Dr. Koşay'ın iyice belirttiği gibi, Pazarlı kalesinin Alişar ve Gâvurkale'den ayrılan bir tertibe göre, yani sık kule sistemine ve birbiriyle açılı meydana getirmek üzere birleştirilen kesik duvar parçalarına ve kısa-düz duvarların durumuna göre kurulması, arazinin arızası ve biçimine göre aydınlanabilir¹²³. Muhelif kazı yerlerindeki temel taşlarının çamur harçla tutturulması veya iri taşların alıştırılması tekniği de, yapı için kullanılan malzemenin o çevredeki varlığı veya yokluğu ve iskân yerinin tipine bağlı kalmasıyla açıklanmalıdır. Yeri gelmişken Anadolu'da Frigler tarafından yaratılan bir kale ve sur tekniğinin, plânının

¹¹⁷ Belleten 19 s. 263.

¹¹⁸ R. O. Arık, Karaoğlan hafriyatı, Belleten 9 s. 35 Lev. 42 ve Archäologischer Anzeiger 1939 s. 209-210.

¹¹⁹ III ncü Türk Tarih Kongresi T.T.K. sergisi s. 46 ve Archäologischer Anzeiger 1932 s. 231 (K. Bittel).

¹²⁰ OIC 14 s. 61. Burada açığa çıkarılan küçük buluntuların hepsi Geç Frig çağına aittir.

¹²¹ MDOG 72 s. 11; 78 büyük plân.

¹²² OIP 29 şek. 311, yalnız Alişar akropolündeki Frig kalesi Eski Tunç çağı surunun M. ö. birinci binin ortasına kadar tamir ve küçük eklerle kullanılmış şekli olduğundan bu eşimsemede gözönünde tutulmamalıdır. OIP 28 s. 208; 29 s. 306.

¹²³ Pazarlı hafriyatı raporu s. 3 ve plânları.

mevcut olmadığını tekrar edelim. Frig kaleleri denilen tahkimat sistemi, prototipini Doğu ve Batı Anadolu'da M. ö. üçüncü bin yılındanberi kullanılan ve Hitit çağında en üstün seviyesine erişen sur tiplerinden almıştır¹²⁴. Friglerin bunlara hiçbir şey eklememiş olduğunu ve hatta maruf sanduka tekniğini de unuttuklarını söylersek mübalâğa etmiş olmayız.

c. Ankara'da ilk tümülüs kazıları:

1910 yılında, yani Gordion tümülüsleri açıldıktan sonra Ankara'dakiler de incelenmiş ve o zaman görülebilen 16 yığma mezardan müteşekkil nekropolün plânı yayınlanmıştı¹²⁵. Bundan sonra Ankara tümülüsleri üç safhada incelenmiştir. İlk safhayı 1926'da Milli Eğitim Bakanlığı adına yapılan Makridi kazıları temsil eder¹²⁶. 3 ağustostan 23 ekime kadar kesiksiz olarak ortalama 35 işçi ile çalışan Makridi, gereken verimli sonuçları sağlayamamıştır. Biz bunun sebebini Makridi'nin "cesim höyük,, adını verdiği tümülüste önce 21 m. uzunluğunda bir hendek, ondan sonra da yüksekliği 9.5 metreye erişen kesimin altında tunel açmasında buluyoruz¹²⁷. O, tunelin boyunu 60 m. olarak tasarlamış ve böylece 140 m. çapı olan tümülüsün 80 metresini açarak (20 si hendekle açılmıştır) merkezini 10 m. aşmış olacaktı¹²⁸. Bu başarılmış dahi olsaydı, gene mezarı bulmak ve kazıyı sonuçlandırmak mümkün olmayacaktı. Çünkü tümülüsün yüksekliği 20 metredir; tunel ise 9.5 m. derinlikten başladığına göre ve hususiyile o tarihten 30 yıl önce kazılmış bulunan Gordion ve yeni Anıtkabir tümülüslerindeki kazıların da gösterdiği gibi, Frigler ölülerini anıtoprağa açtıkları bir çukura gömmüştür. Bunun için Makridi her metrede 7 santim meyl dahi kazasaydı¹²⁹, gene mezar odasını bulamıyacaktı. Ayrıca tunel içinde yeniden kuyu açılması da müm-

¹²⁴ VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 1939, Bittel'in makalesi.

¹²⁵ Proceedings of the Society of Biblical Archaeology 32, 1910 Lev. 20, 1 s. 8.

¹²⁶ Ankara höyüklerindeki hafriyata dair (Maarif Vekâleti Mecmuası 6, 1926 s. 38 v.d. kısaltması M. V. M. bu rapor 1930 da yeni hiçbir şey eklenmeksizin M. Schede tarafından Archäologischer Anzeiger 45 (1930) s. 479-482 de tekrar edilmiştir. Bundan başka v. der Osten bu tümülüslerin yalnız kuruluş ve tekniğini isabetle münakaşa etmiştir (ÖİP 5 s. 46-49).

¹²⁷ M. V. M. 6 s. 40.

¹²⁸ M. V. M. 6 s. 41.

¹²⁹ M. V. M. 6 s. 41.

kün olamayacağından, mezar odası bulunmadan kazıya son vermek zorunda kalınacaktı. Bu bakımdan hafirin çökmeden korkarak kazıyı bırakmasını bir kazanç sayabiliriz. Bu kazının önemi, bu türlü büyük yığma mezarlara Makridi tunelinin tatbik edilemeyeceğini göstermiş olmasındadır. Biz, büyük mezarın yeniden açılmasını beklemekte kendimizi haklı buluyoruz.

Makridi büyük tümülüsün 500 metre güney-batısındaki yığma mezarlardan doğudakinin, yani 70 m. çapı ve 8 m. yüksekliği olanın kazısında muvaffak olmuş sayılabilir¹³⁰. Bunu usule göre yani, Körte gibi açarak ana-sert toprağın içindeki çukura bir mağra inşa edildiğini ve bu mağranın "gayri muntazam taşlarla, kireçsiz, kuru kümbetvarf ve müdevver şekilde,, yapıldığını ve "mezkûr murabba çukurun içi yuvarlak müdevver kümbet inşa ettiklerinden hali kalan dört zaviyenin ufak çakıl taşlarıyla doldurulduğunu,,¹³¹ yazmıştır. Biz bugün hafirin bahsettiği, anatoprak içindeki yuvarlak yapıyı iyice aydınlatmış bulunuyoruz. Anıt kabir alanındaki toprak düzletmesinde kazılan ikinci küçük tümülüste anatoprak içine açılan çukurun çevresi, genişliği yarım metreden fazla olmayan yüksekliği de yerine göre 0.90-1.20 m. arasında değişen ve çakıl taşlarıyla sözde duvarlanmış etkisini veren ve üstü örtülmiyen, sadece toprakla doldurulan bir mezara raslanmıştır¹³². Bu, gerçek bir duvar değildir; ufak boylu biçimsiz taşlar anatopraktaki çukurun duvarına dayanmak suretiyle harçsız olarak üstüste yığılmış, çukurun içine bakan yüzlerinin de çökmemesi için ot, dal ve bunlara benzer çürüyen malzeme ile boydan boya tutturulmuş ve çukur doldurulunca, bu taşlar bir duvar şeklini almıştır. Anıt kabir tümülüsündeki bu sözde duvarla, Makridi'nin bahsettiği ve resmini koyduğu¹³³ duvar arasında, taşların biçimi ve tekniği bakımından en küçük bir ayrılık dahi mevcut değildir. Ben başka bir yerde bu konu üstünde durmuş ve Makridi'nin bulunduğu duvara benzeyen taş dizilerinin "bir temel kalıntısı, yani üstünde kubbeli veya herhangi bir şekilde üst yapıya sahip izler olmadığını ve 10 No. lu şeklin,, de doğru olmadığını belirtmişim¹³⁴.

¹³⁰ M. V. M. 6 s. 41-42.

¹³¹ M. V. M. 6 s. 42.

¹³² Belleten 37 s. 223. Bu iki tümülüs, bu satırları yazanla arkeolog M. Akok tarafından ayrı bir rapor halinde ve Kurum yayınları arasında yakında çıkacaktır.

¹³³ M. V. M. 6 şek. 8.

¹³⁴ Belleten 36 s. 517 not 28.

Yuvarlak yapıya ait üst kısmın bulunmadığını gören Makridi, mezarı soyamak için tepeden açılan çukurun mezara kadar derinleştirildiğini ve mezar odasının üst kısmını, yani ona göre kubbesini tahrip ettiğini bildirmiştir¹³⁵. Harçsız ve ufak taşların üstüste yığılmasıyla sağlanan ve zayıf taş dizilerinin kubbeli bir yapıya ve bunun da üstünde 8 m. yüksekliğindeki monümental yığıntıya nasıl dayanabileceğini anlamak ve bunu kabul etmek hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Bu görüşümüzü Fidanlık'da Dr. Hamit Koşay tarafından incelenen ve zengin ölü hediyeleriyle temsil edilen A tümülüsündeki "yuvarlak kaideli, harçsız ufak taşların üstüste konması suretiyle vücade,, getirilen taş duvar da doğrulamıştır¹³⁶. Bu yuvarlak kaidenin de üst kısmı yoktur; ayrıca var olan bir kısmın sonradan tahrip edildiğini belirten en küçük bir iz de mevcut değildir. Bunlara göre, içine ölü külünün ve ölü hediyelerinin yerleştirildiği çukuru çevreleyen düzensiz taş dizilerinin üstü açık olduğunu ve bunların kubbeli bir mezar odası şeklinde restore edilemeyeceğini kesin olarak ifade edebiliriz. Yalnız, Makridi'nin bu tümülüsü ile, Fidanlık'daki duvarın yuvarlak, Anıtkabir alanındakinin dört köşeliliğine, mezar çukurunu çevreleyen taşların istenildiği gibi, düzensiz olarak dizilmesi sebep olmuştur.

Sonradan açıldığı ve ölü hediyelerinin çalındığı iddia edilen bu mezardan çıkarıldığı bildirilen altın yaldızlı tunç vazo parçalarıyla¹³⁷, gene tunçtan süslü çanak kırıklarını, ağaç parçalarını, bugün restore edilemeyen demir aletleri Arkeoloji Müzesi'nin sayın direktörü arkeolog Nuri Gökçe'nin yardımıyla incelemek imkânını elde etmiş bulunuyorum. Hafir, bu mezardan pişmiş topraktan yapılmış kap kacak parçalarının çıkarıldığını söylemediğine göre, mâden ve ağaçtan yapılanların değerlendirilmesi kolaylaşmıştır. Bunların en önemlisi yüksekliği 30 mm. genişliği 115 mm. olan ve ağzı yonca yaprağına göre şekillendirilen bir vazo parçasıdır (şek. 33). Tunç, altın yaldızlı değildir. Kulbun ağız kenarına birleştiği yer iyice bellidir. Friglerin pişmiş topraktan yapılan kaplarından başka, bu tipe giren tunçtan vazo ağızlarına Fidanlık¹³⁸

¹³⁵ M. V. M. 6 s. 42.

¹³⁶ Argeologya Dergisi I s. 6 şek. 1 ve 2.

¹³⁷ M. V. M. 6 s. 42.

¹³⁸ Arkeologya Dergisi I s. 17, No. 18. Dr. Koşay'ın « bronz kulplu ağız tirifil şeklinde kap » olarak tasvir ettiği bu parçanın kulbu ağız kenarının dışına, bizimki ise içine birleşmektedir.

tümülüsünde raslanmıştır. Bundan başka, Dr. Koşay'ın da işaret ettiği üzere, altın yaldızlı, süslü, tunçtan çanak parçaları, Fidanlık' dakiler¹³⁹ ve hususiyle Anıtkabir'deki ilk tümülüsde bol sayıda açığa çıkarılan süslü çanakların tamamen aynıdır¹⁴⁰. Tunç buntuların en önemlilerinden sonuncusu, özel surette yapılan bir yuva ile birbirine giren ve ileri geri hareket eden ve iki kısımdan müteşekkil ince-yassı bir kulp parçasıdır. Bugüne kadar bu kulp tipine yalnız Gordion'un III. tümülüsünde raslanmıştır¹⁴¹. 1939'da M. ö. sekizinci yüzyıla kadar çıkarılan Fidanlık tümülüsünün yaşını¹⁴² Bittel de doğrulamıştır¹⁴³. Bittel'in nisbeten eskiye, yani sekizinci yüzyılın sonuna, hattâ yedinci yüzyılın başlangıcına tarihlendirdiği tümülüsler arasında, Ankara'nın batısındaki ve Çiftlik güneyindeki tümülüsleri de sayması,¹⁴⁴ üstünde durduğumuz yığma mezarların tarihi için en doğru bir tekliftir. Mezarın tekniğine ve Arkeoloji Müzesindeki ölü hediyelerine göre, Makridi'nin

¹³⁹ Arkeologya Dergisi I s. 6.

¹⁴⁰ Akşam gazetesi 14 temmuz 1945 No. 9605 ve Belleten 37 s. 22-223. İlk kısa haberleri yayınlanan, 50 m. çapı, 8.5 m. yüksekliği olan bu tümülüsün anatoprak içine kazılan 5 X 6.5 m. boyunda ve 2.20 m. derinliğindeki çukura, dibi ve dört yanı kalın kalaslarla örülmüş ve üstü açık bırakılmış 2.5 X 3.5 m. boyunda büyük bir sanduka yerleştirilmiştir. Üstü açık bırakılan bu sandukanın içine ve kuzey doğu köşesine dayalı bırakılmak üzere, iyi yontulmuş büyük bir sıranın varlığı, onun da önüne demirden üç ayak (Gordion s. 68 şek. 44) ile, aşağı yukarı aynı tipe giren kulpsuz çömleklerin yere dik olarak bırakıldığı ve içlerinin külle doldurulduğu görülmüştür. Sandukanın doğu kısmında Fidanlık'takiler tipinde mızrak uçları (Arkeologya Dergisi I No. 13-17), ve bilhassa tunçtan altın yaldızlı, kabartmalarla süslü çanaklar bulunmuştur. Bunlar Makridi tarafından bulunanların aynıdır. Anıtkabir alanındaki bu iki tümülüste boyalı çanak çömlek bulunmamıştır. Hediyeler, mezara yerleştirildikten sonra, bütün çukur irili ufaklı çakıl taşlarıyla örtülmüş ve üstüne toprak yığılarak tümülüsün şekli sağlanmıştır. Bu mezar, sandukanın açık bırakılması ve içinde ikinci bir lâhtin bulunmaması, küllerin çömleklere yerleştirilmesi bir yana bırakılırsa, yapı tekniği ve biçimi bakımından Gordion'un III. ve IV. tümülüsünden farksızdır (Gordion s. 38 v. d. ve 98). Anıt kabrin ikinci tümülüsündeki mezarın şekli ise, Fidanlık'takiyle, Makridi tarafından açılanın aynıdır. Bundan başka Ankara tümülüslerinin ölü hediyeleri bakımından da aralarında anmağa değer ayrılıkları olmadığını tekrarlamalıyız.

¹⁴¹ Gordion s. 74, No. 87 - 88 deki kulp tekniği.

¹⁴² Argeologya Dergisi I s. 10.

¹⁴³ Kleinasiatische Studien s. 70 - 72.

¹⁴⁴ Kleinasiatische Studien s. 70 - 72.

adı geçen tümülüsü, Anıtkabir'de yeni açılan iki yığma mezarla, Fidanlık ve Gordion'daki III. ve IV. tümülüsün çağdaşdır.

Makridi'nin üçüncü, yani ikincinin batısında ve 62 m. çapında, 5.30 m. yüksekliğindeki küçük tümülüsü daha çok ilgi çekicidir¹⁴⁵. Hafirin bu tümülüste bulduğunu bildirdiği ve "atın başlığı ile gemi,,ne ait olduğunu düşündüğü "müzeyyen tunç levha parçalarını,, ve "ya kalkan veya elbisesini,, süsliyen diğer levha halindeki parçaları¹⁴⁶ da inceledim. Bunların benzerine Gordion'un eski tümülüsleriyle, Fidanlık ve Anıtkabir'deki yığma mezarlarda raslanmamıştır. Yalnız ben delikli olan ve parçalar halinde bulunduğundan gerçek şekillerini bilmediğim bu levhacıkların teknik ve süs tarzlarını Boğazköy'de Eski Frig katında bulunan yuvarlak levhaya benzettim¹⁴⁷. Bu mezarda tunçtan kap kacak veya silâh bulunmamıştır. Aynı mezardan çıkarıldığı bildirilen "musanna fil dışından düğme,,yi inceleyemedimse de, Ankara tümülüslerinde ve Gordion'daki III. ve IV. mezarda fil dışından yapılmış eşyaya raslanmamıştır. Buna karşılık II. tümülüsün fildişinden yuvarlak levhacıklarını, süslü yıldızları¹⁴⁸ unutmak mümkün değildir. Makridi çanak çömlek kalıntıları hakkında şu bilgiyi vermektedir: "mahruk tabakadan maada alt kısımda iki tabaka daha görülmektedir. Bunların derununda kömürle karışık müteaddit evani-i türabiye zuhur etmiştir. Mezkûr parçaların kısmı azamı siyah topraktan mamul olup, üzerleri siyah cilâ ile mücellâdır. Bu da Frigya devrinin hususiyetini irae eden işaretten başka bir şey değildir. Üstüste olan yanık tabakalar ve müteaddit evani parçaları burada birçok cesedin yakılarak külleri mezarlar derununa konulduktan sonra vazoların diğer bir mahalle nakledilerek üzerlerine toprak yığınınından ibaret bir höyük vüçde getirildiğini ifham etmektedir¹⁴⁹,,. Daha o zaman birçok geç parçalarla karıştırılmış olmasına rağmen, bu siyah renkli çanak çömleği de gördüm. Hepsi Augustus Mabediyle Çankırıkapı'da bizim Geç Frig dediğimiz tabakalardan çıkarılan kap kacağın eşidir; hatta içlerinde benekli olanlarını da buldum. Siyah renklilerden başka, gri olanları ve süzgeçlileri de vardı. Hafir, çanak

¹⁴⁵ M. V. M. 6 s. 43 - 44.

¹⁴⁶ M. V. M. 6 s. 43.

¹⁴⁷ MDOG 78 s. 49, şek. 9, 3.

¹⁴⁸ Gordion s. 110 v. d., şek. 90 - 94.

¹⁴⁹ M. V. M. 6 s. 43.

çömlekten çoğunun siyah topraktan yapılmış olduğunu söylemesine rağmen¹⁵⁰, geri kalan azının renginden bahsetmemiştir. Halbuki ben çanak çömlek parçaları arasında sayısı bir düzineyi geçmeyen boyalı örnekleri de incelemek imkânını buldum (şek. 34). Bunlardan bazıları mat boyalı ve geometrik süslüydü¹⁵¹. Geri kalanları ince işlenmiş, kulplu ve kulpsuz çanaklara ait olup, bazıları koyu kahverengiyle, kalın şerit halinde boyalı, bazıları da birbirine paralel çizgiler arasının noktalarla doldurulmasından ibarettir. İnce şeritlerle süslenen bu kaplar üstünde içleri doldurulmuş main örgeleri de görülmektedir. Boyalı örneklerin hiçbirisi Eski Frig katına tarihlenen çok renkli çanak çömleğin tekniğiyle eşimsenemez. Gordion'da II. tümülüs-teki boyalı parçalardan bazıları siyah renkli ince örnekleri andırır¹⁵², Boğazköy¹⁵³ ve Alishar'daki noktalı süs örnekleri de¹⁵⁴ bunların I. yapı katıyla M. ö. birinci binin yarısından daha eski olmadığını açıklamaktadır. Ağız kenarı altına dik olarak birleşen çanağın kulpu ve şerit halindeki süsü, Bebi'den getirilen çanak-takini andırmaktadır. Çanak çömlekte açıkça görülen bu geç çağın özellikleri, Ankara'daki sonuncu tümülüsün Gordion'un eski tümülüsleriyle, Ankara'daki dört yığma mezardan daha geç olduğunu ve bunun da Gordion'un ikinci tümülüsü gibi¹⁵⁵ altıncı yüzyılın başlangıcına ve Frig'lerin Lid hâkimiyetine girdiği tarihten sonraya ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca Gordion'un Ankara'ya yakınlığı ve Augustus Mabediyle Hacıbayram'daki Geç Frig çanak çömleğinin bolluğu ve Lid-İran sınırının Ankara'nın doğusunda oluşu, burada bu çağa paralel giden tümülüslerin varlığını doğrulayan ipuçlarıdır. Esasen ilk tümülüsün bir Frig mezarı olduğunu kesin olarak belirten hafir, ikincisinde ceset ve atın yakılmış olduğunu yerinde bir sezikle değerlendirmiş ve mezarı Kimér göçleriyle ilgili tutmuştur¹⁵⁶. Kronoloji bakımından Ankara tümü-

¹⁵⁰ Çanak çömleğin hamuru çoğunlukla gri renklidir. Siyah olan, boya astarıdır. Hafir bu iki tekniği birbirine karıştırmıştır.

¹⁵¹ Boğazköy'de mat boyalı örneklerin II inciden sonra I inci yapı katında da yaşadığı görülmüştür (K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I s. 59).

¹⁵² Gordion s. 120 No. 38 ve 43.

¹⁵³ K. Bittel und G. Güterbock, Boğazköy I Lev. 16, 1; 17, 1, 10. Yalnız noktaları bakımından. ¹⁵⁴ OİP 30 şek. 43, d 2357.

¹⁵⁵ Kleinasiatiscche Studien s. 102. ¹⁵⁶ M. V. M 6 s. 43-44.

lüsleri Gordion'dakilerin (III, IV, ve II'nin) çağdaşdır. Ankara'daki süslü tunç levhacıkların Boğazköy'de II. katta bulunanlara benzeresi, bu kronolojiyi doğrulamamakta ise de, geri kalan buluntuların geç oluşu, bu türlü süs eşyasının daha geç çağlarda da kullanıldığına bir işaret sayılabilir.

Ankara'daki tümülüs kazılarının ikinci safhasını Dr. Koşay'ın sistemli araştırmalarına borçluyuz¹⁵⁷. Şimdi temizlenmiş olduğunu öğrendiğimiz bu tunç eserler¹⁵⁸, iyice tarihlendiğinden üstünde yeniden durmağa lüzum yoktur. Üçüncü safhayı da 1945 yılında Türk Tarih Kurumu adına yürütülen ve yakında yayınlıyacağımızı umduğumuz Anıt kabir alanındaki iki tümülüs temsil eder¹⁵⁹.

ç) İstasyon'da tesadüfen açığa çıkarılan yeni buluntulara gelince: yakılan Frig ölülerinin kül küpleri olduğuna inandığımız bu buluntuların ölü gömme âdetlerine serptiği ışıktan ve tarihlenmesinden önce, Friglerin ölü gömme âdetlerinden kısaca bahsetmek zorundayız: Ölülerini büyük yığma tepelerin altına ve kaya mezarlarına gömen Friglerin bu âdetleri eskidenberi etraflıca işlendiğinden¹⁶⁰, biz monümantal Frig mezarları üstünde durmayacağız. Yalnız höyük ve kale kazılarının verdiği sonuçlara göre, bu âdetin devamlı ve müstahkem yerleşme yerlerindeki durumunu inceliyeceğiz. Von der Osten Alişar'da Friglerin ölü gömme âdetleri için "Only a few skeletons could be attributed with any certainty to this period. seemingly the custom now was to cremate the bodies and bury the ashes outside the settlement,"¹⁶¹. Ayrıca aynı raporda "None appears to have

¹⁵⁷ Arkeologya Dergisi I s. 5 - 19.

¹⁵⁸ Kleinasiatische Studien s. 72 not 51 de zikredilip, Fakülte Dergisi IV, 4.şek. 9, b de Yusuf Boysal tarafından yayınlanan bu fibulanın kaidesindeki at tasvirinin, Çankırıkapı hamamının temellerinde yapılan derin kazıda bulunan ve Frig çağına tarihlenen boya astarsız gri renkli parça üstündeki at tasviriyle eşimsenmesi gerektir (Belleten 19 s. 263, Lev. 81 üstteki). Bundan başka, Çankırıkapı'da Maliye Meslek Okulunun temelleri kazılırken açığa çıkarılan ve Friglere ait olduğu bildirilen tunçtan sözde at heykelinin de bu arada yayınlanması da zaruridir.

¹⁵⁹ PSBA 32, 1910 daki planda 4 ve 5 No. lu tümülüsler.

¹⁶⁰ Friglerin yığma mezarlara ölü gömme âdetleri hakkında en geniş bilginin verildiği ve bütün kaynakların toplandığı eserler, Kleinasiatische Studien s. 69 - 72; Schachermeyer, Etruskische Frühgeschichte, Berlin 1929 s. 108 - 112 ve Gordion s. 36 - 145. Kaya mezarları da gene en son olarak Kleinasiatische Studien s. 72 - 88 de işlenmiştir. ¹⁶¹ OİP 29 s. 289.

been actually buried; all were found in positions seemingly due to violent death. The absence of true burials of this period suggests that it was the custom to bury the dead outside the settlement; and it is possible that the bodies were cremated,¹⁶² diyordu. İskeletleri yerinde incelemek imkânını bulan hafir, sitadeldeki sekiz iskeletin de birer kazaya kurban gittiğine ve önceden hazırlanan düzenli çukurlara gömülmediğine inanmaktadır¹⁶³. Yalnız Alişar çevresini iyice inceliyen hafriyat heyeti, Frig şehrinin dışında mezarlığa, yakılmış ölülerin kül küplerine veya iskeletlerine raslıyamamıştır. Biz bunun sebebini aydınlatacak durumda değiliz. Yalnız mezarlık görülemeyecek, anlaşılamıyacak bir yerde gizli kalmış olabilir. Yakılan ölümlere ait küllerin muhtelif yerlere dağılması veya yer yüzüne hiçbir iz sızdırmıyacak kadar derine gömülmesi buna sebep olabilir. Yalnız Pazarlı kalesinde, H. Koşay'a göre, Frig çağına aidiyetleri muhtemel olan yedi mezar bulunmuştur¹⁶⁴. Sırtüstü ve uzatılmış durumda duran bu iskeletlerin Alişar'daki gibi bir kazaya kurban gitmediği ve şehrin içine gömüldüğü gerçektir. Bunların Friglere aidiyetleri gerçekleşirse, şehirdeki çanak çömleğe ve buluntu seviyelerine göre Geç Frig çağına tarihleneceğinden şüphe edilemez¹⁶⁵. Buna göre Pazarlı, Alişar'daki durumu ve von der Osten'in görüşünü doğrulamaktadır. Bu bakımdan Boğazköy kazıları da aydınlatıcı durumda değildir. Yalnız buradaki iki buluntu üzerinde durulmağa değer.

a) Büyükkale'de ve I. katta ağızları aşağı doğru, yani toprağa, ortaları delik dipleri de yukarıya gelmek üzere gömülmüş kısa gövdeli, geniş boyunlu ve iki kulplu küpler bulunmuştur¹⁶⁶. Bittel, bunların çok defa kül yığınlarını örttüğünü belirtmiş ve bu kül-

¹⁶² OIP 29 s. 347.

¹⁶³ OIP 29 s. 347-348 ve 30, 353.

¹⁶⁴ Pazarlı Hafriyatı Raporu Lev. 34, pVII - VIII, s. 8. Bu mezarlar raporda Klâsik devir bahsinde incelenmiş olmasına rağmen, Frig çağına aidiyetleri muhtemel görülmüş ve resimlerinin altına (Frig iskeletlerinden) şeklinde kesin bir ifade kullanılmıştır.

¹⁶⁵ Bugüne kadar Alacahöyük'de yalnız Geç Frig çağına ait kalıntılar bulunmuştur (Alacahöyük Hafriyatı Raporu 1936 1-2, 9-10). Kazıların henüz kaldırılmıyan evlere doğru inkişafı, bu kültürün ilk safhasını da aydınlatacağından şüphe edilemez. Burada Geç Frig çağına tarihlendirdiğimiz iki vazo birisi (Belleten 29 Lev. X soldaki vitrinde ibriğin altında rytonun solunda) ikincisi de henüz yayınlanmamış olup, Alacahöyük Müzesindedir.

¹⁶⁶ MDÖG 75 s. 49 şek. 28, c.

lerin içinde kemik kalıntılarının yokluğuna da işaret etmiştir¹⁶⁷. Bundan başka hafir bunların yakılmış ölümlerin mezarları olduğundan şüphe etmiştir¹⁶⁸. Geç kata tarihlenen bu küpler, Pazarlı'dakilerin çağdaşdır. Boğazköy buluntuları hiç olmazsa Geç Frig çağında ölümlerin yakıldığını yazan v. der Osten'in görüşünü doğrulamış, fakat kül küplerinin şehrin içine gömüldüğünü de belgelenmiştir.

b) Alt şehirde ve K/20 alanındaki bir bina içinde çocuk mezarı olarak kullanılan ve Geç Frig çağına ait olan boyalı bir vazo elde edilmiştir¹⁶⁹. Bu, ilk Anadolu geleneğinin, yani küp içine gömme âdetinin bu çağda dahi yaşadığını açıklayan tipik bir örnektir. Pazarlı ve Boğazköy'deki iskelet ve küllerin hepsi Geç Frig çağına tarihlenmiş ve daima şehrin içine gömülmüştür.

Ankara çevresine gelince: Augustus mabedi ve Çankırıkapı kazılarında mezar bulunmamıştır¹⁷⁰. Karaoğlan'da birincisi 1.30—1.60, ikincisi 1.80—2.30 m. derinlikte olmak üzere iki mezar açığa çıkarılmıştır¹⁷¹. Remzi Oğuz Arık birincisinin "dağınık ve noksan olarak,, ikincisinin "bir zelzele neticesi taşların arasında kalarak,, öldüğünü ifade etmiştir¹⁷². Bu, Karaoğlan'da da gerçek bir Frig mezarının bulunmadığına bir işarettir. Hacılar kazısı hakkındaki ilk kısa raporda, Frig mezarının bulunduğu dair hiçbir kayıt yoktur. Midas şehri kazısında kuyu içinde bir Frig iskeleti bulunduğunu Miss Haspels bana bildirmek lütfunda bulundu¹⁷³. Buluntuların bu durumu geniş ölçüde açılan Frig kaleleriyle şehirlerinin çoğunda gerçek mezarların ve mezarlıkların bulunmadığını, yalnız Pazarlı'da ve Boğazköy'de iskelet, kül küpleri ve küp mezarın bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ankara İstasyonunda Demir Yolları Umum Müdürlüğü binası ve köprü yapılırken, muhtelif tiplere giren Bizans mezarları¹⁷⁴ ve

¹⁶⁷ MDOG 75 s. 49. ¹⁶⁸ MDOG 75 s. 49.

¹⁶⁹ MDOG 77 s. 12 şek. 8.

¹⁷⁰ Pazarlı ve Ankara tümülüsleri şehrin belirli insanlarına aittir; çoğunluğu teşkil eden halkın mezarları değildir. Çankırıkapı'da A yarmasında ve son yapı katında bulunan iskeletin Roma çağına aidiyetinden şüphe etmiyoruz.

¹⁷¹ Belleten 9 s. 36 - 37 not 1.

¹⁷² Belleten 9 s. 36 not 1 ve Archäologischer Anzeiger 1939 s. 210.

¹⁷³ Şimdi Antropoloji Enstitüsünde korunan Pazarlı, Karaoğlan ve Midas şehri iskeletleri Ord. Prof. Ş. Aziz Kansu tarafından yayınlanacaktır.

¹⁷⁴ Belleten 11-12 s. 464.

istasyonla Maltepe arasında, Maltepe sırtlarında, Anıtkabir alanında da birçok Roma mezarına ve mezartaşlarına raslanmıştır¹⁷⁵. Tümülüsleri de bunlara eklersek, istasyon ve civarının uzun müddet mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılır. İşlemeğe çalıştığımız Frig küplerinin de istasyonda bulunduğunu öğrenince, buradaki mezarlık geleneğinin Frig çağına kadar yükseldiğinden şüphe etmedik. Kulpsuz olan ilk küpün tipine Anıtkabir alanındaki her iki tümülüste¹⁷⁶ ve yığma toprağın içinde raslanmıştır. İki kulplu ve kısa boyunlu küpler, boyun, göğde ve kulp yerleri bakımından Boğazköy'ün I. II. yapı katında bulunanlardan farklıdır¹⁷⁷. Emzikli maşrapa, çanak ve testicik, tekniğine göre, Geç Frig çağına aittir. Maşrapada vernik izi açıkça görüldüğünden, bu çağa aidiyetinden hiç şüphe edilmeyecektir. Yalnız bu küçük kapların büyüklerle beraber bulunduğuna, aynı çukurdan çıkarıldığına işaret edilmemiş ve tarife göre ayrı ayrı yerlerde bulunduğu anlaşılmıştır. Biz kül küplerinin Anıtkabir tümülüsündeki benzerine ve kulpluların tekniğine göre M. ö. sekizinci yüzyılın sonundan, hiç olmazsa yedinci yüzyılın başlangıcından daha geç olmadığını düşünüyoruz. Geç olan ve altıncı yüzyılın ortalarına doğru inebilen küçük kaplar da, çağdaşları olan, fakat kül küplerle kayıp bulunan geç mezarlara ait olu hediyeledir. Buna göre, İstasyonda küplerin çıkarıldığı alan, yakılmış Frig ölülerinin gömüldüğü bir nekropoldür. İlk belgelere göre, bu nekropol 6-8 inci yüzyıllarda kullanılmıştır. Daha eskiye ait mezarlar da beklenmelidir. Ankara tümülüsleri Augustus mabedi ve Çankırıkapı'da oturan şehir beylerinin, büyüklerinin mezarları olduğuna göre, istasyondaki de halkın mezarlığıdır. İki mezarlığın çağdaş oluşu da, bu görüşü doğrulamaktadır. Ankara'daki Frig şehrinin iki sınıfına ait (hâkimler ve halk) ayrı ayrı birer nekropolü vardır. Her iki sınıf da ölülerini yakmış ve mezarlıklarını yanyana kurmuştur. Bununla

¹⁷⁵ Maltepe'de bulunan mezar taşları Arkeoloji Müzesine götürülmüştür. Anıt-Kabir alanındakiler 1945 de bulunmuştur. Bunların derlenmesinde arkeolog Nezih Fıratlı'nın emeği büyüktür,

¹⁷⁶ Belleten 37 s. 223. Yalnız bunların boyunları biraz daha kısadır.

¹⁷⁷ MDOG 74 şek. 24-27 ; 75 şek. 29 d, 28 e. Yalnız Karaoğlan'ın iki kulplu küpü istasyonunki gibi restore edilebilir (Archäologischer Anzeiger 54 şek. 7 alt sıra sağdan birinci, Gordion'da birinci tümülüsten ve yığma topraktan çıkarılan tek renkli kulpsuz küpler de istasyondakinden farklıdır (Gordion şek. 118 ve 112).

beraber, İstasyondaki araştırmaların genişletilmesini, kurtarılabilen mezarların açığa çıkarılmasını ve mezarlığın mümkün olduğu kadar plânının hazırlanmasını sağlamak gerektir. Elimizdeki belgelerin kılığına rağmen, v. der Osten'in Kızılırmak kavsi içindeki istasyonlarda doğrulanmayan görüşü, Sakarya bölgesinde teyid edilmiş bulunmaktadır. Bilinen Frig şehirlerinin çevresinde yapılacak araştırmalar, Ankara mezarlığının eşini bulmamıza da yardım edecektir.

7. Geçen yıl Tokat (eski Dokeia) Müzesini ziyaretimde gördüğüm Hitit çanak çömleği üstünde de durmak isterim (şek. 17-20, 33-36). Erbaa çevresinden getirildikleri kesin olmakla beraber, gerçek buluntu yerleri bilinmeyen bu kap kacak devetüyü ve kırmızı renklidir. Bu çevredeki höyüklerden bazılarını gören dostum Kılıç Kökten, Erbaa çevresinin Hitit kalıntıları bakımından zenginliğine bilhassa işaret etmişti¹⁷⁸. Tokat Müzesindeki çanak çömleğin adı geçen Erbaa höyüklerinden getirildiğine şüphe etmiyorum. Müze'deki gaga ağızlı testiler (şek. 17-18, 20) büyük Hitit çağının tipik örnekleridir. Yalnız iki kulplu, yuvarlak karınlı ve kısa boyunlu kap (şek. 38), Orta Anadolu'daki Hitit yerleşme yerlerinde az raslanan bir örnektir. Dibi düz, paralel kulpları kırıktır. Silindirik kulplu ve tek kulplu bir testiye ait olduğu anlaşılan parçanın yalnız boynu ele geçirilmiştir (şek. 36). Tek kulplu, keskin karınlı derin çanak (şek. 19) tekniği ve biçimi bakımından Eski Hitit çağına ve M. ö. aşağı yukarı ikinci binin ilk yarısına aittir. Bu tipi andıran, fakat tamamen aynı olmıyan örnekler Alişar'da Eski Hitit yerleşmesinde raslanmış olmasına rağmen¹⁷⁹, en güzel benzerleri Aksaray'ın 18 km. batısındaki Acemhöyük'de (şek. 37, yerdeki sırada soldan 3 ve 4 üncü) bulunmuştur¹⁸⁰. Bittel, pek haklı olarak, Acemhöyük'ün kulplu çanaklarını, yan taraflarında emzikleri bulunan ibriklerini M. ö. aşağı yukarı 20-17 inci yüzyıla tarihlendirmiştir. Son senelerde Niğde-Aksaray-Kültepe çevresinden derlenen ve çoğunlukla İlk Tunç ve Eski Hitit çağına ait olan kap kacağın muhtelif vilâyet müzelerine dağılmış olması,

¹⁷⁸ Belleten 32 s. 679.

¹⁷⁹ OIP 29 şek. 173, e 1699, d 2889.

¹⁸⁰ Archäologischer Anzeiger 55 1940 s. 579 (K. Bittel). Resim buradan alınmıştır.

bu çevrede Alişar tipinde ¹⁸¹, yani bilhassa Eski Hitit çağında önem kazanmış şehirlerin bolluğuna bir işarettir. Bunlardan şimdi yalnız Kayseri müzesinde korunan Acemhöyük buluntularıyla, Niğde'den getirilenlerin yayınlanmış olması dahi ¹⁸², ikinci binin ilk yarısına ait çanak çömleğin yayılışına bir işarettir. Anılmağa değer derecede büyük olan Acemhöyük'le, her nedense kazıları daima geciktirilen Niğde bölgesi ve Kayseri çevresiyle Fraktin ovasındaki iki höyükten birisinin bir an evvel incelenmesi gerektir ¹⁸³. Bu kazılardan sonra Eski Hitit çağı malzemesi daha iyi tarihlenebilecek ve bu mıntakanın henüz bilinmiyen stratigrafisi de anlaşılacaktır. Bundan başka boyalı Kapadokya çanak çömleğinin Hitit ve Bakır çağı kültürüne olan münasebetini de ancak bu kazılar aydınlatılabilir ¹⁸⁴. Niksar (Neokaisereia) dolaylarında, Erbaa, Lâdik¹⁸⁵

¹⁸¹ Archäologischer Anzeiger 1939 s. 104 (K. Bittel) ve Nimet Özgüç, Alişar Eti buluntularının tarihlenmesi (Arkeoloji araştırmaları II Ankara 1945 s. 73 v.d. ¹⁸² A. Götze, Kleinasien s. 42 şek. 5.

¹⁸³ R. O. Arık, Hatay'a giderken Niğde çevresinde eskiden bilinen ve bilinmiyen höyükleri yeniden gözden geçirmiş ve bölgenin yerleşme bakımından zenginliğini bir defa daha belirtmiştir (Belleten 30 s. 362-63). Bundan başka, Puruşhatum'un yeri hakkındaki görüşlerin de burada anılması ve hususiyile Dr. Emin Bilgiç'in bugünkü Aksaray yakınında bulunduğunu teklif ettiği Nenaşsa ile Kurşaura'nın Aksaray ile ayniyetini doğrulaması (Belleten 39 s. 387-388 not 40) Acem höyüğün önemini bir kat daha arttırmaktadır. Ayrıca Tuzgölü ile Aksaray arasındaki höyüklerin bolluğunu ve Eski Hitit çağı malzemesinin zenginliğini bir coğrafyacı arkadaşımın gezisinden ve bana haber verdiği malzemeneden öğrendim. Niğde-Tyana çevresinin önemi ve Vahşuşana'nın yeri üstünde durmak bana düşmez (Emin Bilgiç, Belleten 39 s. 387, 401-402). Toroslardaki Fıraktin höyüklerinin önemi, dağlık arazinin yol verdiği bir bölgede bulunması ve Büyük Hitit çağında en önemli üç kaya anıtı çevresinde kurulmuş olmasındadır (Archäologischer Anzeiger 1939 s. 127 v. d ve 1940 s. 560 v. d) Malatya-Kayseri, Niğde-Aksaray hattı incelenirken Fraktin höyüklerinin yeri ve en kısa dağ yoluna hâkimiyetleri unutulmamalıdır. Bu bölgede bunlardan başka höyüklerin varolduğunu da öğrendim. Bugüne kadar Toroslardaki höyüklerden hiçbirisi incelenmemiştir. Fıraktin veya bu çevredeki daha önemli höyüklerin kazılması, bilhassa arazi bakımından önemlidir. Ayrıca Elbistan ovasındaki kazıların başlaması ve kültürlerinin aydınlanması için, Toroslardaki höyük araştırmaları ön safta gelmelidir.

¹⁸⁴ Ben bu problemlerin çözülmesini sağlamak için höyüklerin adlarını da söylemek suretiyle Dr. Afet İnan'la ve dilci arkadaşlarımla müteaddit defa konuşmak, fikirlerimi açmak müstakbel kazı yerlerini açıklamak imkânını da bulmuştum. ¹⁸⁵ Belleten 35 s. 395.

ve Havza çevresinde höyüklerin varlığına rağmen, Niksar'da bu türlü devamlı yerleşme yerleri yoktur¹⁸⁶. Roma ve onu takip eden çağlarda çok önemli bir din ve kült merkezi olan Niksar¹²⁷ bu önemini Danişmendliler, Selçukiler ve İlhaniler zamanında da kaybetmemiş ve güzel san'at eserlerinin, tipik Anadolu kalesinin doğmasını sağlamıştır¹⁸⁸. Romalılar çağında bir taraftan Komana Pontica (bugünkü Gümenek köyü) üstünden Tokat'a (Kazova'ya), diğer taraftan Amasya'ya ve ayrıca Lâdik üstünden Havza'ya, Kavak'a bağlı bulunan Niksar çevresinde höyüklerin yokluğu, İlk çağlarda bu bölgenin bataklık olmasıyla aydınlanabilirse de, bunun kesin olarak ifade edilmesi için yerinde araştırmalarda bulunmak gerektir. Bizce, tabiatın müstahkem olan Niksar, Roma-Bizans ve Danişmendiler-Selçukiler zamanında büyük bir merkez olmuş ve daha önceki çağlarda iskân dahi edilmemiştir. Bu devrin iskân yerleri ovada ve Erbaa etrafında temerküz etmiştir.

8. 1933 yılında v. der Osten, K. Bittel ve Mc. Ewan tarafından Kültepe'den getirilen muhtelif arkeoloji eşyası yayınlanmıştı¹⁸⁹. Bunlar arasında Kt. 59 ile gösterilen kırmızı esmer boya astarlı ve perdahlı çanağın biçimi (şek. 39), Orta Anadolu'daki Bakır çağı kaplarının yayılış sahası için çok önemlidir. Arkeoloji Müzesi'nde etüdlük parçalar arasında gördüğüm siyah boya astarlı veya içi siyah, dışı kırmızı renkli çanak çömlek, Alacahöyük'de yeni keşfolunanlar, Alıhatlıbel tiplerine uymaktadır. Kültepe'de muhtelif etkilere açık kalan prehistorik bir yerleşmenin varlığına tanıklık eden belgeler arasında, Batı Anadolu'dakilere uyan örnekler de az değildir¹⁹⁰. Ayrıca ben, Kültepe'den incelenmek üzere gönderilecek boyalı kap parçaları arasında, Alışar'da "İlk Tunç çağı", denilen kültürü karakterlendiren buluntuların ilk safhasına ait orijinal süs örgelerine de rasladım. Bundan başka boyalı çanak çömlek kültüründen daha eski olan ve Bakır çağına giren süslü örneklerden birçoğunun Alışar'dakilere farksız olduğunu gördüm¹⁹¹. Kapadokya boyalıları serisine giren parçaların restore

¹⁸⁶ Belleten 32 s. 679.

¹⁸⁷ Pauly Wissowa, Real-Encyclopädie 16, (Neokaesaria) s. 2489
F. E. Cumont, Studia Pontica II s. 259-270 ve OİP 5 s. 36-37.

¹⁸⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, İstanbul 1927 s. 58 v. d.

¹⁸⁹ Arkeologia Dergisi I s. 65 v. d.

¹⁹⁰ PFK s. 69.

¹⁹¹ OİP 28 şek. 162, 6, 8; 163, 5.

edilebilenleri (şek. 38) tipdendir ¹⁹². Alishar'da da çok sevilen bu tipin ¹⁹³, Kültepe'deki bolluğu ilgi çekicidir. Kültepe'de renkli Bakır çağı parçalarıyla birlikte boyalıların ve Kapadokya çanak çömleğinin bulunuşu, buradaki kültürün aşağı yukarı tanınan her istasyondan ziyade Alishar'a benzediğini açıklamaktadır. Alacahöyük'ün kültür katları - yalnız bu bakımdan - onlardan farklıdır. Burada V. yapı katında, yani Bakır çağının yangın geçiren katında raslanan boyalı parçalar Alishar'ın III. kültüründen ziyade Bakır çağındaki boyalıları bağlanmalıdır ¹⁹⁴. Alacahöyük'de Kültepe ve Alishar (III) tipinde Kapadokya boyalıları veya diğer bir deyimle bu kültüre tanıklık eden eserler pekazdır. Burada Bakır çağının sonunda görülen Bakır çağı boyalıları, Eski Tunç yerine Hitit kültürüne intikal etmiştir. Bu Alacahöyük'ü, Alishar, Kültepe ve Hashöyük'den ayıran özel bir tabakalanma şeklidir.

Sözlerimi bitirmeden önce, ilk raporda gereği kadar üstünde durmadığım bir kulp tipinden de bahsetmek isterim. Biz evvelce Anadolu'da az raslanan bir çanak kulbunu yayınlamıştık ¹⁹⁵. Kavak'da Bakır çağında raslanan bu kulplar siyah renkli olup tek veya çifttir (şek. 32). Bu kulp tipine henüz yayınlamamış olmakla beraber, Alacahöyük'ün Kalkolitik çağında da raslandığını Dr. Koşay'ın bir konferansında öğrenmiştim. Çağdaş olmyan Kavak ve Alacahöyük kulplarının en güzel paraleli Tigani'de bulunmuştur ¹⁹⁶. Samos, Kavak-Alacahöyük kulplarının benzerliği tesadüften ziyade, köklü birliğe işarettir. Ön tarihte Anadolu-Ege adalarının karşılıklı bağı üstünde ayrıca durulacağından burada bu konuda derinleşilmeyecektir.

¹⁹² Bu tip (Arkeologya Dergisi I. s. 72. Kt - 43 de) resimsiz olarak yayınlanmıştır.

¹⁹³ OİP 28 şek. 239, d 2493, c 1898.

¹⁹⁴ Belleten 29 s. 157.

¹⁹⁵ Belleten 35 lev. LXIX, 2.

¹⁹⁶ Ath. Mitt. 60/61. s. 157, F 75, F 76.

UNTERSUCHUNGEN ÜBER ARCHAEOLOGISCHE FUNDE AUS ANATOLIEN

I

VON TAHSIN ÖZGÜÇ

(Verkürzte Übersetzung von H. G. GÜTERBOCK)

Einzelne Fundstücke vorgeschichtlicher, hethitischer und phrygischer Zeit aus allen Teilen Anatoliens, die sich in verschiedenen Museen und Sammlungen befinden, sollen hier laufend vorgelegt und besprochen werden. Damit wird der Zweck verfolgt, bisher unbekanntes Material bekannt zu machen und damit einen Beitrag zur Kenntnis der Verbreitung der einzelnen Typen zu liefern.

1. Funde aus der Ebene von Tavşanlı.

Die fruchtbare, von Bergen umgebene Ebene von Tavşanlı ist seit der ersten Metallzeit besiedelt gewesen¹. Bittel hat bereits darauf hingewiesen, dass im Gegensatz zu den an Hüyüks armen Ebenen von Bursa, Balıkesir, Kırkağaç und Soma, hier zum ersten Mal Hüyüks in grösserer Zahl auftreten². Auf zweien der Hügel bei Tavşanlı hat Lütfü Tuğrul, Assistent bei der Museumsverwaltung, Scherben gesammelt. Der eine, grosse Hügel, aus dem die in Anm. 1 genannte Schnabelkanne stammt, liegt etwa 2 km von der Stadt am linken Ufer des Kocasu; er wird im folgenden Tavşanlı Hüyüğü genannt. Der andere liegt beim Dorfe Kayıköyü, ca. 6 km westlich von Tavşanlı³.

¹ Bittel, AfO 13, S. 1. Anm. 1, erwähnt Hüyüks bei Tavşanlı. Eine schnabelkanne aus einem dieser Hüyüks ist vom Verf. im Belleten, Bd. VIII, Heft 29, S. 66 mit Abb. 12 - 13 veröffentlicht worden.

² K. Bittel und H. Otto, Demircihüyük, Berlin 1939 (im folgenden abgekürzt «Demircih.»), S. 3. Vereinzelt Hüyüks bei Kırkağaç (Maltepe) und Soma sind von Bittel, Kleinasiatische Studien (Istanbuler Mitteilungen 5, 1942; im folgenden abgekürzt «Kl. St.»), S. 174, verzeichnet.

³ Römische Scherben von verschiedenen Stellen und Hügeln in der Umgebung beweisen dichte Besiedlung in römischer Zeit, aber in der Stadt selbst sind keine Scherben oder antiken Fundstücke zutage getreten. Der Friedhof von Beyköy (İ. H. Uzunçarşılı, Kütahya Şehri [Istanbul 1942], S. 6) bedarf

a) Tavşanlı Hüyüğü. Keramik aus rotem Ton, mit dunkelrotem Farbüberzug und guter Politur (Abb. 2), ähnlich den von Miss Lamb in Kusura, Schicht B, gefundenen tiefen, einhenkeligen Schalen mit eingezogenem Rand⁴. Der in Abb. 1 wiedergegebene Typus erinnert an Stücke aus der Übergangsschicht und Schicht C von Kusura⁵; das Gefäß ist auf langsam gedrehter Scheibe hergestellt. Ein dritter, hier nicht abgebildeter Typ ohne Henkel, innen und aussen mit rotem poliertem Farbüberzug, entspricht genau den tiefen Schalen von Kusura B⁶. Auf die Verbreitung dieses Typs von Lesbos über Kumtepe und Troja (I und II) bis Mittel- und Nordanatolien habe ich an anderer Stelle hingewiesen⁷; dabei muss aber hervorgehoben werden, dass dieser Typ, der in Alişar in Schicht I („Copper Age“) und der darauf folgenden Schicht der bemalten Keramik auftritt⁸, an den übrigen zentralanatolischen Fundplätzen wie Alacahöyük, Pazarlı, Ahlatlibel, Etiyokuşu, Bitik, ja selbst Demircihüyük, nicht beliebt und mehr in West- und Nordanatolien verbreitet zu sein scheint. Auch im übrigen Vorderasien und im Donaugebiet ist er nicht sehr verbreitet, und die Vorkommen auf dem griechischen Festland, in Makedonien und auf den Inseln stehen den anatolischen an Zahl und Alter nach, so dass man wohl Kleinasien als Ursprungsland ansehen darf. Die Ähnlichkeit mit der sogen. „Dolmen-Keramik“ in Frankreich⁹ halten wir für zufällig.

einer genaueren Untersuchung. Unter den nach Ankara geschickten Scherben aus der Umgebung von T. befinden sich auch byzantinische; das Fehlen von hellenistischen kann Zufall sein. Für die Rolle von T. in späteren Perioden vgl. das genannte Buch von Uzunçarşılı, ferner Evliya Çelebi, Seyyahatname, Bd. 9, S. 16; Taeschner, Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen, I, S. 39; 168; Bittel, Kl. St., S. 155.

⁴ W. Lamb, Excavations at Kusura II (Archaeologia, Bd. 87; im folgenden abgekürzt «Arch. »), S. 236, Tf. 83, 8-9.

⁵ Arch. 86, S. 25; Arch. 87, S. 237, Abb. 14, 2.

⁶ Arch. 87, S. 17, Tf. VI, 3.

⁷ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi (im folgenden abgekürzt «Fak. Derg. »), Bd. II, Nr. 5, S. 710 ff.; Thermi: W. Lamb, Exc. at Thermi in Lesbos (Cambridge 1936), Tf. XI, 64, 56 und 322; Kumtepe: H. Koşay - J. Sperling, Troad'da dört yerleşme yeri (İstanbul 1936), S. 41, Type b. — Vgl. auch Kl. St., S. 150.

⁸ OIP VI, S. 275, Abb. 250; OIP XXVIII, Abb. 175, 273.

⁹ C. Schuchhardt, Alteuropa, S. 54, Abb. 17, 6 - 7.

Die meisten Henkel der roten Ware von Tavşanlı sind gedreht (*Abb. 3-4*). Die Form der zugehörigen Gefäße (Schnabelkannen und tiefe Schalen) können wir nach Funden von anderen Orten herstellen¹⁰. Solche gedrehte Henkel finden sich in Kusura B, Yortan, der Ebene von İsparta¹¹, Demircihüyük, Vardaroftsa in Makedonien¹², Thermi IV und V¹³, Ahlatlibel¹⁴, Karaoğlan¹⁵, Karayavşan bei Polatlı¹⁶. Hiernach möchten wir diesen Henkeltyp für einheimisch in Anatolien, genauer in dem durch die genannten Orte umrissenen Gebiet von der Westküste bis Ankara, halten und das Vorkommen in Vardaroftsa als anatolischen Einfluss deuten.

Die Gefäße mit ziemlich hohem Hals und leicht nach aussen gezogenem Rand haben sämtlich roten Farbüberzug (*Abb. 4-8*). Das reliefierte Flechtband in *Abb. 6* ist eine in dieser Gegend seltene Eigentümlichkeit; dagegen finden sich die schrägen Riefen, die am Hals des Gefäßes *Abb. 8* auftreten, in unserem Gebiet häufig, ebenso wie auch die Form des Gefäßes *Abb. 5* mit zylindrischem Hals und leicht nach aussen gezogenem Rand.

Es fällt auf, dass sich unter den neuerdings am Tavşanlı Hüyükü aufgelesenen Scherben — im Gegensatz zu der 1941 gefundenen Schnabelkanne (oben Anm. 1) — kein Bruchstück eines Kruges vom Yortan-Typus befindet.

Von besonderer Bedeutung ist das in *Abb. 14* wiedergegebene letzte Fundstück von diesem Hügel: zylindrisches, gerieftes, mit rotem Farbüberzug versehenes Bruchstück einer Schale mit hohem Fuss. C. Schuchhardt wollte aus dem Vorkommen von

¹⁰ Arch. 86, S. 17, *Abb. 7, 5a - b* und 7; E. J. Forsdyke, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum* (London 1925), S. 7, *Abb. 10 A 38*.

¹¹ Kl. St., *Abb. 57, 59*.

¹² Demircih., S. 22, Anm. 1; Tf. 13, 9.

¹³ Lamb, Exc. at Th., *Abb. 30, 4* und 32, 510.

¹⁴ Hâmit Zübeyr [Koşay], *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* (im folgenden abgekürzt: «Ark. Derg.»), II, S. 25, Mitte der zweiten Reihe von unten.

¹⁵ Mir von Prof. Remzi Oğuz Arık bei einem Besuch der Grabung freundlichst gezeigt.

¹⁶ Şevket Aziz Kansu, *Türk Antropoloji Mecmuası* 1939, Nr. 19 - 22, S. 328, *Abb. 1 - 2*.

„Fusschalen“ in Troja I Schlüsse auf südosteuropäischen Ursprung der Bewohner dieser Stadt ziehen¹⁷. Dem haben schon Bittel und der Verf. widersprochen¹⁸. Bittel hat hervorgehoben, dass die trojanischen Fusschalen von den europäischen verschieden sind. Der Typus, der in Mittel- und SO-Europa im Neolithikum und der ersten Metallzeit verbreitet ist, findet sich einerseits von Cucuteni¹⁹ bis zur spanischen El-Argar-Kultur²⁰, andererseits in Vorderasien, auf dem griechischen Festland, Kreta und den Kykladen²¹. Die sogen. „Fruchtschalen“ von Alişar, die sich durch ihren höheren Fuss von den Schalen aus Troja I unterscheiden, aber den europäischen nahestehen, haben sich ausser in der „chalkolithischen“ Schicht von Alişar auch in den entsprechenden Schichten von Alacahöyük und Pazarlı gefunden²². Auf den Fund von Fussfragmenten solcher hohen Fruchtschalen am Kumtepe in der Troas hat ebenfalls Bittel schon hingewiesen, sowie andererseits auf den Zusammenhang einer im Kültepe bei Kayseri gefundenen kleinen Fussvase mit westanatolischen Stücken²³. Das Fusschalenfragment von Tavşanlı ähnelt durch sein Riefenmuster speziell Stücken aus Alişar²⁴. Sieht man von der einen trojanischen Schale mit durchlochtem hohen Fuss²⁵ ab, so haben

¹⁷ C. Schuchhardt, Wer hat Troja I gegründet? (Abh. Preuss. Akad. d. Wiss. 1940, Nr. 10).

¹⁸ Kl. St., S. 150 ff.; Fak. Derg. II, S. 702 ff.

¹⁹ H. Schmidt, Cucuteni (Berlin 1932), S. 119, Tf. 7, 3, 5; Tf. 8, 3.

²⁰ C. Schuchhardt, Alteuropa, S. 56, Tf. 12, o.

²¹ Kl. St., S. 152.

²² Alişar: OIP XXVIII, Tf. VII; Abb. 75-77; Tf. I, 3; dazu Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien (abgekürzt »PFK«), S. 65, und Kl. St., S. 152. — Alacahöyük: H. Z. Koşay, Ausgr. von Alacahöyük 1936 (Ankara 1944), S. 169, oben links; Bittel, Arch. Anz. 1941, Sp. 265 f., Abb. 4, links; unveröffentlichte Fruchtschalen aus späteren Grabungen stammen aus der »chalkolithischen« und der »kupferzeitlichen« Schicht und zeigen lokale Eigentümlichkeiten. Vgl. auch die goldenen Fruchtschalen aus den »kupferzeitlichen« Gräbern, R. O. Arik, Les Fouilles d'Alacahöyük 1935, S. CLXIX; H. Z. Koşay, ILN Nr. 5544 (21. Juli 1945), S. 80, Abb. 9 und 11. — Pazarlı: H. Z. Koşay, Les Fouilles de Pazarlı (Ankara 1941), S. 12, Tf. IX f.

²³ Kl. St., S. 152; PFK, S. 69, Tf. VIII, 3 (=Ark. Derg. I, S. 68, KT 90; die Abbildung ist umzudrehen. Auf S. 67 unter KT 92!).

²⁴ OIP XXVIII, Abb. 75, e 1617, und 76, c 1509.

²⁵ H. Schliemann, Ilios, S. 255, Nr. 50.

die übrigen Fusschalen aus Troja niedrige Basen²⁶ und unterscheiden sich dadurch von dem oben behandelten ersten Typ mit hohem Fuss. Andererseits ist auch der von Schuchhardt speziell herangezogene zweite Typ, d. i. der mit niedriger Basis, in Anatolien ebenso verbreitet wie der erste²⁷. Das Verbreitungsgebiet der Fusschalen reicht andererseits über Anatolien hinaus weit nach Syrien, Assyrien und Babylonien. Es sei nur an folgende Fundorte erinnert: Tell el-Cudeyde XI²⁸, Karkemisch²⁹, Til Barsip (Tell Ahmar)³⁰, Assur H-G³¹, Mari A-C³², Tepe Gawra VI³³, in der südmesopotamischen sogen. „Plankonvex“-Zeit in Hafaca³⁴, Kisch³⁵ und Ur³⁶. In Iran und Turkestan sind Fusschalen des zweiten, niedrigen Typus häufiger³⁷, aber auch solche vom ersten,

²⁶ Ebd. Nr. 48 f. und H. Schmidt, Heinrich Schliemanns Sammlung trojanischer Altertümer, Nr. 95-100.

²⁷ Thermi auf Lesbos (Lamb, Exc. at Th., Abb. 26, 3), Soma (PFK, Tf. III, 3), Alişar (OIP XXVIII, Abb. 76, 1, 2, 4; 77, 1-4), Alacahöyük (Koşay, Ausgr. 1936, S. 103 unten; 165; 169 oben rechts; Bittel, Arch. Anz. 1941, Sp. 266, Abb. 4 rechts), Dündartepe und Kavak bei Samsun, in der «Kupferzeit» (Fak. Derg. II, S. 704 f., Abb. 1-3), Yümüktepe bei Mersin (Garstang, AJA 47, S. 8, Abb. 14, 112). Von den auf den ägäischen Inseln gefundenen Fusschalen lassen sich solche von Samos mit den nordanatolischen von Kavak vergleichen (Heidenreich, Athen. Mitteil. 60/61 (1935/36), S. 132, F 5, Tf. 29, 1; 31, 5 und 64), ebenso solche aus Marmor aus Syros (N. Aberg, Bronzezeitl. u. früheisenzeitl. Chronol. IV Griechenland (Stockholm 1933), Abb. 158, 177 und—aus Ton—157). Die kykladischen Fussgefäße mit kurzem, steilem Hals und besonderen Henkelformen muss man dagegen von den anatolischen Stücken trennen (Aberg, a. a. O., Abb. 151 [Syros], 101 [Pelos], 102 [Melos], 105 [Antiparos], 112 [Paros]).

²⁸ Bittel, Arch. Anz. 1939, Sp. 104; OIP XXX, S. 403, Anm. 89.

²⁹ L. Woolley, AAA 6, Tf. 19 a.

³⁰ F. Thureau-Dangin et M. Dunand, Til Barsip (Paris 1936), Abb. 2.

³¹ W. Andrae, Die archaischen Ishtar-Tempel (Leipzig 1922), Tf. 18 f.

³² Parrot, Syria XVI, S. 139, Abb. 18.

³³ E. Speiser, Tepe Gawra, Tf. XXX, 84; ferner in Ninive: V. Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes, I, S. 276, Tf. 310, 9.

³⁴ H. Frankfort, OIC 20, Abb. 33 c und Tf. I, 1.

³⁵ V. Christian, Altert. d. Zweistr., I, S. 188, Tf. 146, 3 und 165.

³⁶ L. Woolley, Ur Excavations II, Tf. 180, b.c.

³⁷ R. Pumpelly, Exploration in Turkestan, Prehistoric Civilizations of Anav (Washington 1908), Tf. 9, 4; E. McCown, The Comparative Stratigraphy of Early Iran (Chicago 1942), Abb. 9, 38; 17, 3.

hohen Typus kommen vor³⁸. In Palästina, u. zw. in Teleylat Gasul, sind beide Typen belegt³⁹. Die kyprischen Fusschalen⁴⁰ stehen den anatolischen näher als den kretischen⁴¹ und thessalischen⁴². Aus dieser kurzen Zusammenstellung ist wohl die Unhaltbarkeit von Schuchhardts These von neuem klar geworden.

b) Kayıköyü Hüyükü: Das älteste Fundstück ist eine Scherbe aus schwarzem Ton, innen und aussen mit schwarzem Farbüberzug versehen und mit einfach profiliertem Rand (Abb. 11). Es gehört einem in West- und Mittelanatolien verbreiteten Typ an und beweist Besiedlung des Hüyüks in der Mitte des 3. Jtsds. Die übrigen (Abb. 9, 10, 12) sind rot und gleichen der Keramik der „Übergangsschicht“ zwischen Kusura B und C, die Miss Lamb auf ca. 2000 datiert⁴³. Ein Stück ist auf langsamer Scheibe, die beiden anderen mit der Hand hergestellt. Die graue Schale mit eingezogenem Rand (Abb. 13) ist auf schnell gedrehter Scheibe hergestellt und m. E. nicht jünger als Kusura C. Graue Ware findet sich in grosser Zahl unter den Scherben von Kayıköyü, aber leider sind keine Stücke darunter, aus denen sich ein Profil gewinnen lässt.

Wir haben gesehen, dass die Ebene von Tavşanlı einerseits nach Yortan, andererseits über Kusura und Demircihüyük nach Zentralanatolien Verbindungen aufweist, wobei anscheinend im 3. Jtsd. die Verbindung nach Osten die stärkere ist. Hethitische und phrygische Funde fehlen. Die Wichtigkeit einer systematischen Grabung in diesem Gebiet sei hier noch einmal nachdrücklich hervorgehoben.

2. Funde aus dem Gebiet von Yortan.

a) Im Jahre 1944 habe ich eine Anzahl von Gefässen aus

³⁸ Pumpelly, a. a. O., Tf. 11, 4-5.

³⁹ K. Bittel, *Önasya Tarih öncesi çağları* (İstanbul 1945), S. 68-72, Abb. 50, 56. Die Originalpublikation ist mir leider nicht zugänglich.

⁴⁰ ILN Nr. 5450 (2. Okt. 1943), S. 389, oben 1. und 2. Bild.

⁴¹ A. Evans, *The Palace of Minos I*, S. 58, Abb. 17. Sie lebten in Kreta vom Subneolithikum bis zum Kamares-Stil.

⁴² Wace-Thompson, *Prehistoric Thessaly*, S. 34; 112; 98, Abb. 50, zweite und dritte Reihe; viele sind bemalt, Abb. 50 e-g.

⁴³ Arch. 87, S. 237, Abb. 14, 4-5, 11, 13.

Yortan veröffentlicht, die vom Museum Istanbul an das Museum Ankara überwiesen und von diesem dem Archäologischen Institut der Universität Ankara leihweise überlassen worden waren⁴⁴. Ein Gefäß, das zu der gleichen Sammlung gehört, aber damals nicht mit veröffentlicht wurde, sei hier nachgetragen (*Abb. 15*). Es ist mit der Hand aus grauem, rauchigem, mit Quarzteilchen vermischem Ton hergestellt. Die Mündung ist abgebrochen, aber aus den Resten am Halsansatz ergibt sich, dass das Gefäß ein einfaches Profil und einen einzigen Henkel gehabt haben dürfte. Dieser Typus ist unter den Gräberfunden aus Yortan bisher selten belegt⁴⁵. Das Gefäß hat einen Omphalos und darf daher wohl als Vorläufer der phrygischen Omphalosschalen aufgefasst werden⁴⁶.

b) Der bisherige Direktor des Museums Izmir, Herr Rüstem Doyuran, hat mir freundlich mitgeteilt, dass in der Umgebung von Manisa zwei Schnabelkannen vom Yortan-Typ gefunden wurden. Sie befinden sich in der Hand des Finders. Nach der Mitteilung von Herrn Doyuran sind sie vom gleichen Typ wie die von mir veröffentlichten, fusslosen Krüge⁴⁷. Leider ist der genaue Fundort nicht bekannt, aber an sich passt die Angabe „Umgebung von Manisa“ gut zu unserer Kenntnis von der Verbreitung der Yortan-Kultr.

c) Der aus schwarzem, grobem Ton mit der Hand hergestellte, einhenkelige Topf (*Abb. 16*) stammt nach der glaubwürdigen Angabe aus den Provinzen Çanakkale oder Balıkesir, d. h. wahrscheinlich aus der troischen Halbinsel. Analogien finden sich reich-

⁴⁴ Belleten, Bd. VIII, Nr. 29, S. 53 ff.

⁴⁵ Damit sind die von Istanbul nach Ankara gesandten Yortan-Gefäße vollständig veröffentlicht. In der Literatur finden sich folgende Hinweise auf Yortan-Gefäße in Istanbul: British Museum, Catal. of Prehistoric Aegaeon Pottery, S. 1; Götze, Kleinasien, S. 27, Anm. 5; Bittel, PFK, S. 134. — Die Keramik aus Çandarlı (dem alten Pitane) im Museum Istanbul, die Götze (Kleinasien, S. 30, Anm. 5) mit der Yortan-Ware vergleicht, ist hier nicht aufgenommen.

⁴⁶ Omphalosschale aus der «Kupferzeit» auch in Ahlatlıbel gefunden: Ark. Derg. II, S. 53, Ab 408.

⁴⁷ Belleten VIII, Tf. XX, 3-4; XXI, 6.

lich in Troja⁴⁸ und auch in Thermi auf Lesbos⁴⁹. Auch in Anatolien ist dieser Typ, den wir der Periode Troja II zuweisen, weit verbreitet.

3. İnegöl.

Von dem Hüyük in der Stadt İnegöl, den bereits Bittel 1942 behandelt hat⁵⁰, sind neuerdings einige Keramik-Bruchstücke auch in unsere Hand gelangt (*Abb. 30-31*). Bittel hatte in diesem Hüyük Keramik der Art von Troja I, darüber von Bozhüyük-Demircihüyük, ferner von Troja V und VI und graue Ware vom sogen. minyischen Typ festgestellt. Die Scherbe *Abb. 31*, aus braunem Ton mit aussen braunem, innen schwarzem Farbüberzug, mit der Hand hergestellt und mit einfachem Profil, ist vom Typus Demircihüyük⁵¹. Unter den mir vorliegenden Scherben ist keine vom Typus Troja I. Rote und in der Technik Troja V gleichende Stücke beweisen die Ausdehnung dieser Kultur bis in die Ebene von İnegöl. Das Randstück mit Henkel, *Abb. 30*, mit dickem grauem Überzug, ist eines der schönsten Beispiele der einheimischen grauen, sogen. minyischen Ware von Troja VI. Stücke der weiter im Osten mit Troja VI gleichzeitigen, d. h. hethitischen Ware sind weder in Tavşanlı noch in İnegöl gefunden worden, während sie in Bolvadin und Kusura vorkommen⁵². Auch in der Umgebung von Eskişehir hat sich hethitische Keramik gefunden⁵³. Somit reicht die hethitische Keramik bis etwa zu einer Linie Eskişehir-Afyonkarahisar-Kusura, während die gleichzeitige⁵⁴ Ware von Troja VI bis İnegöl-Tavşanlı verbreitet ist. Von besonderem Interesse wäre es, durch Ausgrabungen in einem der Hügel zwischen Tavşanlı und Eskişehir nachzuprüfen, ob eine Überschneidung der beiden Kulturen stattgefunden hat.

⁴⁸ H. Schmidt, Schliemann-Sammlung, Nr. 677-687 und 1645 (das letzte mit schärferem Rand als unsere).

⁴⁹ Lamb, Exc. at Thermi, *Abb.* 28, 5.

⁵⁰ Kl. St., S. 154 ff.; erste Erwähnung Demircih., S. 3.

⁵¹ Demircih., Tf. 8, 18, 20-24; Tf. 9, 1.

⁵² Bittel, AfO 13, S. 192; Kl. St., S. 105; Lamb, Arch. 87, S. 240; Bittel, Arch. Anz. 1939, Sp. 120 f.

⁵³ Mitteilung Prof. Güterbocks auf Grund eigener Beobachtungen 1937.

⁵⁴ Nach den neueren Untersuchungen Blegens ist Troja VI etwa auf 1900-1350/1300 zu datieren, entspricht also der althethitischen Periode. Blegen, AJA 44 (1940), S. 365; Proceedings of the Prehistoric Society 1938, S. 321;

4. Yalvaç.

Die Schnabelkanne *Abb. 29*⁵⁵ befindet sich im Museum des Halkevi („Volkshauses“) in İsparta und ist in der Umgegend von Yalvaç (Antiochia Pisidiae) gefunden worden. Aus diesem Gebiet waren die Funde vom Ağaç-Hüyük, südöstlich von Yalvaç, schon länger bekannt⁵⁶. Seit den Studien H. A. Ormerods⁵⁷ hat sich das Material aus dieser Gegend durch Funde in Kuleönü und an verschiedenen Punkten der Ebene von İsparta⁵⁸, durch die Veröffentlichung des in Berlin befindlichen Materials durch Bittel⁵⁹ und schliesslich durch die benachbarte Ausgrabung von Kusura stark vermehrt. Unsere Kanne aus der Gegend von Yalvaç gleicht nach Technik, Form und Verzierung der Keramik des Seengebietes von Senirce; ihre graue, ohne Farbüberzug gelassene und nur roh polierte Oberfläche verbindet sie mit den Berliner Stücken, ja auch Parallelen zu ihrer Form finden sich dort⁶⁰. Auf Beziehungen dieser Keramik zu Zentralanatolien, besonders hinsichtlich der geritzten Zickzackmuster, haben Bittel und Miss Lamb hingewiesen⁶¹. Hinzu kommen Parallelen zu Etiyokuşu und Karaoğlan⁶². Auch Scherben, die auf Hüyüks westlich des Hoyran-Sees im Norden von Senirkent aufgesammelt wurden und sich im Museum Ankara befinden, weisen starke Berührungen mit Zentralanatolien, geringere mit dem Seengebiet auf. Keramik, die der Dozent Ferruh Sanır auf zwölf Hüyüks in der Umgebung von Akşehir, besonders östlich des Akşehir-Sees gesammelt hat,

II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul 1943), S. 771. Vgl. Bittel, *Kl. St.*, S. 131. Bossert, *Altanatolien* (Berlin 1942), S. 16 ist danach zu korrigieren.

⁵⁵ Nach einer nach dem Original in İsparta hergestellten Zeichnung von Ömer Üçüncü.

⁵⁶ Vgl. PFK, S. 120, und *Kl. St.*, S. 184, Anm. 209. Abbildungen bei Bossert, *Altanatolien*, Nr. 222, 224. Die Originalpublikation im *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene* 3 (1916-20), S. 59, Abb. 28, ist mir leider nicht zugänglich.

⁵⁷ *British School at Athens* 18 (1911-12), S. 80 ff.

⁵⁸ *Verf.*, *Fak. Derg.* II, S. 407 ff.

⁵⁹ *Kl. St.*, S. 176 ff.

⁶⁰ *Kl. St.*, S. 182; Abb. 48 und 52.

⁶¹ Bittel, *Kl. St.*, S. 184; W. Lamb, *Arch.* 87, S. 237, und *Anatolian Studies Presented to W. H. Buckler* (1939), S. 129 ff.

⁶² Ş. A. Kansu, *Les Fouilles d'Etiyokuşu 1937* (Ankara 1940), S. 83, *Ey.* 75, 33; R. O. Arık, *Arch. Anz.* 1939, Sp. 222 ff.

entspricht völlig der gleichzeitigen Zentralanatoliens und enthält zahlreiche hethitische Stücke.

5. Gordion.

Ein Krug mit Kleeblattmündung (*Abb. 27*) und eine zweihenklige Schale (*Abb. 28*), die schon 1915 gefunden, aber erst jetzt in unsere Hände gelangt sind, kommen aus dem Dorfe Bebi, am Ostufer des Sakarya, zwischen der Station Beylikköprü und Yasıhüyük⁶³. Obwohl der genaue Fundort nicht festzustellen ist, darf man annehmen, dass die beiden Gefäße aus einem der Tumuli oder dem Stadthügel von Gordion stammen. Rand, Hals und dickste Stelle des Kruges (*Abb. 27*) sind mit je einem schwarzen Streifen versehen, während der ganze Rest, mit Ausnahme des unbemalten Bodens, rot bemalt ist. Bei der Schale (*Abb. 28*) ist das Innere dunkelbraun, der Rand aussen mit einem schwarzen Streifen, der untere Teil ebenfalls in einem breiten Streifen schwarz bemalt. Der helle und gut gebrannte Ton beider Stücke ebenso wie die Streifen in Firnismalerei verbinden sie mit Funden aus dem Tumulus II⁶⁴. Andererseits erinnern die Henkel der Schale an die einer schwarzfigurigen attischen Schale aus dem Stadthügel⁶⁵. Genaue Entsprechungen für die beiden neuen Stücke finden sich jedoch in Gordion nicht. Auch dass in der Nekropole von Sardes Parallelen zur Technik und den Henkeln der Schale sowie zur Mündung des Kruges vorhanden sind⁶⁶, kann man nicht als Beweis einer Verwandtschaft betrachten⁶⁷. Eigentümlich ist der zwecklose (abgebrochene) Ausguss des Kruges, nahe beim Henkel. Solche Tüllengefäße sind in Anatolien seit dem 4. Jtsd. bekannt⁶⁸. Auch ein

⁶³ Während Körte das Dorf in der Schreibung Pebi auf seinem Plan (Gordion, Tf. I) verzeichnet, sagt Bittel (Bittel-Güterbock, S. 16, Anm. 5), dass es heute nicht mehr existiere.

⁶⁴ Gordion, S. 117 f., Abb. 97, a, b; aber die Formen sind abweichend.

⁶⁵ Gordion, S. 187, Abb. 177.

⁶⁶ Haward-Crosby-Butler, Sardis I, Part I, 1910-14 (Leiden 1922), S. 80, 118 f.

⁶⁷ Auch die folgenden Stücke aus der I. Schicht von Büyükkale in Boğazköy sind von den Gefäßen aus Bebi verschieden: Bittel-Güterbock, Boğazköy, S. 59, Taf. 14, 2 (kurzhalsiger Krug, nicht älter als 6. Jhdt.); MDOG 57, Abb. 29, c (grauer Krug); MDOG 78, S. 53, and Abb. 12, 5, 9.

⁶⁸ Kl. St., S. 160 f.

Krug aus einem phrygischen Grab beim Bahnhof Ankara (s. unten; *Abb. 24*) hat einen solchen Ausguss. Mit grosser Wahrscheinlichkeit kann man die beiden Gefässe von Bebi als gleichzeitig mit den Tumuli II, I und V, d. h. als der ersten Hälfte des 6. Jhdts. angehörig ansetzen⁶⁹.

6. Ankara.

Drei Töpfe (*Abb. 21-23*), eine kleine Kanne (*Abb. 26*), eine Schale (*Abb. 25*) und ein kleiner Krug (*Abb. 24*) wurden von Arbeitern bei Erdarbeiten in der Nähe des Bahnhofs Ankara gefunden und werden jetzt im Museum Ankara aufbewahrt. Obwohl an Ort und Stelle keine eingehende Untersuchung vorgenommen werden konnte, ist doch soviel als sicher anzunehmen, dass sie nicht aus einer Siedlung, sondern aus Gruben im Erdreich stammen. Dem Direktor des Archäologischen Museums, Herrn Nuri Gökçe, danke ich für die Erlaubnis zur Veröffentlichung. Auf die drei kleineren Gefässe gehen wir weiter unten ein (S. 621). Von den drei grossen Töpfen sind zwei zweihenkelig (*Abb. 21, 23*), einer henkellos (*Abb. 22*); sie sind grau und poliert. Der Rumpf des henkellosen ist kugelig, der der anderen etwas gestreckt. Bei dem Topf *Abb. 21* setzen die Henkel an der Schulterlinie, bei *Abb. 23* dicht bei dieser Linie an. Alle drei sind in verschiedenen Gruben und in gefülltem Zustand gefunden worden. Leider war nicht mit Sicherheit festzustellen, womit sie gefüllt waren und wie und in welcher Richtung sie im Boden lagen. Da sie flache Böden haben, dürften sie gestanden haben. Später sprach ich mit einem der Arbeiter, der selbst bei der Auffindung anwesend war, und nach seiner Aussage waren sie mit Asche gefüllt. Wir möchten sie für Aschenurnen halten.

Ehe wir auf die Bedeutung dieser Funde für die Kenntnis der phrygischen Bestattungsbräuche eingehen und sie mit den Urnen aus den Tumuli vergleichen, stellen wir die phrygischen Funde aus Ankara kurz zusammen. Wir unterscheiden folgende Fundstellen:

a) Die Burg und die Tiefgrabung auf dem Hügel, auf dessen Kuppe die Moschee Haci Bayram steht, vor der Front des Augustustempels.

⁶⁹ Zur Datierung der Tumuli von Gordion S. Bittel, *Kl. St.*, S. 102 ff.

b) Die Grabung am Hügel beim Çankırıkapı, dem jetzt verschwundenen, nach Çankırı (Gangra) führenden alten Stadttor.

c) Die Tumuli westlich der Stadt.

d) Die Zufallsfunde in der Nähe des Bahnhofs.

a) Bei den Versuchsgrabungen, die Prof. Remzi Oğuz Arık im Auftrage der Türkischen Geschichts-Kommission (Türk Tarih Kurumu) an verschiedenen Stellen der Burg unternommen hat, ist nichts Phrygisches zu Tage getreten⁷⁰. Bei der unter der Leitung von Dr. Hâmit Koşay 1938 vor der SW-Front des Augustustempels ausgeführten Tiefgrabung stiess man auf phrygische Bauten, zahlreiche graue und in geringerer Zahl schwarze, mit dickem Farbüberzug versehene Keramik⁷¹. Bei dieser Grabung, an der auch der Verf. teilnahm, fand man in der obersten Lage römische, mit byzantinischer und türkischer Ware vermischte Scherben; etwas tiefer trat die römische Keramik rein auf, von 2.80-3.00 m Tiefe an mit phrygischer Ware vermischt. Die darunter gefundene unvermischte phrygische Keramik reichte bis zum gewachsenen Boden bei 6.60 m hinunter⁷². In der obersten phrygischen Schicht fanden sich keine Baureste. Nur in dieser obersten phrygischen Schicht wurden einige bemalte Scherben gefunden (ca. 10 Stück auf 12 Scherbenkisten!)⁷³. Sie sind zweifarbig auf hellem, meist gelblich-weissem Grunde bemalt. Die Gefässe der einfarbigen Ware wurden gegen die Tiefe zu im allgemeinen dicker, die Zahl der glänzenden und gutpolierten Stücke geringer. Von 4.50 m an verschwand die gelbe, rote und braune Ware so gut wie ganz. Abgesehen von einem einzigen Stück mit schwarzer Bemalung auf rotem Grund, fand sich in dieser Tiefe keine bemalte Keramik mehr. Gekerbte, mit Strichen und Relief geschmückte Ware ist reichlich vertreten, auch wie Glas glänzende schwarze Ware ist nicht selten⁷⁴. Nach innen oder aussen gezogene Ränder und scharfe Profile bilden die

⁷⁰ La Turquie Kemaliste, Nr. 21-22, S. 47 ff.; III. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Sergisi (Ankara 1943), S. 38.

⁷¹ Belleten, Bd. III, Nr. 11-12, S. 463; III. Türk Tarih Kongresi, T. T. K. Sergisi, S. 39 ff.

⁷² Vgl. die 3.10 m starke phrygische Schicht in Alişar, OIP XXIX, S. 288.

⁷³ Belleten III, S. 463.

⁷⁴ Vgl. die Stücke aus Boğazköy I und II, Bittel-Güterbock, S. 57 f., Tf. 20, 2-3.

Mehrzahl⁷⁵. An Henkelformen fanden sich solche mit rundem und solche mit flachem Querschnitt, daneben ein Rotellenhenkel. Die Böden waren flach oder mit Standing versehen. Töpfe mit auswärts gezogenem Rand, mit oder ohne Henkel, sowie einhenkelige, kurzhalsige Krüge sind nicht selten⁷⁶. Schnabel-, Kleeblatt- und Siebkannen waren selten. Das Fehlen von hochgezogenen Henkeln und Tüllen ist chronologisch wichtig⁷⁷. Ob spitze Böden vorkamen, kann ich mich nicht mehr erinnern. Grosse Gefässe mit rundem Rand und waagerechtem Auflager für einen Deckel, wie sie in Pazarlı und besonders in Alişar vorkommen, waren ziemlich reichlich vertreten⁷⁸. Der Doppelhenkel mit rundem Querschnitt, der aus dem III. Tumulus von Gordion bekannt ist, kommt auch hier vor⁷⁹. Abgesehen von den Kerbmustern, Rotellen- und Doppelhenkeln, ist die Keramik des Tumulus III von der beim Augustustempel gefundenen verschieden, was sich aus dem Unterschied zwischen Grabbeigaben und Gebrauchsware erklären mag. Der Rest eines Hauses hatte kleine Räume und Mauern aus kleinen Steinen mit Lehmörtel, wie sie von anderen Orten bekannt sind. Dieses Haus lag in der untersten Schicht, die nur einfarbige Keramik enthielt. Metallfunde sind nicht gemacht worden. Dass die mehrfarbige und die helle (hellgraue, gelbe und hellbraune) glänzende Keramik jünger ist als die in den tiefen Schichten gefundene graue und schwarze Ware, darf als sicher gelten.

Grosse, einzeln liegende Steine, die wir in der Tiefgrabung fanden, möchte ich als aus der Stadtmauer herausgefallen betrachten und als Hinweis auf eine Ummauerung dieser Stelle auffassen. Wie bei dieser Gelegenheit bemerkt sei, glaube ich im Gegensatz zu Besim Darkot⁸⁰ und Afif Erzen⁸¹ nicht, dass die Burg von Ankara in phrygischer Zeit benutzt war. Die einzigen gesicherten

⁷⁵ Vgl. aus Boğazköy Bittel-Güterbock, S. 57 f., Tf. 19, 1-5, Tf. 20, 4-7.

⁷⁶ Vgl. aus Boğazköy Bittel-Güterbock, S. 58, Tf. 13, 6; Tf. 14, 4; aus Alişar OIP XXIX, Abb. 428, e 1271 a, e 1273 a.

⁷⁷ Vgl. Bittel, Arch. Anz. 1939, Sp. 135.

⁷⁸ Les Fouilles de Pazarlı, Tf. 19, P 6797; OIP XXIX, Abb. 446 f.

⁷⁹ Gordion, S. 53, Abb. 19.

⁸⁰ Artikel « Ankara » in İslâm Ansiklopedisi, Fasc. 6 (1941), S. 438.

⁸¹ İlkçağda Ankara (Veröff. des Türk Tarih Kurumu [Türk. Geschichtskommission], VII. Serie, Nr. 12, Ankara 1946), S. 28.

phrygischen Siedlungsspuren im heutigen Stadtgebiet sind diejenigen am Augustustempel und am Çankırı-Tor

Wir halten es für denkbar, dass das Gebäude, von dem die Orthostaten von Ankara stammen müssen, und das Güterbock mit Vorbehalt im Fidanlık (der Baumpflanzung des Gazi - Gutes) westlich der Stadt sucht⁸², auf dem Hügel von Hacı Bayram zu suchen ist; es müsste dann allerdings, da die aufgefundenen phrygischen Mauern nicht monumental genug sind, unter dem Tempel oder der Moschee verborgen sein.

b) Çankırıkapı. R. O. Arık hat 1937 Versuchsgrabungen an mehreren Stellen des Hügels beim Çankırı-Tor unternommen und die Grundzüge der Stratigraphie dieses Hügels festgestellt⁸³. Er fand Mauern aus grossen Steinen mit Lehmörtel und reichliche graue phrygische Keramik, daneben vereinzelte bemalte Scherben der gleichen Periode. Die graue Ware teilte er in drei Gruppen, von denen er die erste, die Kleeblattmündungen enthielt, mit der Keramik von Troja VII b und vom Fidanlık bei Ankara verglich (a. a. O., S. 51); damit ist an dieser Stelle Besiedelung in altphrygischer Zeit belegt. Die zweite, feine und gut polierte Gruppe der grauen Ware verglich er mit der sogen. minyischen von Troja (a. a. O., S. 52), ohne damit mehr sagen zu wollen, als dass diese aus Troja bekannte Technik in Anatolien einheimisch ist⁸⁴. Die dieser Gruppe zugerechneten Scherben mit dickem Farbüberzug und geritzten, mit weisser Farbe gefüllten Linienmustern⁸⁵ möchte ich der älteren phrygischen Periode zuweisen und als Hinweis darauf auffassen, dass die Siedlung am Çankırı-Tor mit der Schicht II von Büyükkale (Boğazköy) gleichzeitig bestanden hat.

Im Jahre 1938 wurde am Westrande des Hügels der 70 m lange, 5 m breite Schnitt A angelegt. An dieser Grabung, die als Leirgrabung des Archäologischen Instituts unserer Fakultät unter Leitung v. d. Ostens durchgeführt wurde, habe ich selbst teilge-

⁸² Die Orthostaten zuletzt bei Güterbock, Ankara Bedesteninde bulunan Eti Müzesi büyük salonunun kılavuzu (= Guide to the Hittite Museum in the Bedesten at Ankara, İstanbul 1946), S. 74 ff.; zur Lage des Gebäudes S. 78.

⁸³ La Turquie Kemaliste, Nr. 21-22, S. 49 ff.

⁸⁴ Sie findet sich auch in Boğazköy, MDOG 74, S. 17.

⁸⁵ La Turquie Kemaliste, Nr. 21-22, Abb. auf S. 53 oben, c-d.

nommen⁸⁶. Im Schnitt A, der an dem von späteren Besiedelungen am wenigsten gestörten Teil des Hügels liegt, konnten deutlich zwei Siedlungsschichten unterschieden werden⁸⁷. Die phrygische Keramik der älteren und jüngeren Bauschicht wurde nach der Tiefenlage geordnet und so ein Anhaltspunkt für die chronologische Ordnung gewonnen.

An Bauten wurden in der unteren Schicht ein zweizimmeriges Haus, etwa 2-3 m südlich davon ein einräumiges, ferner gestörte Mauerreste, die keinen Plan ergaben, gefunden. Ausser den Fundamenten aus kleinen Steinen mit Lehmörtel war nichts erhalten, also weder Lehmziegelmauern noch Spuren der Türen. Das zweiräumige Haus war auch in der späteren Periode noch in Benutzung, während das einräumige aufgegeben wurde. Die Fundamente der Häuser der jüngeren Schicht waren aus grösseren Steinen hergestellt und höher hinauf erhalten. Aber die Häuser dieser jüngeren Schicht scheinen bis in römische Zeit in Benutzung gewesen zu sein. Deshalb wäre eine Publikation der Funde aus dem später nicht mehr benutzten, einräumigen Haus der älteren Periode besonders dringend erwünscht.

Eine eingehende Untersuchung der einfarbigen phrygischen Keramik aus der Umgebung von Ankara steht noch aus. Unsere Kenntnis der Hauptperioden der phrygischen Keramik und Architektur verdanken wir den Arbeiten Bittels und seiner Mitarbeiter⁸⁸. Aber da in Boğazköy und Alişar die bemalte Keramik einen viel grösseren Raum einnimmt als in Ankara und im Westen, und Bittel daher die farbige Ware in den Mittelpunkt seiner Untersuchungen gestellt hat, könnte eine genauere Klassifizierung der grauen westlichen Ware auch zur Erkenntnis der Verhältnisse im Halysbogen einen Beitrag liefern.

Im Schnitt A von Çankırıkapı wurde bemalte phrygische Keramik in geringer Zahl nur in der oberen Schicht und zusammen mit späteren Resten gefunden. Auch ganz zerstörte eiserne

⁸⁶ Die Funde aus Schnitt A und die bei den späteren Grabungen im Thermengebiet gemachten Funde phrygischer Zeit sind leider noch nicht veröffentlicht. Nur im *Belleten*, Bd. V, Nr. 19, S. 263, hat Necati Dolunay die phrygische Keramik nach ihrer Technik klassifiziert.

⁸⁷ Abbildung des Schnittes mit den Bauresten im *Belleten*, a. a. O., Tf. 78 oben.

⁸⁸ Bittel, *Arch. Anz.* 1933, Sp. 172 ff.; *MDOG* 72, S. 35 f.; 73, S. 26 f.; 74,

Gegenstände fanden sich hier. Die farbige Keramik zeigt zweifarbige Bemalung auf weissem oder hellgelbem Grund. Die einfarbige Ware ist dieselbe wie auf dem Gipfel des Hügels und am Augustustempel. Die Technik der Gefäße mit grauer und schwarzer Firnismalerei aus der oberen Schicht stimmt mit der von Büyükkale I überein⁸⁹. Interessanter ist die Keramik der unteren Schicht. Abgesehen von grober, unpolierter, grauer und schwarzer Küchenware⁹⁰ sind besonders Stücke mit poliertem grauen oder schwarzen Farbüberzug (sogen. *Bucchero*) zu nennen. Nach den Funden aus den Tumuli III und IV von Gordion und aus Boğazköy ist diese Technik nicht jünger als das Ende des 7. Jhdts⁹¹. Eine Vase mit dunkelrotem, gut poliertem Überzug, flachem Boden, auswärts gezogenem Rand, langem Hals und rundem Bauch, die in dem Haus der unteren Schicht gefunden wurde, entspricht genau einem Stück aus Boğazköy⁹². Importstücke wie in Gordion und Boğazköy sind in Ankara nicht gefunden worden.

Auf Reste der Stadtmauer ist man weder am Rande noch auf der Oberfläche des Hügels am Çankırı-Tor gestossen. Das darf aber nicht als Anzeichen für des Fehlen einer Befestigung gedeutet werden⁹³.

1940 und 41 sind bei Tiefgrabungen in der römischen Therme typische Beispiele phrygischer Keramik gefunden worden⁹⁴, die zeigen, dass der ganze Hügel am Çankırı-Tor in phrygischer Zeit besiedelt war, und eine eingehende Untersuchung dieses Platzes wünschenswert erscheinen lassen.

S. 28 ff.; 75, S. 40 ff.; Bittel-Güterbock, S. 52 ff.; AfO 13, S. 255; Otto, MDOG 78, S. 44 ff.; Naumann, MDOG 78, S. 33 ff.; Bittel, OIP XXIX, S. 290 ff.

⁸⁹ Bittel-Güterbock, S. 59.

⁹⁰ Meist einhenkliche Töpfe mit kurzem Hals und flachem Boden, wie MDOG 78, Abb. 12, 4.

⁹¹ Bittel-Güterbock, S. 22. — Für «*Bucchero*»-Ware aus den Grabungen von R. O. Arık s. La Turquie Kemaliste, Nr. 21-22, S. 52, «Dritte Gruppe».

⁹² Bittel-Güterbock, S. 57, Tf. 19, 6.

⁹³ Beispiele phrygischer Befestigungen aus dem Gebiet von Ankara besitzen wir in Karaoglan (R. O. Arık, Belleten, Bd. III., Nr. 9, S. 35, Tf. 42; Arch. Anz. 1939, Sp. 209 f.), Hacilar (III. Türk Tarih Kongresi, T. T. K. Sergisi, S. 46; Arch. Anz. 1939, Sp. 231) und Gâvurkale (v. d. Osten, OIC 14, S. 61). Von anderen Orten sei nur an Boğazköy (Büyükkale), Alishar und Pazarlı erinnert. Vgl. auch Bittel, VI. Intern. Kongress für Archäologie, Berlin 1939, S. 221 ff.

⁹⁴ Belleten, Bd. V, Nr. 19, S. 263.

c) Grabungen an den Tumuli von Ankara. Im Jahre 1909, also nach den Ausgrabungen von Gordion, hat R. C. Thompson die Tumuli bei Ankara untersucht und im folgenden Jahre einen Plan der damals sichtbaren 16 Hügel veröffentlicht⁹⁵. Die späteren Arbeiten an diesen Grabhügeln kann man in drei Phasen teilen: Die erste wird durch die von Th. Makridi 1926 im Auftrage des Türkischen Unterrichtsministeriums durchgeführten Grabungen an drei Hügeln gebildet; die zweite Phase stellen die systematischen Untersuchungen H. Koşays im Fidanlık dar, bei denen wohl die Grabkammer eines abgetragenen Tumulus freigelegt wurde; die dritte die Freilegung zweier Tumuli auf dem Hügel, auf dem das Mausoleum für Atatürk errichtet wird, im Sommer 1945. (Wir besprechen im folgenden die Arbeiten Makridis ausführlich und ziehen dabei die Arbeiten der zwei späteren Phasen zum Vergleich mit heran).

Makridi⁹⁶ hat vom 3. August bis 23. Oktober 1926 ohne Unterbrechung mit durchschnittlich 35 Arbeitern gearbeitet, hat aber trotzdem keine befriedigenden Resultate erzielt. Den Hauptgrund dieses Misserfolges möchten wir darin sehen, dass er an dem von ihm „Grosser Hüyük“ genannten Tumulus zunächst einen 21 m langen und bis 9,5 m hohen Einschnitt gemacht und dann von diesem aus einen Tunnel gegraben hat. Seine Absicht, diesen langsam absteigend bis über die Mitte des Hügels hinaus und auf das Niveau des gewachsenen Bodens vorzutreiben, konnte er nicht ausführen, da er die Tunnelgrabung wegen Einsturzgefahr abbrechen musste⁹⁷. Selbst wenn er den erstrebten Punkt erreicht hätte, hätte er aber das Grab nicht finden können, da die phrygischen Grabkammern, wie wir aus Gordion (und den neuen Tumulusfunden vom Mausoleumshügel) wissen, in Gruben unter dem gewachsenen Erdniveau liegen. Das wichtigste Ergebnis dieses Versuches ist, dass man mit dieser Methode den Grabhügeln nicht beikommen kann.

⁹⁵ R. C. Thompson, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 32 (1910), S. 8, Tf. 20, 1. Hier ist N und S zu vertauschen.

⁹⁶ Th. Makridi, *Maarif Vekâleti Mecmuası* 6 (1926), S. 38 ff. (im folgenden abgekürzt «MVM»). In Übersetzung abgedruckt von Schede, *Arch. Anz.* 1930, Sp. 479 ff. Zur Anlage und Technik der Tumuli vgl. v. d. Osten, *OIP* V, S. 46 ff.

⁹⁷ MVM, S. 40 f. Nr. 9 auf dem Anm. 95 genannten Plaa.

Dagegen war Makridis Grabung an dem zweiten, etwa 500 m sw. von dem grossen gelegenen, 8 m hohen und im Durchmesser 70 m messenden Tumulus erfolgreicher⁹⁸. Diesen hat er nach der von Körte befolgten Methode geöffnet und an seinem Boden eine in den harten, gewachsenen Boden eingegrabene viereckige Vertiefung gefunden, in der aus unregelmässigen Steinen ohne Mörtel nach seiner Meinung eine runde, kuppelartige Kammer (mağara, eig. „Höhle“) gebaut war. Die von der Rundung freigelassenen Winkel der viereckigen Grube waren mit Kieselsteinen ausgefüllt. Auf Grund der neuen Funde auf dem Mausoleumshügel⁹⁹ können wir die von Makridis beschriebenen Reste besser verstehen und seinen Deutungsvorschlag korrigieren. In dem zweiten (kleineren) der neu untersuchten Tumuli fand man eine Grube im gewachsenen Boden, deren Rand mit einer nicht mehr als 50 cm dicken, 90-120 cm hohen, wie eine Mauer wirkenden Lage von Kieselsteinen umgeben war; sie war aber nicht gedeckt, sondern einfach mit Erde gefüllt. Die beschriebenen Kiesel bildeten keine eigentliche Mauer; wahrscheinlich waren sie gegen das Innere zu mit Gras, Zweigen oder ähnlichem vergänglichem Material befestigt und dadurch in einer mauerähnlichen Weise gehalten. Das Bild an diesem neu geöffneten Tumulus entspricht genau der Abbildung 8 bei Makridis. Seine Rekonstruktion (Abb. 10) lässt sich durch den Befund nicht stützen¹⁰⁰. Eine Kuppel aus so kleinen Steinen und auf einer so schwachen Unterlage ist undenkbar¹⁰¹. Auch der von H. Koşay untersuchte Tumulus A im Fidanlık mit seinem runden Kranz aus kleinen Steinen ohne Mörtel¹⁰² fügt sich in dieses Bild. Nur ist die Kiesel-Umfassung bei Makridis Tumulus und bei dem im Fidanlık rund, bei dem neu geöffneten dagegen, der Form der Grube folgend, viereckig.

⁹⁸ MMV, S. 42. Eine der Nrn. 5-7 auf dem Plan.

⁹⁹ Kurze Nachricht Belleten, Bd. X, Nr. 37, S. 222 f. Grabungsbericht vom Verf. zusammen mit Mahmud Akok wird in den Veröffentlichungen des Türk Tarih Kurumu erscheinen. Die beiden neu geöffneten Tumuli entsprechen den Nummern 3 und 4 auf dem in Anm. 95 genannten Plan.

¹⁰⁰ S. bereits Verf., Belleten, Bd. IX, Nr. 36, S. 517, Anm. 28.

¹⁰¹ Damit wird auch Makridis Annahme, die Kuppel sei durch Grabräuber zerstört worden (MMV, S. 42), hinfällig.

¹⁰² Ark. Derg. I, S. 5 f., Abb. I und II, und S. 7, Abb. 1.

Keramikfunde aus diesem Tumulus hat Makridi nicht erwähnt. Dank der freundlichen Hilfe des Museumsdirektors Nuri Gökçe hatte ich Gelegenheit, die von Makridi in diesem Tumulus gefundenen Gegenstände aus Metall und Holz zu untersuchen. Das wichtigste Fundstück ist ein nur 3 cm hoch erhaltenes, 11.5 cm breites, der Kleeblattform angenähertes Mündungsbruchstück einer Bronzekanne (Abb. 33). Die Bronze ist (im Gegensatz zu den sogleich zu besprechenden Funden) nicht vergoldet. Der Henkelansatz ist deutlich sichtbar; an seinen beiden Seiten befinden sich Rotellen. Kannen dieser Art aus Ton sind bekannt, ein Bruchstück einer Kanne aus Bronze vom gleichen Typ ist ausserdem im Fidanlık gefunden worden¹⁰³. Gefässbruchstücke aus vergoldeter Bronze¹⁰⁴ entsprechen genau solchen aus dem Tumulus vom Fidanlık¹⁰⁵ sowie aus dem ersten (grösseren) Tumulus vom Mausoleumshügel¹⁰⁶. Das dritte wichtige Stück unter den Metallfunden aus Makridis zweitem Hügel ist ein dünnes, flaches

¹⁰³ Ark. Derg. I, S. 17 f., Nr. 18. Die Fundstücke sind jetzt gereinigt; vgl. Bittel, Kl. St., S. 72, Anm. 51. Die dort erwähnte Pferdedarstellung an einer Fibel jetzt bei Y. Boysal, Fak. Derg. IV, S. 450, Abb. 9 b. Es sei an die Scherbe mit Pferdedarstellung vom Çankırıkapı erinnert (graue, polierte Ware; Belleten, Bd. V, Tf. 81 oben). Bei der Ausschachtung für die Finanzbeamten-Fachschule am Rande des Hügels beim Çankırıkapı soll angeblich eine phrygische Pferdefigur aus Bronze gefunden worden sein, deren Veröffentlichung dringend erwünscht wäre.

¹⁰⁴ MVM, S. 42.

¹⁰⁵ Ark. Derg. I, S. 19: Erwähnung von Resten von Vergoldung auf einigen der S. 6 ff. veröffentlichten Gefässe.

¹⁰⁶ Erste kurze Nachricht in der Zeitung Akşam, Nr. 9605 vom 14. 7. 1945, und Belleten, Bd. X, Nr. 37, S. 222 f. Tumulus von 50 m Durchmesser und 8.5 m Höhe; darunter im gewachsenen Boden Vertiefung von 5.0 × 5.5 m Ausdehnung und 2.2 m Tiefe; in dieser eine oben offene Holzkiste von 2.5 × 3.5 m, deren Boden und Seitenwände aus dicken Planken bestehen. In ihrer NO-Ecke befand sich ein grosser, vierkantig behauener Block aus anderem Holz. Vor diesem ein eiserner Dreifuss (vgl. Gordion, S. 68, Abb. 44) und etwa sieben fast gleiche, henkellose Töpfe, stehend und mit Asche gefüllt. Im Ostteil der Holzkiste lagen Speerspitzen vom Typ derjenigen aus dem Fidanlık (Ark. Derg. I, Nr. 13-17) und Bruchstücke vergoldeter Bronzeschalen. Bemalte Keramik wurde in den beiden Tumuli nicht gefunden. Die ganze Grube war mit Kieseln bedeckt und darüber der Tumulus aufgeschüttet. Vgl. (mit kleinen Unterschieden im einzelnen) die Tumuli III und IV von Gordion, S. auch oben, Anm. 99.

Henkelbruchstück, das aus zwei übereinander greifenden Streifen besteht, die durch Niete miteinander verbunden und ebenso am Gefässrand befestigt waren. Diese Technik ist bisher nur aus dem III. Tumulus von Gordion bekannt¹⁰⁷. Der hier besprochene Tumulus dürfte nach allem in dieselbe Periode gehören wie der vom Fidanlık, die beiden vom Mausoleumshügel und die Tumuli III und IV von Gordion, d. h. ans Ende des 8. oder an den Anfang des 7. Jhdts¹⁰⁸.

Noch interessanter ist der dritte von Makridi untersuchte Grabhügel, der westlich vom zweiten liegt und bei 62 m Durchmesser 5.30 m hoch ist¹⁰⁹. Die Bruchstücke von verzierten Bronzeplatten, die nach der Ansicht des Ausgräbers als Schmuck teils von Pferdezaumzeugen, teils von Schilden oder Kleidern gedient haben, konnte ich im Museum studieren. Ähnliches gibt es in den älteren Tumuli von Gordion, im Fidanlık und auf dem Mausoleumshügel nicht. Ich möchte die durchlochten, aber wegen schlechter Erhaltung nicht mehr in ihrer ursprünglichen Form rekonstruierbaren kleinen Platten nach Technik und Verzierungsmuster mit einer runden Platte vergleichen, die in Boğazköy in der älteren phrygischen Schicht gefunden wurde¹¹⁰. Den Knopf aus verziertem Elfenbein, der aus diesem Grabe stammen soll, habe ich nicht gesehen. Elfenbein ist weder in den Grabhügeln vom Fidanlık und Mausoleumshügel, noch in den älteren Tumuli (III und IV) von Gordion gefunden worden, wohl aber im Tumulus II dieser Nekropole kleine runde Scheiben und verzierte Sterne¹¹¹.

Was die in diesem dritten Tumulus gefundene Keramik betrifft, so spricht Makridi¹¹² von Scherben, deren Mehrzahl aus schwarzem Ton mit schwarzer Politur bestehe¹¹³ und die mit Asche und anderen Brandspuren vermischt in mehreren Schichten aufgefunden worden seien. Diese Scherben, die allerdings

¹⁰⁷ Gordion, S. 74, Nr. 87 f.

¹⁰⁸ H. Koşay, *Ark. Derg.* I, S. 10; Bittel, *Kl. St.*, S. 71 f.

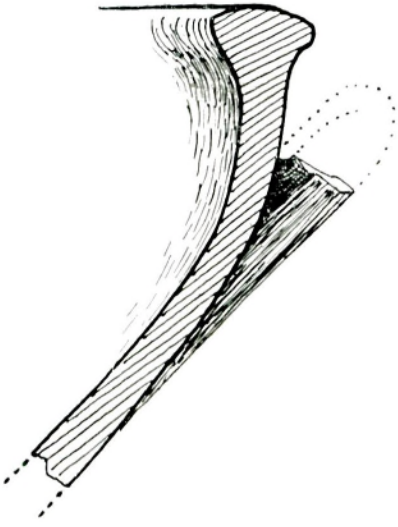
¹⁰⁹ MVM, S. 43 f.

¹¹⁰ MDOG 78, S. 49 und Abb. 9, 2.

¹¹¹ Gordion, S. 110 ff., Abb. 90-94.

¹¹² MVM, S. 43.

¹¹³ Der Ton ist bei den meisten grau; schwarz ist der Farbüberzug!

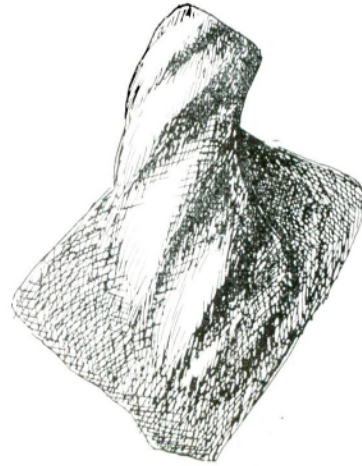
1.

2.

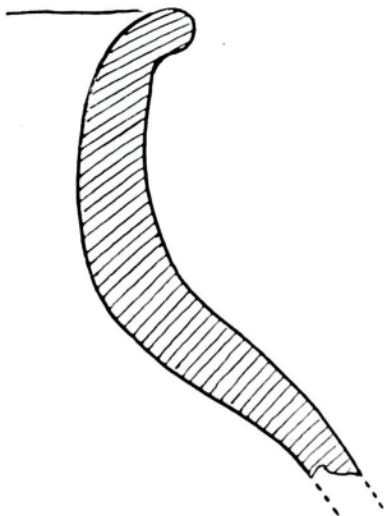

3.

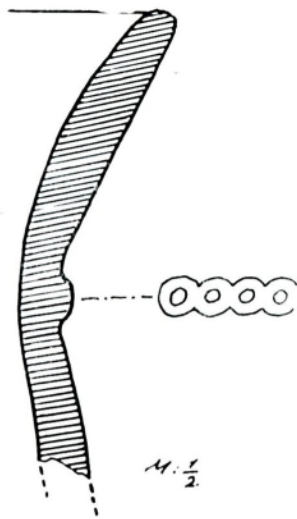

4.

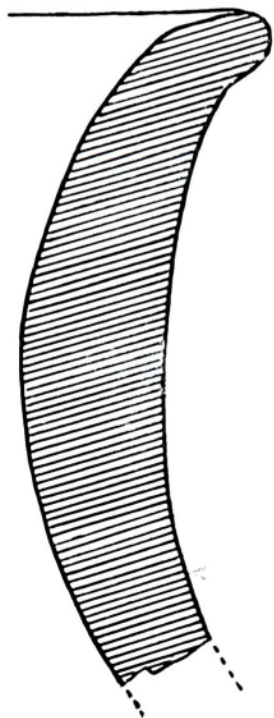
Tavşanlı buluntuları.
Funde von Tavşanlı.

5.

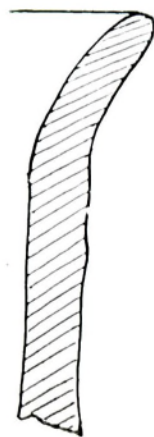
6.

7.

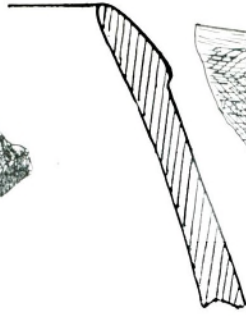
8.

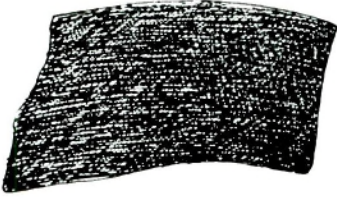
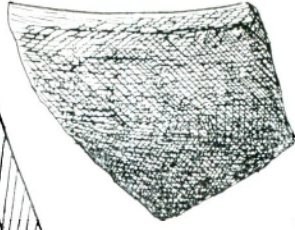
Tavşanlı buluntuları.
Funde von Tavşanlı.

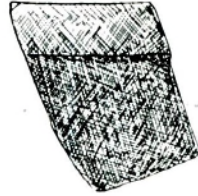
9

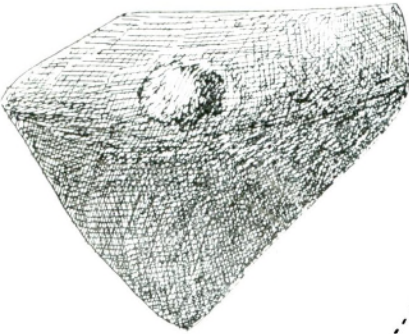
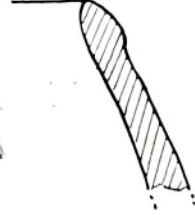
10.

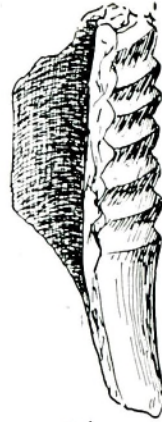
11.

12.

13.

14.

Kayıköy (9-13) ve Tavşanlı (14) buluntuları.
Funde von Kayıköy (9-13) und Tavşanlı (14).

Lev. LXXVIII

15. 16.

17. 18. 19. 20.

21. 22.

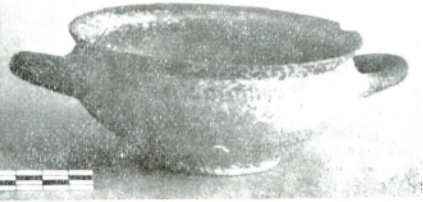
23.

24. 25. 26.

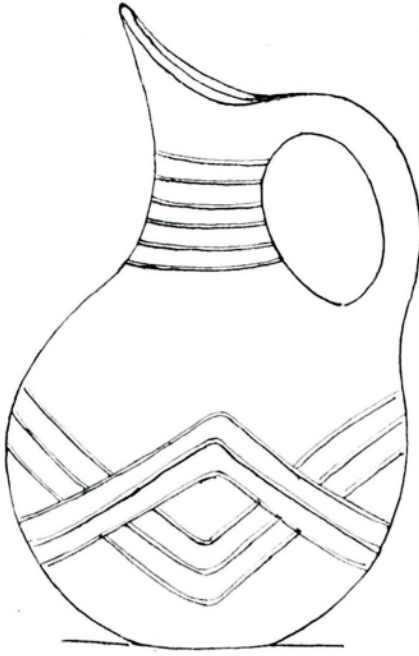
27.

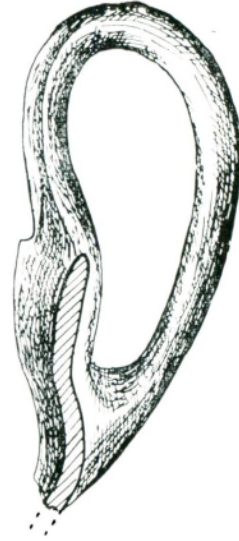
28.

Yortan (15), Kuzeybatı Anadolu (16), Erbaa (17-20), Ankara (23-26) ve Bebi (Gordion, 27-28) buluntuları.

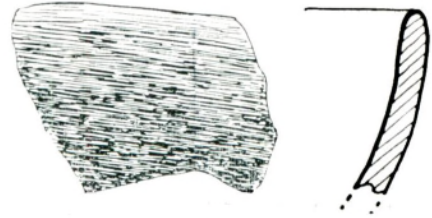
Funde von Yortan (15), Erbaa (17-20), Ankara (23-26), Bebi (Gordion, 27-28) und aus der Troas (16).

29.

30.

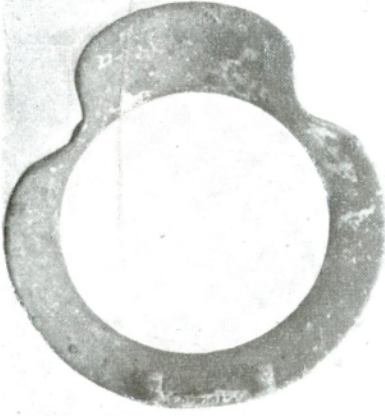

31.

32.

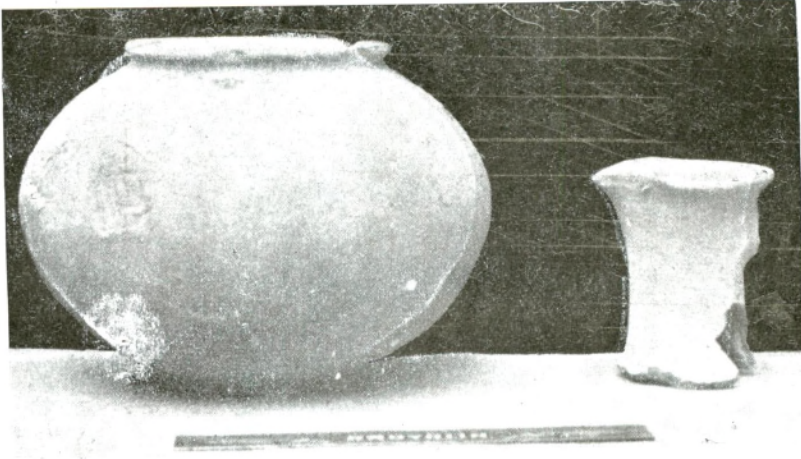
Yalvaç (29), İnegöl (30-31) ve Kavak (32) buluntuları.
Funde von Yalvaç (29), İnegöl (30-31) und Kavak (32).

33.

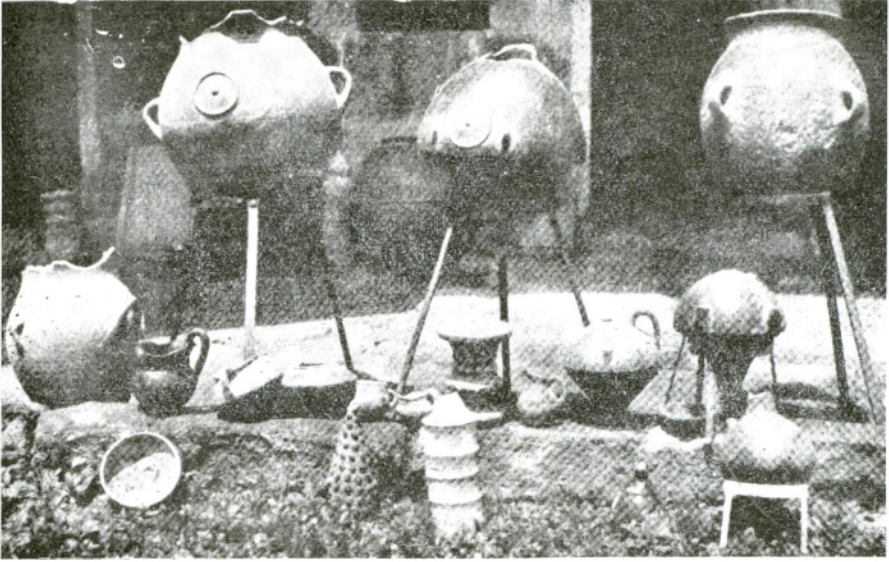
34.

35.

36.

Ankara Tümüüslerinden çıkarılan ölü hediyeleri (33-34) ve Erbaa (35-26) buluntuları.
Grabbeigaben aus den phrygischen Tumuli von Ankara (33-34) und Funde von Erbaa (35-36).

37.

38.

39

Acemhüyük (37) ve Kültepe (38-39) buluntuları.
Funde von Acemhüyük (37) und Kültepe (38-39).

schon seit langem mit vielen ganz späten Stücken vermischt sind, konnte ich studieren. Sie entsprechen alle denen, die wir am Augustustempel und am Çankırı-Tor in der jüngeren phrygischen Schicht gefunden haben. Auch gefleckte kommen vor. Ausser schwarzen finden sich auch graue Scherben, ferner Siebruchstücke. Der Ausgräber nennt die Mehrzahl der Keramik schwarz, macht aber keine Angaben über den Rest. Unter den von mir untersuchten Scherben fand sich auch ein knappes Dutzend bemalter (*Abb. 34*). Manche zeigen geometrische Muster in Mattmalerei¹¹⁴. Die übrigen gehören zu fein gearbeiteten Schalen mit oder ohne Henkel; manche sind mit breiten dunkelbraunen Bändern, manche mit Punkten zwischen parallelen Linien geschmückt. Auf den mit dünnen Linien geschmückten Stücken kommen auch gefüllte Rauten vor. Keines der bemalten Bruchstücke kann mit der Technik der älteren bemalten phrygischen Ware gleichgesetzt werden. Die vorhandenen Parallelen aus dem Tumulus II von Gordion, Boğazköy und Alişar¹¹⁵ weisen vielmehr unsere Stücke der jüngeren phrygischen Periode zu. Somit wird man dieses letzte Grab für jünger als die vier anderen Tumuli von Ankara halten und wie den Tumulus II von Gordion¹¹⁶ in den Anfang des 6. Jhdts. setzen müssen¹¹⁷. Der oben angestellte Vergleich einer Bronzeplatte mit einer solchen aus der älteren Periode braucht diesen Ansatz nicht zu erschüttern, da bei Schmucksachen längeres Nachleben der Formen denkbar ist.

d) Funde beim Bahnhof. Bevor wir zu unserem Ausgangsthema, den beim Bahnhof gefundenen phrygischen Gefäßen, zurückkehren, müssen wir kurz die phrygischen Bestattungsbräuche betrachten. Dabei sehen wir von den häufig behandelten monumentalen Gräbern, den Tumuli und Felsgräbern, ab¹¹⁸ und wenden uns den einfachen Bestattungen zu. v. d. Osten hat in

¹¹⁴ In Boğazköy lebt diese Technik nach der II. Schicht noch in der I. fort: Bittel - Güterbock, S. 59.

¹¹⁵ Gordion, S. 120, Nr. 38 und 43; Bittel - Güterbock, Tf. 16, 1; 17, 1, 10; OIP XXX, Abb. 43, d 2357.

¹¹⁶ Bittel, Kl. St., S. 102.

¹¹⁷ Schon Makridi hat diesen Tumulus—im Gegensatz zu dem phrygischen zweiten—einer späteren Zeit zugewiesen, und zwar dachte er wegen der Verbrennung von Iotem und Pferd an den Kimmerier - Eiafall (MVM, S. 43 f).

¹¹⁸ Zuletzt ausführlich Kl. St., S. 69 ff.

Alişar die wenigen in der phrygischen Schicht gefundenen Skelette für nicht bestattet, sondern durch Gewalt umgekommen und liegengelassen gehalten und weiter geschlossen, dass in dieser Zeit die Toten ausserhalb der Stadt begraben oder verbrannt worden seien¹¹⁹. Allerdings ist bei Alişar kein Begräbnisplatz oder Urnenfriedhof gefunden worden. In Pazarlı hat H. Koşay sieben vielleicht phrygische Gräber in der Burg gefunden; die Skelette lagen ausgestreckt auf dem Rücken, sind also sicher bestattet¹²⁰. In Boğazköy fand man in Schicht I umgestülpte, mit Asche gefüllte Töpfe, die Bittel als Brandbestattungen erklärte¹²¹. Ein Kinderskelett in einem bemalten phrygischen Gefäss in der Unterstadt (K/20)¹²² darf man als Beleg für das Nachleben der uralten Sitte, besonders Kinder in Töpfen im Hause zu bestatten, werten. In Ankara sind am Augustustempel und Çankırı-Tor keine Gräber gefunden worden¹²³. In der Umgebung Ankaras hat R. O. Arık in Karaoğlan in den oberen Schichten zwei Skelette gefunden, von denen er eines als unvollständig, das andere als bei einem Erdbeben unter Steinen erschlagen beschreibt, die man also auch nicht als phrygische Bestattungen in Anspruch nehmen darf¹²⁴. In Hacılar ist nach dem ersten kurzen Bericht keine Bestattung gefunden worden¹²⁵.

Bei den Ausschachtungsarbeiten für das Gebäude des Verkehrsministeriums und die Strassenunterführung beim Bahnhof

¹¹⁹ OIP XXIX, S. 209; 347 f.; XXX, S. 353.

¹²⁰ Les Fouilles de Pazarlı, Tf. XXXIV, P VII und VIII. Im Text, S. 19, sind diese zwar im Abschnitt «L'âge classique» behandelt, aber die Möglichkeit erwogen, dass ein Teil in phrygische Zeit gehört; in der Tafelunterschrift wird ohne Vorbehalt «phrygisch» gesagt.

¹²¹ MDOG 75, S. 49 und Abb. 28.

¹²² MDOG 77, S. 12 und Abb. 8.

¹²³ Ein Skelett in der oberen Schicht des Schnittes A ist wohl sicher römischer Zeit zuzuweisen.

¹²⁴ Belleten, Bd. III, Nr. 9, S. 36 f. und Anm. 1; Arch. Anz. 1939, Sp. 210.

¹²⁵ Ein Schädel, den E. Haspels in der Midasstadt in einem phrygischen Brunnen mit Felstreppe gefunden hat, kann ebenfalls nicht als Bestattung angesehen werden (nach freundlicher Mitteilung der Ausgräberin). — Die Skelettreste von Pazarlı, Karaoğlan und der Midasstadt befinden sich im Anthropologischen Institut der Universität Ankara und werden von Prof. Ş. A. Kansu bearbeitet werden.

Ankara stiess man auf byzantinische Gräber verschiedener Typen¹²⁶; zwischen dem Bahnhof und dem Stadtviertel Maltepe, auf dem Höhenrücken von Maltepe und auf dem dahinter liegenden Mausoleumshügel fand man viele römische Gräber und Grabsteine¹²⁷. Nimmt man die phrygischen Tumuli hinzu, so ergibt sich eine ausgedehnte und lange Zeit benutzte Nekropole westlich der Stadt. Auf die Nachricht von der Auffindung der hier behandelten phrygischen Töpfe beim Bahnhof hin zweifelten wir nicht daran, dass auch an dieser Stelle die Nekropole bis in die phrygische Zeit hinaufreicht.

Von den beim Bahnhof gefundenen Töpfen (oben S. 609) gleicht der eine, henkellose (*Abb. 22*) im Typus denen aus den Tumuli auf dem Mausoleumshügel (oben Anm. 106), nur dass deren Hälse etwas kürzer sind. Der andere, zweihenklige Typ (*Abb. 23*) ist von den zweihenkligen Töpfen von Büyükkale I und II verschieden¹²⁸. Der Henkelkrug mit Tülle, die Schale und das kleine Krüglein (*Abb. 24-26*) gehören ihrer Technik nach in die jüngere phrygische Periode. Bei *Abb. 24* sind deutliche Spuren von Firnis vorhanden. Es liegt keine Angabe darüber vor, ob diese drei kleineren Gefässe in den gleichen Gruben mit den grossen Töpfen zu Tage traten; ja nach den Angaben scheinen sie eher getrennt von ihnen und von einander gefunden worden zu sein. Die Aschenurnen möchten wir wegen der Ähnlichkeit mit denen vom Mausoleumshügel und nach der Henkelform etwa ans Ende des 8. oder den Anfang des 7. Jhdts. setzen. Die jüngeren kleinen Gefässe, mit deren Datum man bis zur Mitte des 6. Jhdts. heruntergehen kann, dürften aus anderen Gräbern stammen, deren Aschenurnen verloren sind.

Somit haben wir also allem Anschein nach eine Brandnekropole vor uns, die mindestens vom 8. bis zum 6. Jhd. in Gebrauch war und mit den Tumuli, die gleichfalls Brandbestattun-

¹²⁶ Belleten, Bd. III, Nr. 11/12, S. 464.

¹²⁷ Die Grabsteine aus Maltepe befinden sich im Archäologischen Museum. Diejenigen auf dem Mausoleumshügel wurden 1945 gefunden.

¹²⁸ MDOG 74, *Abb. 24-27*; 75, *Abb. 28 c, 29 d*. Auch diejenigen aus dem Tumulus I von Gordion sind abweichend (*Gordion, Abb. 112 und 118*). Dagegen kann ein zweihenkliger Topf aus Karaoglan (*Arch. Anz. 1939, Sp. 215 f., Abb. 7 unten rechts*) in der Form derer vom Bahnhof rekonstruiert werden.

gen enthalten, gleichzeitig ist, derart dass die Tumuli den Herrschern, die einfachen Urnengräber dem Volk angehörten.

7. Umgebung von Erbaa.

Bei einem Besuch in Tokat sah ich im dortigen Museum einige hethitische Gefässe, die ich vorlegen möchte (*Abb. 17-20, 33-36*). Wenn es auch sicher ist, dass sie aus der Umgebung von Erbaa stammen, so liess sich ihr genauer Fundort doch leider nicht ermitteln. Herr Kılıç Kökten, Assistent am Anthropologischen Institut der Universität Ankara, der diese Gegend bereist hat, weist auf ihren Reichtum an hethitischen Überresten hin¹²⁹. Sicher stammen die Gefässe im Museum Tokat von einem der von ihm besuchten Hüyüks. Die Schnabelkannen (*Abb. 17, 18, 20*) sind typische Vertreter der Keramik der hethitischen Grossreichszeit. Der Typ des runden, kurz Halsigen Topfes mit zwei (abgebrochenen) Henkeln (*Abb. 35*) findet sich in den hethitischen Siedlungen Zentralanatoliens selten. Das Halsstück (*Abb. 36*) gehört zu einem Krug mit zylindrischem Henkel. Der Topf mit geknickter Leibung und hohem Henkel (*Abb. 19*) gehört in die althethitische Zeit (erste Hälfte des 2. Jtsds). Parallelen finden sich in Alişar¹³⁰ (ebenfalls althethitisch, s. Anm. 13²), besonders schöne aber am Acemhüyük, 18 km westlich von Aksaray (*Abb. 37, 3, und 4*. Gefäss von links am Boden stehend)¹³¹. Bittel hat mit Recht diese Gefässe sowie die daneben stehenden Tüllenkannen ins 20. - 17. Jhd. datiert. Die in den letzten Jahren im Gebiet von Niğde - Aksaray - Kültepe gesammelte Keramik ist auf mehrere Provinzmuseen verteilt; die meiste gehört der sogen. Frühen Bronzezeit („kappadokische Keramik“) und der althethitischen Periode an und beweist eine starke Besiedelung dieser Gegend in der letztgenannten Zeit¹³². Schon die wenigen bisher veröffentlichten Gefässe vom Acemhüyük (im Museum Kayseri) und aus Niğde¹³³ zeigen diesen

¹²⁹ Belleten, Bd. VIII, Nr. 32, S. 679.

¹³⁰ OIP XXIX, Abb. 173, e 1699, d 2889.

¹³¹ Bittel, Arch. Anz. 1940, Sp. 579; unsere Abbildung ist von dort (*Abb. 13*) reproduziert.

¹³² Zur althethitischen Keramik, wie sie besonders in Alişar auftritt, vgl. Bittel, Arch. Anz. 1939, Sp. 104 ff., und Nimet Özgüç, Arkeoloji Araştırmaları (Publ. d. Archäol. Instituts der Univ. Ankara, Nr. 2, 1945), S. 73 ff.

¹³³ A. Götze, Kleinasien, S. 42 und Abb. 5.

Reichtum. Grabungen an dem besonders grossen Acemhüyük, in der Gegeud von Niğde und Kayseri oder an einem der zwei Hüyüks bei Fraktin wären dringend erwünscht und würden auch für die Datierung der sogen. kappadokischen Keramik Anhaltspunkte ergeben¹³⁴.

Während sich bei Erbaa, Lâdik und Havza Siedlungshügel finden, fehlen solche in der Umgebung von Niksar (Neokaisareia)¹³⁵.

8. Kültepe.

Eine Sammlung von Objekten aus Kültepe, die 1932 ins Museum Ankara gelangte, wurde im folgenden Jahre von v. d. Osten, Bittel und McEwan veröffentlicht¹³⁶. Die Form des dort aufgeführten, aber nicht abgebildeten Kruges KT 59 (unsere Abb. 39) mit rotbraunem poliertem Überzug ist wichtig für die Verbreitung der sogen. „kupferzeitlichen“ Keramik Zentralanatoliens. Ausser diesem Gefäss (und den a. a. O. katalogisierten aus der „Kupferzeit“) gibt es vom Kültepe stammende Scherben dieser Periode in der Studiensammlung des Museums Ankara. Solche mit schwarzem Farbüberzug oder innen schwarze, aussen rote entsprechen den Typen von Alacahöyük und Ahlatlıbel. Unter der prähistorischen Keramik vom Kültepe finden sich auch Typen, die auf Verbindungen zu Westanatolien weisen¹³⁷. Unter dem vom Kültepe nach Ankara geschickten Material an bemalten Scherben konnte ich eigenartige Motive der ersten Phase der sogen. kappadokischen Keramik feststellen. Ausserdem gibt es hier Beispiele der bemalten „kupferzeitlichen“ Ware, die genau mit solchen von Alişar übereinstimmen¹³⁸. Die Scherben der „kappadokischen“ Ware gehören, soweit sich die Gefässformen

¹³⁴ Besondere Beachtung verdient der Acemhüyük wegen seiner Lage in einer Gegend, in der mehrere alte Handelsplätze wie Puruşhatum, Nenaşsa, Kurşaura, Vaşuşana usw. angesetzt werden. Vgl. E. Bilgiç, Belleten, Bd. X, Nr. 39, S. 401 f. — Hüyüks in der Gegend von Niğde bei R. O. Arık, Belleten, Bd. VIII, Nr. 30, S. 362 f.; bei Fraktin: Bittel, Arch. Anz. 1939, Sp. 568.

¹³⁵ Belleten, Bd. IX, Nr. 35, S. 395; K. Kökten, Belleten, Bd. VIII, Nr. 32, S. 679.

¹³⁶ Ark. Derg. I, S. 65 ff. und 190.

¹³⁷ PFK, S. 69.

¹³⁸ OIP XXVIII, Abb. 162, 6, 8; 163, 5.

herstellen lassen, zum Typ von *Abb. 38*¹³⁹. Die Häufigkeit dieser auch in Alişar beliebten¹⁴⁰ Form in Kültepe ist interessant. Die Tatsache, dass in Kültepe einfarbige und bemalte „kupferzeitliche“ und „kappadokische“ Ware vorkommen, erinnert unter den bekannten anatolischen Fundorten am meisten an Alişar. Alacahöyük unterscheidet sich insofern, als die hier in der V. Bauschicht, d. h. der durch Feuer zerstörten „kupferzeitlichen“, vorkommenden bemalten Scherben eher zur bemalten „kupferzeitlichen“ Keramik als zur „kappadokischen“ zu stellen sind¹⁴¹; echte „kappadokische“ Ware ist in Alacahöyük bisher kaum gefunden worden.

9. Kavak.

Hier möchte ich noch kurz auf einen Henkeltyp zurückkommen, der in Kavak in der „kupferzeitlichen“ Schicht gefunden, aber in unserem vorläufigen Bericht nicht eingehend besprochen wurde (*Abb. 32*)¹⁴². Er findet sich in Anatolien sonst nur selten. Nach freundlicher Mitteilung von Dr. H. Koşay trifft man diesen Typ in Alacahöyük in der „chalkolithischen“ Periode. Die nächste Parallele stammt aus Tiganı auf Samos¹⁴³. Diese Ähnlichkeit zwischen Samos-Alacahöyük-Kavak kann nicht zufällig sein. Da ich auf vorgeschichtliche Beziehungen zwischen der Ägäis und Anatolien an anderer Stelle einzugehen gedenke, begnüge ich mich hier mit diesem kurzen Hinweis.

¹³⁹ Ark. Derg. I, S. 72, unter KT 43 verzeichnet, aber nicht abgebildet.

¹⁴⁰ OIP XXVIII, Abb. 239, d 2493 c 1898.

¹⁴¹ Belleten, Bd. VIII, Nr. 29, S. 157.

¹⁴² Belleten, Bd. IX, Nr. 35, Tf. LXIX, 2.

¹⁴³ Heidenreich, Athen. Mitteil. 60/61, S. 157, F 75, F 76.

GÂZÂN HAN RASATHANESİ

Dr. AYDIN SAYILI

Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde Doçent

Ünlü bilgin, tarihçi ve devlet adamı Reşid-üd-Dîn (1247-1318) den öğrendiğimize göre, İlhan hükümdarı Gâzân Han (1295-1304) müslümanlığı kabul edince, müslüman hükümdarları taklit ederek kendisine bir türbe inşa ettirip bunun etrafını hayır müesseseleri ile çevirmeye karar vermiş ve Tebriz'in batı varoşu Şem'deki Ebvâb-ül-Birri Gâzânî işte bu karardan doğmuştur¹. Gâzân Han, geniş ülkesinin başka yerlerinde de hayır müesseseleri yaptırmıştır².

Şem Ebvâb-ül-Birri'nde Gâzân Han'ın türbesinden başka, bir cami, bir hanikâh, (şafii ve hanefiler için) medreseler, çocuklar için bir okul (yüz kişilik), bir dârüssiyâde (seyyidlere mahsus misafirhane), bir hastane, bir kütüphane, bir beyt-ül-kanun, bir beyt-ül-mütevelli (mütevelliye mahsus bina), bir havuzhane (apdest alınacak yer?), bir hamam ve bir rasathane bulunuyordu. Sayılan bu müesseselerin hepsinin masrafları vakıf gelirleri ile karşılanmıştı.

Çeşitli diğer hayır işleri için de vakıfta para ayrılmıştı :

Tebrizde ölen ve bıraktıkları tereke ile cenazeleri kaldırılmayan gariblerin gömülme masraflarının temini, fakir dul kadınlara yardım edilmesi, sahihsiz çocukların büyütülmesi ve bir sanat öğrenecek yaşa gelinceye kadar terbiye edilmesi ve okutulması, Tebriz'den sekiz fersaha kadar mesafede olan köprü ve yolların bakım ve tamiri, hatta efendilerinin testilerini kırdıklarından dolayı müşkül durumda kalan uçaklara ve kışın yemsiz kalan kuşlara gerekli yardımların yapılması için vakfiyeye ayrıca kayıtlar konmuştu³.

¹ Reşid-üd-Dîn, *Dâstân-i Gâzân Hân, Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, E. J. W. Gibb Memorial New Series, cilt 14, 1940, s. 207 208.

² Reşid-üd-Dîn bunlardan muhtelif vesilelerle bahsediyor; meselâ bakınız : s. 215 217, 324 325.

³ Reşid-üd-Dîn, s. 209 - 217; M. Fuad Köprülü, *Vakıf Müessesesi, Vakıflar Dergisi*, sayı 2, Ankara 1942, s. 21.

Rasathanenin yakınında bir saattan da bahsediliyor⁴. Bunun bakım ve tamiri için vakfiyede tahsisat ayrılmış olduğuna göre, bu saatin bir basiteden ibaret olmayıp, Helenistik zamanlarda icad edilmiş olan ve İslâmiyette muhtelif şekillerine rastlanan otomat tipindeki su saatlarından olması muhtemeldir.

Onüçüncü asır başında Diyarbakır (Âmid) için ve Şam'daki Emeviye Camiinin Ceyrun Kapısı için bu cinsten birer saat yapılmıştı⁵. Gâzân Hanın bunları, hususiyle Şam'dakini, gördüğü, bizzat görmemiş olsa bile kendisine bunlardan bahsedilmiş olduğu ve Şem'de de bunların bir eşini yaptırmaya özenmiş olduğu akla gelebilir⁶. İlk şekli ile, Muhammed İbni Ali-yüs-Sââtî tarafından 1146 ile 1169 arasında yapılmış olan Şam'daki saat⁷, İbni Batuta zamanında da (seyahatına 1325 de başlamıştır) mevcuttu⁸.

Reşid-üd-dîn'in anlattığına göre, Suriye'ye yaptığı seferlerden dönrken, 1300 yılı baharında Gâzân Han, Marâğa'ya uğrarak orada bir müddet kalmış ve bu sırada Marâğa Rasathanesini uzun uzadıya tetkik etmiştir. Bu tetkik neticesinde astronomi ile ünsiyet kazanmış ve Marâğa'daki aletlerin ve orada yapılan çalışmaların çoğunu anlayıp kavrayabilmiştir. Bu incelemelerin kendisinde uyandırdığı ilgi neticesi olarak da, Şem Evbâb-ül Birri'ndeki yüksek kubbenin yanına bir rasathane inşasını emretmiş ve bu hususta verdiği teferruatlı ve sarih talimatla oradaki astronom ve mühendislerin hepsini hayrette bırakmıştır. Bunlar, Gazan Han'ın talimatı gereğince hareket edildiği takdirde bazı güçlüklerle karşılaşılacağını söyliyerek ilk başta tereddüt göstermişlerse de, rasathanenin inşasına başlanmış ve Gazan Han'ın verdiği talimata

⁴ Reşid-üd-Dîn, s. 210.

⁵ E. Zinner, *Geschichte der Sternkunde*, Berlin 1931, 279.

⁶ 1299—1300 de yaptığı Suriye seferiude, Gâzân Han, ordusunun başında olarak harekâta iştirâk etmiş ve Şam'a girmişti (Reşid-üd-Dîn, s. 128 - 130); Gâzân Han Şam şehrinde başka zamanlarda da bulunmuştur (Reşid - üd - Dîn s. 175).

⁷ George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1931, cilt 2, s. 632.

⁸ *Voyages d'Ibn Batoutah*, neşir ve tercüme eden C. Defréméry ve B. R. Sanguinetti, Paris 1874 79 (beş cilt), cilt 1, s. 27, 209: *Seyahatnâme-i İbni Batuta*, Mehmet Şerif tercümesi, İstanbul 1335, s. 97.

uygun olarak inşaat tamamlanmıştır⁹. Gazân Han'ın Marâğa Rasathanesine yaptığı bu ziyaret onun Rasathaneyi ilk ziyareti değildi¹⁰.

Reşid-üd-Dîn, başka bir vesile ile, Gâzân Han'ın muhtelif ilim dallarındaki derin bilgisinden uzun uzadıya bahsettikten sonra, onun astronomi ile de ilgilendiğini ilâve ederek aşağıdaki tafsilâtı veriyor. Marâğa Rasathanesine tekrar tekrar gitmesi ve orada uzun ve etraflı incelemeler yapması neticesinde astronomide o kadar bilgi sahibi olmuştu ki, yeni rasathanenin inşasında gerekli talimatı şahsen verebilmişti. Gâzân Han, güneşin rasadı için yarım küre şeklinde bir rasad âleti de icad etmiş ve astronomlar bu âletin tamamen yeni olduğunu ve çok iyi bir şekilde tasarlanmış bulunduğunu söylemişlerdir. Reşid-üd-din, Ebvâb-ül Bir'deki rasathanede, Gâzân Han'ın icad ettiği bu rasad âletinin özelliklerini ihtiva eden bir kubbe kısmı bulunmakta olduğunu da ilâve ediyor¹¹. Reşid-üd-dîn'in mealen naklolunan bu son cümlesinden, onun kitabını yazdığı tarihte Rasathanenin mevcut bulunduğu manası sarih olarak çıkıyor.

Gâzân Han Rasathanesinin en dikkate değer tarafı, bu rasathanenin vakıf iratları bulunması ve vakfiyede bir müderris, bir muîd ve muhtelif öğrenciler için para ayrılmış olmasıdır. Rasathanenin haznedarı ile rasathanede diğer işler için çalışanlara da vakıf gelirlerinden aylıklar bağlanmıştı¹². Demek ki bu rasathanede, resmî olarak, iyi teşkilâtlandırılmış bir astronomi öğretim müessesesi bulunuyordu.

Gâzân Han Rasathanesinin inşa tarihinin 1300 yahut da kısa bir zaman sonra olduğu, Reşid-üd-dîn'nin yukarıda bahsi geçen ifadesinden anlaşılıyor. İnşa işinin Gâzân Han zamanında tamamlanmış olduğu da, Reşid-üd-dîn'in yukarıda geçen sözlerinden ve hususiyle vakfiyeden oldukça kesin olarak anlaşıldığına göre¹³, inşa

⁹ Reşid-üd-Dîn, s. 131. M. Fuad Köprülü bu metinden, Gâzân Han'ın bir âlet keşfetmiş olduğu ve bu âletin yapılarak bitirilmiş olduğu manasını çıkarıyor (M. Fuad Köprülü, Marâğa Rasathanesi, *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, cilt 6, 1942, sayı 23 4, s. 223). Fakat Gâzân Han'ın inşasını emrettiği şeyin âlet olmayıp rasathane olduğu ve rasathanenin yapılarak bitirilmiş olduğu manası katîdir.

¹⁰ Reşid-üd-Dîn, s. 104.

¹¹ Reşid-üd-Dîn, s. 171 174.

¹² Reşid-üd-dîn, s. 210.

¹³ Reşid-üd-Dîn, s. 215.

tarihinin 1304 ten, yani Gâzân Han'ın ölüm yılından evvel olduğu da muhakkaktır. Yine Reşid-üd-dî'n'in ifadesinden, *Dâstân-i Gâzân Han'* yazdığı sıralarda rasathanenin mevcut olduğu görülüyor. Bu tafsilâttan, Rasathanenin hiç olmazsa birkaç yıllık bir ömrü olduğu sonucuna varabiliriz.

Şem'deki Ebvâb-ül Birri ziyaret eden İbni Batuta (1331 veya 1332 yılında), Gâzân Han'ın türbesinden ve yanındaki bir medrese ile bir zaviyeden bahsediyor. Fakat Rasathaneyi ve Reşideddin'in saydığı diğer hayır müesseselerini zikretmiyor¹⁴. Gâzân Han'ın yaptırdığı müesseselerden bahseden diğer eserlerde de bu rasthaneye dair kayıtlara rastlanmamıştır¹⁵.

Hiç olmazsa şimdilik, Gâzân Han Rasathanesi hakkındaki biricik kaynağımız, Gâzân Hanın vezirliğini yapmış olan Reşid-üd-dî'n'in yukarıda bahsi geçen *Târih-i Mübârek-i Gâzânî*'sidir. Bu rasathane hakkındaki bilgimiz yukarıda verilen tafsilâttan ibârettir ve pek mahduttur. Bu rasathanenin ilmi çalışmaya sahne olduğuna ve burada çalışmış ve rasad yapmış herhangi bir astronoma dair hiçbir kayıt bulunamamıştır. Gâzân Han Rasathanesinde önemli rasadlar yapılmış olsaydı, Reşid-üd-dî'n'in bunlardan bahsetmesi beklenebilirdi.

Resmen bir astronomi öğretim müessesesi ihtiva etmesi bakımından Gâzân Han Rasathanesi İslâmiyette tektir, ve pek önemli bir yeniliği temsil eder. Vakıfla desteklenmiş olması da ayrıca dikkate değer. Çünkü bu da istisnâidir ve İslâm rasathaneleri içinde Gâzân Han Rasathanesinden başka yalnız Marâğa Rasathanesinde bulunmaktadır.

Gâzân Han Rasathanesi ilim âlemince henüz iyice tanınmamaktadır; bu müesseseden nâdiren ve ancak başka vesilelerle bahsedilmiştir. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı* adlı yazısına bu rasathane hakkında kısa bir not dercetmiş,¹⁶ M. Fuad Köprülü de Marâğa Rasathanesinden bahsederken bu rasathaneye de temas etmiştir¹⁷.

¹⁴ İbni Batuta, *Voyâges*, cilt 2, s. 129; Türhçe tercümesi, s. 253.

¹⁵ Köprülü (Belleten), s. 224.

¹⁶ W. Barthold, *Uluğ Beg und Seine Zeit, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, cilt 21, 1935, No. 1, s. 166; *Uluğ Bey ve Zamanı*, Akdes Nimet Kurat tercümesi, İstanbul 1930, s. 112.

¹⁷ Köprülü (Belleten), s. 223 - 225. Harvard Üniversitesine verdiği dok-

Köprülü bu rasathanenin küçük bir teşebbüs olduğu, yahut da Gâzân Han'ın ölümü üzerine tamamlanmadan bırakıldığı ihtimalini ileri sürdükten sonra, bu müessesenin rasathane olmayıp, astronomi ilmini yaymaya mahsus bir tedris müessesesi olduğu kararına varıyor ve bu iddiasını desteklemek için de, Gâzân Han'ın eserlerini ve yaptırdığı müesseseleri uzun uzadıya anlatan başka kaynaklarda bu rasathaneden bahsedilmemesine, bu müessesenin bir öğretim müessesesi şeklinde teşkilatlanmış bulunmasına ve sonraki yıllarda Tebriz'de tahsil eden ve Tebriz'den yetişen astronomlara rastlanılmasına dikkatimizi çekiyor¹⁸.

Gâzân Han Rasathanesi kadrosunda müderris ve muîd bulunması, üzerinde önemle durulacak bir cihettir. Bu yeniliğin mahiyetini incelemek için, ilkin İslâmiyette astronomi bilgisinin yayılması şekillerine göz gezdirmek çok lüzumlu ve faydalıdır.

Ekseri Batılı müsteşrikler astronominin Ortaçağ cami ve medreselerinde öğretilmiş olduğunu söylerlerse de, vaziyetin böyle olduğuna dair sarih deliller zikredilmemektedir. Bu meselenin incelenmesi için ilk önce İslâmiyette astronominin muhtelif bölümlerini gözönünde bulunduralım.

Ortaçağda İslâmiyetteki ilmi zihniyete göre, astronominin muhtelif bölümleri şunlardır: heyf coğrafya veya coğrafi astronomi; güneş ile ayın ve gezegenler ile yıldızların hareketlerini inceliyen heyet ilmi veya ilm-ül-eflâk; ilm-i ahkâm-ı nucûm, yani astroloji; ilm-ül-mîkat veya ilm-ül-mevâkît.

Teorik astronomi, yani gök cisimlerinin hareketleri hakkındaki teoriler, bir taraftan ilm-i eflâke, diğer taraftan da mekanik veya fiziğe ve metafiziğe giriyordu. Astrofizik alanına giren nadir konular Ortaçağda daha fazla fiziğin inceleme mevzuu idi; meteor ve şehablarla birlikte kuyruklu yıldızlar da atmosfer olayları arasında sayıldığından, bunların tetkiki astronomi dışında bırakılıyordu¹⁹.

Astronominin yukarıda saydığımız bölümlerinden İslâm dinine lüzumlu sayılan ve müslümanlar tarafından her zaman için desteklenenî mîkat ilmi idi. Bu bilgi yardımı ile dinî günler ve namaz ve oruç saatleri tâyin ediliyordu. Kible istikametinin tesbiti de bu

torâ tezinde (basılmamıştır) de bu rasathaneden bahsedilmiştir (*The Institutions of Science and Learning in the Moslem World*, December 1940, s. 245-248).

¹⁸ S. 221, 225.

¹⁹ *İslâm Ansiklopedisi*, makale «Astronomi».

gibi meseleler arasında idi. Mîkat ilmi ile meşgul olan ve dinî gün ve saatleri tesbit ile uğraşanlara muvakkit adı veriliyordu.

Muayyen astronomik bilgilerin muvakkitler ve umumiyetle takvimciler için faydalı ve lüzumlu olduğunu müslümanlar iyice takdir ediyorlardı. Ancak bu konular için devamlı ve sistemli ilmi araştırmaya lüzum olduğu kanaati mevcut değildi. İslâmiyette yalnız ilmin ilk gelişme çağlarında, yani hususiyle milâdî dokuzuncu asırda, dinî bakımdan böyle bir ilmi araştırmaya lüzum hissedilmişti. Astronomi yardımı ile hal edilebilecek dinî meseleler için muayyen hal şekilleri ve klişe formüller bulunduktan sonra, dinin astronomiye olan ihtiyacının yeni araştırmaya değil, toplanmış ve tesbit olunmuş bilgiye münhasır kaldığı zihniyeti hâkimdi. Bu vaziyet de, tabii olarak, mîkat ilmi ile uğraşanların sayısının azalmasında âmil oluyordu.

Büyük camilerin çoğunda muvakkitler vardı ve bunların yenilerinin yetiştirilmesi icabediyordu. Muvakkitlerin öğrenmeleri gerekli bilgiyi içinde toplıyan hususî kitaplar da mevcuttu²⁰. Cami ve medreselerde, hiç olmazsa bunların bazısında, mîkat ilminin öğretilmiş olduğu akla gelebilir. Fakat böyle bir öğretimin devamlı ve sistemli olarak ve bir ders programı şeklinde mevcut olduğuna dair kaynaklarımızda kayıt bulunmamış olduğu anlaşılıyor. Çünkü bu konularla ilgili yazılarda bu gibi vesikalardan bahsedilmemektedir.

Bu durum karşısında, mîkat ilmi öğretiminin münferit ve hususî dersler ve şahsî çalışmalar şeklinde ve mahdut olan ihtiyaca göre ayarlanmış bir derecede olduğunu ve medrese ve cami öğretim programlarına alınmamış bulunduğunu kabul etmek icab ediyor. Mîkat ilminin ancak bazı büyük medreselerde müfredat programına alınmış olduğu düşünülebilir²¹.

Geniş mânasiyle astronomiye, yani astronominin bütün diğer bölümlerine gelince, bunlar İslâmiyette dinî çevrelerce pek rağbet

²⁰ İbni Khallikân, *Bibliographical Dictionary*, İngilizce'ye çeviren, Mac-Guekin de Slane, cilt 1, s. 48, 49, 671.

²¹ Osman Ergin, Fatih medreselerinde mîkat ilmi öğretildiğini söylüyorsa da, kaynak zikretmiyor (A. Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim hayatı*, İstanbul 1946, s. XXII); mamafih, aşağıda da görüleceği gibi, Fatih medreselerinde astronomin mîkat ilminden daha şumullü olarak okutulduğu hakkında deliller mevcuttur.

kazanmamış konulardı. Gerek astronomi, gerek astroloji, müslümanların hoş görmedikleri evâil ilimleri ve aklî ilimler arasında idi. Evâil ilimleri bir taraftan Cahiliyet Devri ile birleştiriliyor ve islâmî ve naklî ilimlerle zıd mahiyette farzediliyor, diğer taraftan da, insan düşüncesi mahsulü oldukları için, aklî ilimlerin hatalı ve hatta zararlı olabileceğine inanılıyordu. İslâmî ve naklî ilimler için şüphesiz olarak böyle düşünceler bahis mevzuu olamazdı.

Astronomi ve astrolojiye karşı İslâmiyette takınılan tavır, her zaman ve her yerde aynı olmamıştır. Fakat İslâm ulemasının, faal bir şekilde olsun veya olmasın, bu konulara ve hususiyile astrolojiye karşı umumiyetle menfi bir cephe aldıkları muhakkaktır.

Bu durum, Ortaçağ İslâmiyette astronomi öğretiminde kuvvetle tesir yapmaktan geri kalmamıştır. İslâmiyette fıkıh medresesi, kelâm medresesi, hadis medresesi ve bazan da tıp medresesi gibi bazı hususî konuların öğretilmesine inhisar eden medreseler vardı. Fakat aklî ilimler için böyle hususî öğretim müesseseleri kurulmamıştır²². Medrese sistemi dışında kalan ve astronomi öğretimine tahsis olunan başka mekteplerin mevcudiyetine dair de kayıtlar yoktur. Milâdî 1272'de inşa edilmiş olan Kırşehir'deki Caca Bey Medresesi, mahallî şayiaya göre, bir heyet medresesi idi²³. Fakat bu müessesenin vakfiyesinde heyete dair hiçbir kayıt mevcut değildir²⁴.

Aklî ilimler için hususî öğretim müesseseleri olmadığı gibi, aklî ilimler ve hususiyile astronomi, medreselerden de uzak tutulmuştur. Ortaçağ İslâmiyette medrese müfredatında astronomiye yer verilmesine ancak istisnâî, münferit ve nâdir misaller şeklinde rastlanır. Bu misaller de katî ve sarîh değildir ve daha fazla onüçüncü asır ve sonrasında bulunur.

Abbâsî halifesi Memûn (813-833) tarafından Bağdad'da kurulan Beytülhikme'de ve Fâtımî halifesi Elhâkim (996-1021) tarafından Kahire'de tesis olunan Dârülilim'de astronomi okutulduğu,

²² Ortaçağ İslâmiyette, tıp umumiyetle aklî ve naklî ilimler veya evâil ilimleri ve islâmî ilimler tasniflerinin dışında bırakıldığından, bu yazıda da tıp aklî ilimler ve evâil ilimleri arasında sayılmamıştır.

²³ A. Saîm Ülgen, Kırşehir Türk Eserleri, *Vakıflar Dergisi*, sayı-2, s. 225.

²⁴ Vakfiyenin sureti Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 608/23 No. lu defterin 17 inci sayfasında 9 sıra numarası ile kayıttır. Aslının Evkâf Müzesinde bulunduğu anlaşılmıştır.

bazı ilim adamları tarafından iddia edilmiştir. Elezher'de de, zaman zaman olsun, astronomi öğretimine yer verilmiş olduğu ileri sürülmüştür. Bu iddialar, kaynaklardaki ifadelerin zorlanarak tefsirine dayanmakta ve hakikatte bu kaynaklar tarafından desteklenmemektedir.

Tabii ilimler, tıp, eczacılık, geometri ve aritmetik ile birlikte, Mustansiriye Medresesinde (inşa tarihi 1232), astronominin de öğretilmiş olması ihtimali olduğu gibi²⁵, Ali İbni Ebû-Âliyül-Âmidî'nin (ölümü 1243'ten sonra) bu konuyu ve diğer ilgili ilimleri Mısır'da ve Şam'da birer medresede okutmuş olması da muhtemeldir²⁶.

Ispanya kralı Alfonso'nun (1252 - 1284) Mersiya şehrinde Ebubekir Muhammed-ür-Rikûti'ye açtırdığı okulda matematik, müzik ve tıp öğretildiği anlaşıyor. Bu arada astronominin de öğretilmiş olması icabeder. Gerçekten, Alfonso'nun astronomi ile ilgisi pek fazla idi²⁷. Okulun, müslüman, hıristiyan ve yahudi öğrencilere, din farkı gözetilmeksizin açık olmuş olmasına bakılırsa, esas öğretimin dinî olmadığı sonucuna varılmak icabeder. Herhalde bu okula medrese adını vermek doğru olmazsa da, burası şüphesiz olarak Ortaçağ Avrupa mânasında bir üniversite de değildi²⁸.

Kurucusu bir hıristiyan kralı olmakla beraber, teşkilât ve yönetimi bir müslüman bilgininin eseri olduğuna göre, bu mektepte bir islâmî etki aramak yerinde olur. Müfredat programı bakımından da islâmî öğretim müesseselerinden bâriz bir ayrılma göze çarpmasına rağmen, bu müessesede, o sıralarda İslâmiyette ayakta bulunan bir eğilimin izlerini arayabiliriz. Gerçekten, akıl ilimlerinin müfredat programlarına alınması bakımından, onüçüncü asırdan başlayarak, İslâmiyette gelenekleşmiş müfredat programlarından ayrılma misallerine rastlıyoruz. Bunların astronomiyi ilgilendirenleri bu yazıda zikredilmiştir.

Kadıızâde-i Rûmî (ölümü takriben 1430) Semerkant'ta Uluğ Bey Medresesinde²⁹, Ali Kuşçu (ölümü 1474) da Ayasofya Medre-

²⁵ Asad Talas, *La Madrasa Nizamiya et son Histoire*, Paris 1939, s. 53, 54; G. Le Strange, *Baghdad*, s. 268.

²⁶ İbn Qiftî, *Tarikh Hukamâ*, Lippert neşri, Berlin 1903, s. 240-241.

²⁷ Sarton, cilt 2, s. 835-839.

²⁸ Okul hakkında bakınız: Sarton, cilt 2, s. 865.

²⁹ Uluğ Beg und seine Zeit, s. 150; Türkçe tercümesi, s. 102; Abdülhak

sesinde ders vermişlerdir ³⁰. Bunlar astronom olduklarına göre, verdikleri dersin heyet konusu içine girmesi akla gelirse de, kendilerinin başka mevzular okutmuş olamayacakları şüphesiz ki söylenemez. Bu konular üzerindeki incelemelerden henüz astronomi öğretimi hususunda kesin bir karara varmak kabil değildir. Fakat Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da açtığı medreselerde, hiç olmazsa bir kısım öğrenciler için, aklî ilimlerin öğretildiği ve aritmetik ve geometri ile birlikte astronominin de okutulduğu, bazı kaynaklarda sarîh olarak yazılıdır ³¹.

Fatih medreseleri müfredat programlarına da, onüçüncü asırda başlayan bir temayülün devamı ve kuvvetlenmesi şeklinde bakabiliriz. Nitekim, Fatih'in sarayda kurduğu Enderun Mektebinde de müfredat programı bakımından gelenekten bâriz ayrılmalar göze çarpmaktadır ³².

İslâmiyette astrolojinin tıb tahsilinde yardımcı konu olarak öğretildiği ve bu suretle astronomi bilgisinin yayılmasında tıb öğretiminin önemli bir rol oynadığı, bazı Garblı bilginler tarafından iddia edilmiştir. İslâmiyette tıbbî astroloji prensipleri inkişaf ettirilmiştir; fakat bu prensiplerin islâm tıbbınca kabul edildiğine dair elimizde yeter derecede delil mevcut değildir. İslâmiyette tıb öğretiminde astrolojiye rol verilmiş olması iddiasına gelince, bu da vesikalarla desteklenmemiştir. Tıbbî astroloji İslâmiyette ancak şahsî ve münferit misaller şeklinde tatbik alanı bulmuştur. Oldukça devamlı ve sistemli olan tıb öğretiminin, astronomi bilgisinin yayılmasını desteklemiş olduğu kesin olarak iddia edilemez.

İslâmiyette astronomi bilgisinin yayılması ve nesilden nesle geçmesi, genel olarak diğer aklî ilimlerde olduğu gibi, hususî ders ve şahsî çalışma ile oluyordu. Belli başlı ilim adamları hakkındaki biyografik bilgimiz de bunu gösteriyor. Bunların aklî ilimleri medreselerde öğrendiklerine veya öğrettiklerine dair kayıt

Adnan, *La Science Chez les Turcs Ottomans*, Paris 1939, s. 13; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 5.

³⁰ Adnan Adıvar, (Fransızca), s. 33, (Türkçe), s. 32.

³¹ Adnan Adıvar, Fr. s. 33; Tr. s. 32; Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Harvard University Press, 1941, s. 30; A. Süheyl Ünver, Fatih, Külliyesi, s. 42, 74, 101-111.

³² B. Miller, s. 36, 42.

hemen yok denecek derecede nâdir ve istisnâdir; bu bilgilerini şahsî çalışma veya hususî ders ile edindiklerine dair kayıtlara çok daha sık rastlanmaktadır.

Sosyal çevre baskısının bu gibi hususî çalışmalara da engel olduğu vâkidi. İbni Haldun, astroloji öğrenmek isteyenlerin bu çalışmalarını gizli bir şekilde yapmak zorunda kaldıklarını söylüyor³³.

Astronomi bilgisinin nesilden nesle geçmesinin yukarıda gördüğümüz menfi şartlar altında bulunmasına karşı, astronomi öğretimi metodunda oldukça iyi özellikler göze çarpar. İslâmiyette öğretim genel olarak nazarı idi ve ezberciliğe dayanıyordu. Buna karşı, tıp öğretimi gibi, astronomi öğretimi de nazarı bir şekilde ve kitaplarla olduğu kadar, amelî ve tatbiki bir şekilde ve âletlerle de yapılıyordu. Çünkü astronomi öğretiminde öğrenci aynı zamanda çırak ve kalfa mevkiinde idi.

Astronomi bilgisinin yayılmasında en önemli rolü şahsî çalışma ile hususî dersin oynadığını söylemiştik. Hususî ders vermek astronomlar için yalnız bir gelir kaynağı olmakla kalmıyordu; azçok sistemli ve devamlı rasad yapmayı düşünen her astronom için etrafına birtakım öğrenciler ve çıraklar toplamak ve bunları yetiştirmek kesin bir ihtiyaçtı. Bunlar, müptedilik devrelerinde birçok işlere yaramaktan başka, astronomide oldukça bilgi kazanınca da, hocalarına rasatların, hesapların ve âletlerin yapılmasında yardım edebilirlerdi.

Esasen astronomların, genel olarak, iyi yetişmiş yardımcılarına ihtiyaçları vardı ve rasatların birkaç kişinin elbirliği ile ve toplu bir şekilde yapılması bir mecburiyetti. Nitekim, gerek hususî rasad programlarında ve gerek hükümdar rasatnanelerinde, astronomların birlikte çalıştıklarını görüyoruz.

Kutbun yüksekliğini ölçmek için anlattığı bir rasad usulünde, İbni Heysem beş kişiyi aşağıdaki şekilde görevlendiriyor: bunlardan biri usturlabı tutuyor; ikincisi bu âletle rasad yapıyor; üçüncü biri alidad'ı kullanıyor; bir dördüncü şahıs su saatını gözliyor;

³³ İbni Haldun, *Mukaddime*, Beyrut 1900, s. 522; Fransızca tercüme (*Prolégomènes*), cilt 3, s. 264, *Notices et Extraits des Manuscrits*, 1868; Türkçe Ahmed Cevdet tercümesi, İstanbul 1277, s. 211.

gurupun beşincisi de bunların hepsine nezaret ederek yanlışlık yapılmaması için arkadaşlarını kontrol ediyor ³⁴.

Benû Musa adı ile anılan üç kardeş (Muhammed, Ahmed, Hasan; dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı) birlikte kendi evlerinde önemli ve devamlı rasadlar yapmışlardır ³⁵. "Türkî,, lakabı ile anılan Amacur Oğulları Ebülkasım ile oğlu Ebülhasan Ali ve Ali'nin kölesi Müflih 855'den 933'e kadar süren önemli rasadlarının büyük bir kısmını birlikte yapmışlardır ³⁶.

Abbasi halifesi Memûn zamanında Bağdat'daki Şemmâsiye ve Şam'daki Kasiyûn Rasathanelerindeki astronomların grup halinde çalıştıklarından ve birbirleriyle işbirliği yaptıklarından İbni Yûnus (ölümü 1009) önemle bahsediyor ³⁷. Marâga Rasathanesinde birçok önemli astronomların Nâsır-üd-Din-i Tûsî ile birlikte çalışmış olduklarını biliyoruz ³⁸. Semerkand Rasathanesinde de Kadı Zade ve Ali Kuşçu, Uluğ Bey ile birlikte çalışmışlardır ³⁹.

Nâsır-üd-din-i Tûsî'nin etrafında bir de öğrenci grubu bulunuyordu. 1300 yılında Nâsır-üd-din Marâga'dan ayrıldığı zaman bu öğrencilerden birçoğunun da onunla birlikte Bağdat'a gittiklerini öğreniyoruz ⁴⁰. Bu öğrencilerin Marâga Rasathanesinden faydalandıkları düşünülebilir. Gerçekten, astronomi, rasad âletleri yardımı ile ve amelî bir şekilde öğretildiğine göre, hususî rasathanesi olan veya resmî rasathanelerde çalışan astronomların, öğrencilerini bu rasathanelere aldıklarını ve onları bu rasathanelerden faydalandırarak yetiştirdiklerini düşünmek makûl olur. Tıp öğretimi ile hastaneler arasında buna benzer bir münasebet bulunduğu biliyoruz.

Demek ki İslâmiyette rasathanelere bir dereceye kadar da astronomi öğretim müesseseleri olarak bakmak ve astronomi öğ-

³⁴ E. Wiedemann, Zur Geschichte der Astrologie, *Das Weltall*, 1922, s. 112.

³⁵ El Fergânî, *Harekât-üs-Semâviye*, Golius neşri, Amsterdam 1669, s. 68. 70 (not); İbni Yûnus, Caussin neşri, *Notices et Extraits des Manuscrits*, cilt 7, Paris 1803, s. 164.

³⁶ Sarton, cilt 1, s. 630; İbni Yûnus, s. 120-168.

³⁷ İbni Yûnus, s. 52-66.

³⁸ Sarton, cilt 2, s. 1005; Köprülü (Belleten), s. 217, 221.

³⁹ Barthold, *Ulug Bey und seine Zeit*, s. 162 166; Adnan Adıvar, *Fr. s. 13, 33*; Tr s. 5, 33.

⁴⁰ Kütübî, *Vefeyat-ül-Fuvat*, Bulak 1881, cilt 2, s. 151.

retimini medrese sisteminden ve hususî öğretim müesseselerinden fazla rasathanelere bağlamak icabeder. Şu halde Gâzân Han Rasathanesinin bir astronomi öğretim müessesesini ihtiva etmesi, onun rasathane olmamasını hiçbir suretle gerektirmez. Tersine olarak, bu müessesenin rasathane oluşunu ve içinde öğretim faaliyeti bulunduğunu, birbirlerini tamamlayıcı vasıflar olarak kabul etmek doğru olur.

Rasathanelerdeki öğretim herhalde sırf amelt derse ve çıraklığa da inhisar etmiyordu. Marâğa Rasathanesinde Ebülferec (Bar Hebraeus) 1268 yılında Öklid üzerinde ve 1272 - 73 de Batlamyos üzerinde ders vermiştir ⁴¹. Bu dersleri alanlar, şüphesiz olarak, kaynaklarımızın ekseriyetle Nâsır - üd - dîn'in öğrencileri diye bahsettikleri ve sayıları yüzü aşan öğrencilerin aynı olmalıdır. Hülâgû'nun oğlu ve halefi Abaka Han'ın (1265 - 1281) Nâsır-üd-dîn'e bir iltifat olmak üzere, onun öğrencilerinden yüz kişiye ihsanlarda bulunduğu, bu vesile ile çok dikkate değer ⁴².

Gâzân Han Rasathanesindeki yenilik, islâm rasathanelerinde esasen mevcut olduğu anlaşılan öğretim faaliyetini sistemleştirmek ve bu faaliyeti resmen tervec ederek vakıf gelirleri ile desteklemekten ibaret olsa gerekir. Bu yeniliğin esas dayanağı, astronomi gibi bir ilimdeki çalışmayı vakıfla desteklemekte bir mahzur görmemiş olmaktır. Marâgada öğretim faaliyetinin vakıfla desteklendiğine dair sarih bir kayıt bulunmamışsa da, bu rasathanenin ve içindeki rasat faaliyetinin vakıf gelirleri ile himâye edildiği biliniyor. Ancak kısa bir zaman yaşayabildiği anlaşılan vakfın bu istisnâî kullanılmasını, Moğollar zamanında bir taraftan astronomiye büyük değer verilmesi, diğer taraftan da islâmî telâkki ve âdetlere tamamen bağlı kalmayı gerektirecek bir durumun tam manasiyle mevcut olmayışı ile, hiç olmazsa kısmen izah edebiliriz.

Gâzân Han Rasathanesinde yapıp bitirilmiş bir rasat programının bulunmayışı bir dereceye kadar tabii görülebilir. Çünkü Gâzân Han, rasathanesinin inşasından az sonra ölmüştür. İslâmiyette ise, kurucusunun ölümünden sonra faal kalmış bir tek rasathane mevcuttur ki, o da Marâğa Rasathanesidir. İslâmiyette normal

⁴¹ Sarton, cilt 2, s. 975; Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, Londra 1940, s. 683.

⁴² Köprülü (Belleten), s. 219 not 15.

olan şekil, kurucusu ile birlikte rasathanenin de ömrünün ve faaliyetinin sona ermesi idi.

Rasathane İslâmiyette göze çaracak derecede bir gelişme göstermiş ve tekemmül etmişti. Fakat aklı ilimlere yan gözle bakılmış olmasının islâm rasathaneleri üzerindeki menfi tesirleri de sarîh olarak görülmektedir. Cami, sebil, medrese ve hastane gibi din ve hayır müesseseleri arasında sayılmadıkları için, rasathanelere, yukarıda da söylendiği gibi, umumiyetle vakıf bağlanmamıştır ki, bu da rasathanelere muvakkat müesseseler olarak bakıldığı intibahı uyandırıyor.

Gerçekten, İslâmiyette rasathaneye daimî bir müessese ve devamlı bir mevcudiyeti olması gerekli bir çalışma yeri olarak bakılmamış olduğu muhakkak gibidir. İslâmiyette en büyük rasathaneler padişahlar tarafından yaptırılmıştır. İlim adamlarının şahsî rasathanelerinin devamlı mevcudiyeti olmuş olması beklenemese bile, hükümdar rasathanelerinin kurucuları ile kaim olmaları ve hükümet müesseseleri olarak devam ettirilmeleri tabii olurdu. Fakat anlaşıldığına göre, esasen rasathaneler muayyen ve mahdut rasat programları için yaptırılıyor ve bu rasat programları bittikten sonra rasathanenin yine faal kalması bahis mevzuu olmuyordu. Abbâsî halifesi Memûnun ve Uluğ Bey'in rasathane inşasındaki zihniyetleri istisnâ olarak daha geniş ve şumullu olmuş olabilir.

Hükümdar rasathanelerinin inşasında güdülen başlıca amaç, astrolojik hesapların daha doğru olarak yapılmalarını sağlamak üzere, mevcut ziclerden daha dakik ve daha sıhhatli olan yenilerinin yapılması idi. Tabii olarak, hükümdarlar alınacak bu yeni sonuçlarla bizzat kendileri faydalanmak üzere ilgileniyorlardı. Yani, rasathanenin kurulmasına sebep olan zic yapma faaliyetinin kendi ömürleri içine sığacak bir devirde ve bir an evvel bitirilmesini istiyorlardı.

Hulâgû (ölümü 1265) Marâğa Rasathanesini yaptıracağı zaman, Nâsır-üd-din'i Tûsi'ye yeni zicin kaç yılda bitebileceğini sormuş, Nâsır-üd-din de bunun için otuz yıla ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Fakat Hulâgû bu zamanı pek uzun bulduğundan, rasat programını oniki yılda bitecek şekilde tanzim etmek zorunda kalmıştır⁴³. Safevîler'den Şah İsmail I (1502-1524) Marâğa Rasatha-

⁴³ Kütübî, cilt 2, s. 151.

nesini ihya etmek istemiş, fakat tatmin edici bir rasat programının otuz sene süreceği kendisine söylenince, bu fikrinden vazgeçmiştir ⁴⁴.

Gâzân Han Rasathanesinin din ve hayır müesseseleri arasında yer almış olmasının ve vakıf gelirlerinden faydalanmasının oradaki ulema tarafından hoş görülmemiş olduğu ve Gâzân Han'ın ölümü üzerine, rasat faaliyetinin bu yüzden felce uğramış olduğu akla gelebilir.

İlhan hükümdarı Ahmet Tekudar'ın (1282-1284) Mısır Memlûk sultanına gönderdiği bir mektupta vakıf işlerindeki yolsuzluklara temas edilirken, gelirlerin münecimlere verilmiş olmasından da şikâyet edilmiş ve vakıf işlerinin ıslah edilerek aidatın şeran istihkakı olanlara verildiği bildirilmiştir ⁴⁵. Astronomik çalışmanın vakıfla desteklenmesinin ilk misali olan Marâğa Rasathanesini mutazarrır ettiği muhtemel olan bu müdahaleye benzer diğer müdahale ve ıslâhatın Gâzân Han'ın ölümünden sonra da yapılmış olduğu kuvvetle tahmin edilebilir.

Tebriz Rasathanesinin Gâzân Han'ın bizzat verdiği teferruatlı talimata uygun olarak yapıldığını ve, hiç olmazsa başlangıçta, astronomların Gâzân Hanın bazı talimatını yerine getirmek hususunda tereddüd gösterdiklerini öğreniyoruz. Astronomide ne de olsa amatör olan Gâzân Han'ın, talimatı şahsan vermek hususundaki aşırı temâyülü, rasathanenin bazı bakımlardan mahzurlu ve kusurlu olması sonucunu doğurmuş olabilir.

İslâmiyette yalnız Abbâsî halifesi Memûn zamanında iki rasathane birden faaliyette bulunmuştur. Nâsır-üd-din'i Tûst Marâğa'yı terkettikten sonra Marâğa Rasathanesindeki rasat faaliyeti tamamen felce uğramış olmamakla beraber, çalışma temposu hayli ağırlaşmıştı. Bu durum da gözönünde tutulursa, İlhanlılarca hem Marâğa'da, hem de Tebriz'de ayrı ayrı iki rasathaneyi birlikte yaşatmaya lüzum görülmemesi ve bunlardan birinin tercih edilmesi durumu hâsıl olmuş olabilir.

İslâmiyette, belki tarihte ilk olarak, rasathane malî bakımdan, alelâde bir şahıs tarafından kurulup yaşatılamıyacak derecede gelişmiş ve mükemmeleşmişti. Nitekim, vesikalarımızın bahsettiği

⁴⁴ Köprülü (Belleten), s. 225.

⁴⁵ Ebülferec Tercümesi, Şerefeddin Yaltkaya, s. 55 not; Köprülü (Belleten), s. 222 not 23.

rasathanelerin çoğu padişahlar tarafından yaptırılmış müesseselerdir ve bunların inşası için harcanan paranın çokluğuna bazan kaynaklarımızda bilhassa işaret edilmektedir.

Yine rasâthanelerin İslâmiyette eriştiği gelişme derecesi dolayısıyla, bu müesseselerin meydana gelmesi, ancak müstesnâ ilim adamlarının ve pek yüksek değerde mühendis ve teknisiyenlerin himmeti ile kabil olabiliyordu. Her değerli astronom ve mühendisin İslâmiyetin bildiği birinci derecedeki rasathaneleri inşa edemediğini gösteren deliller mevcuttur.

Reşid-üd-din'in verdiği malûmata göre, Moğol hükümdarı Mengû (1248-1259) bir rasathane yaptırmak istemiş ve bu işe Cemal-üd-din ibni Tahir-i Buharî'yi memur etmişti. Fakat Cemal-üd-din'in bu işi hakkiyle yapamayacağına kanaat getirmiş, yahut da Cemal-üd-din bu işte aciz göstermişti. Mengû da o zaman şöhreti her tarafa yayılmış olan Nâsır-üd-din'i Tûsî'den faydalanmaya karar vermişti. Nâsır-üd-din Alamut kalesinde İsmailîlerin yanında bulunuyordu ve Mengû'nun kardeşi Hulâgû'nun da futûhat plânında Alamut ön plânda geliyordu. Mengû, Alamut kalesi ele geçirilince, Nâsireddin'i kendisine göndermesini Hulâgû'dan istemiş, fakat kalenin zaptı sıralarında Mengû Çinde bazı askerî harekâtla meşgul olduğundan, Hulâgû rasathaneyi kendisi için yaptırmaya karar vermiş ve, anlaşıldığına göre, Hulâgû'nun bu kararı vermesinde veya bu kararın kuvveden file gelmesinde Nâsır-üd-din de büyük rol oynamıştır. Meşhur Marâğa Rasathanesi işte bu suretle meydana gelmişti⁴⁶.

Muhtemel olarak Çin kaynaklarının bahsettiği Cha²-ma³-lu³-ting¹ (127, 7576, 7388, 11253)⁴⁷ in aynı olan Cemal-üd-din ibni Tahir, herhalde oldukça değerli bir astronomdu. Buna rağmen, büyük bir rasathane inşası projesinde kendisine bel bağlanmamış olmasını, yahut da bu işte kendisinin bizzat aciz göstermiş olmasını tabii görebiliriz. Gerçekten, büyük rasathanelerin yapılışında

⁴⁶ Reşid-üd-Dîn, *Câmi-üt-Tevârih*. Quatremère neşri, 1836, s. 324-327; E. Blochet, *Introduction à l'Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashîd al Dîn*, E. J. W. Gibb Memorial Series, cilt 12, 1910, s. 163; E. Wiedemann, *Beitrage 78, Sitzungsberichte der phys.-med. Sozietät*, Erlangen, 1928, cilt 60, s. 295, 296; Köprülü (Belleten), s. 212-217, not 5.

⁴⁷ Sarton, cilt 2, s. 1021. Çincenin Lâtin harfleri ile ifadesi, H. H. Giles, *Chinese-English Dictionary* (1912) ye dayanmaktadır; parantez içindeki rakamlar, becelere bu eserde verilen numaraları ifade eder.

karşılaşılabilecek güçlüklerin güzel ve tafsilatlı bir misalini 1120 ile 1125 yılları arasında Fâtımî vezirleri El Efdal ve Memûn-i Betâihî tarafından Kahire'de yaptırılmıya çalışılan rasathanede görüyoruz ⁴⁸.

Gâzân Han Rasathanesinde olduğu gibi, gelenekten ayrılarak bazı yeniliklerin yapılması da bahis mevzuu olunca, bu gibi güçlüklerin daha da artması icabeder. Bu bakımdan, Gâzân Han Rasathanesinin Marâğa Rasathanesi ile boy ölçüşecek derecede mükemmel olmamış olması ihtimali pek kuvvetlidir.

Marâğa Rasathanesinin bir eşini yapmak harhalde pek zor, zahmetli ve masraflı olmaktan başka, Nasırüd-din-i Tüst gibi birinci derecede bir astronomun himmet ve nezaretiyle kabil olabilirdi. Nâsır-üd-din'in 1300 yılında, yani Gâzân Han Rasathanesinin inşasına belki de henüz başlanmadan, Bağdad'a gittiğini ve orada birkaç ay kaldıktan sonra öldüğünü biliyoruz ⁴⁹. Gâzân Han Rasathanesinin yapılmasında Nâsır-üd-din'in yahut da Marâğa'nın diğer önemli astronomlarının herhangi bir suretle işe karışmış olduklarına dair Reşid-üd-Din'de hiçbir kayıt bulunmadığı gibi, bu işle ilgili astronomlar hakkında da hiçbir isim zikrolunmuyor.

Yukarıda verilen sebeplere dayanılarak ve elimizdeki tariht vesikanın ifadesine sadık kalarak bu müessesenin rasathane olduğunu kabul etmek her bakımdan uygun görünüyor. Diğer kaynakların bu müessese hakkındaki sukûtunu, Gâzân Han Rasathanesindeki ilmi faaliyetin önemli olmamış olmasına atfetmek doğru olur.

Gâzân Han Rasathanesinde sistemli ve verimli rasad faaliyetine engel olduğu düşünülerek ileri sürülen yukarıdaki çeşitli sebepler, buradaki öğretim faaliyetini tamamen durduracak mahiyette sayılmıyabilir ve bu müessesedeki öğretimin, önemli ve devamlı olduğu akla gelebilir. Mamafih, astronomi ile ilgili herhangi bir müessesenin pek uzun ömürlü olacağını düşünmek te makul olur. Gerçekten vaziyet böyle olmasaydı, Gâzân Han'ın kurduğu diğer müesseseler hakkında tafsilât veren kaynakların bu müesseseden ve içindeki öğretim faaliyetinden de bahsetmeleri icabederdi.

⁴⁸ Makrizî, *Hîtat*, Bulak neşri, 1854, cilt I. s. 125-128.

⁴⁹ Kütübî, cilt 2, s. 251.

1840'TAN 1861'E KADAR CEBEL-İ LÜBNAN MESELESİ VE DÜRZİLER

M. TAYYİB GÖKBİLGİN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti

Osmanlı hâkimiyetinin Suriye ve Lübnan'da yeniden teessüsü ve Beşir Şihab'ın Dürzî emirliğinden çıkarılması yeni bir vaziyet doğuruyordu. Beşir, 55 senelik emirliği esnasında Cebel'i iyi idare etmiş ve muhtelif unsurlar arasında anlaşmazlığı ortadan kaldırmağa çalışmışsa da, Mısır idaresi zamanında, İbrahim Paşa'nın takip ettiği umumî siyasete uyarak, Dürzî reislerine ve Dürzî feodalitesine karşı, sürgüne göndermek ve mallarını müsadere etmek gibi, aldığı tedbirlerle eski rekabeti bir düşmanlık şekline çevirmişti. Marunîler eskisinden daha fazla iddialı idiler. Son zamanlarda Mısır kuvvetlerinin tenkilinde gösterdikleri hizmete mukabil Babiâli tarafından mükâfatlandırılmaya müstahak olduklarını düşünüyor ve Mısır idaresi zamanında Dürzîlere karşı elde ettikleri bir çok hak ve menfaatlerden fedakârlıkta bulunmak istemiyorlardı. Bu defa, menfadan dönen Dürzî reisleri eski mevkilerini ve imtiyazlarını tekrar almağa ve Mısır idaresi zamanında felâketlerine sebep saydıkları Marunî'lerden ve Şihab ailesinden intikama hazırlanınca zıddiyet daha hâd bir şekil aldı. Diğer taraftan, tanzimatı ilân eden ve vilâyetler idaresini ıslah ile kuvvetli rabâta ile merkeze bağlamayı isteyen ve düşünen Babiâli karşısında iki mesele vardı: biri Cebel'deki muhtelif unsurlar arasında âhengi temin ile âsayişi temin etmek, diğeri de bu mın-takada Şihab ailesi zamanında teessüs eden bir nevî idarî muhtariyeti ibka etmek veya kaldırmak... İşte 1840'tan sonra Suriye ve Lübnan'da, Dürzîlerle münasebattar olarak, meydana çıkan bu iki mevzu Babiâli'yi senelerce uğraştırmış ve bu hususta birçok kararlar almağa, yeni yeni tedbirler düşünmeğe sevketmiştir.

Beşir Kasım III.'ün (bu harpte nasıl hizmet ettiği, İbrahim Paşa kuvvetlerini altı gün içinde Cebel'den ne suretle tardedittiği v. s. hakkında babiâliye gönderdiği arıza için bk.

Başv. Arş. Iradeler, hariciye 21 şevval 1257 = 16 Aralık 1840, Nr. 364) bir sene kadar süren emrîliği zamanında müşkülât daha fazla arttı ve bazı karışıklıklar da çıktı. Cebel meselesinin ve Dürzî işlerinin tanzim edilmesi lâzımgeldiği bir anda, selefine nazaran kabilyetsiz görünen ve hiçbir tarafı hoşnut edemiyen bir idare takip eyleyen Beşir Kasım, vilâyet merkezi Beyrut'a nakledilen, Sayda müşiri Selim Paşa tarafından birçok yardımlar gördü. Selim Paşa, halkın ilk mercii olmak ve yeni emîrin maiyetinde bulunmak üzere, her cemaatin büyüklerinden mürekkep muhtelit bir divan (komisyon) teşkil etti. Gerçi, Dürziler, hıristiyanlarla müsavi haklarla bulunmaya ve bu komisyonda kendilerini temsil ettirmeğe itiraz etmişlerse de valinin gayretiyle bu komisyon meselesine başlamış, vergi meselesinde ahalinin isteklerini dinlemiş ve bu hususta Babiâli nezdinde tavassutta bulunmuştur.

Cebel'in eskiden senelik vergisi 2650 kese akçe iken Mısırlılar bunu 6500 keseye çıkarmışlardı. Bu defa yeniden vergi tarh edilirken bazı sızıltılar olmuş ve bu, şikâyet şeklinde, Londra'ya bile aksetmişti. Nitekim İngiliz hariciye nâzırı Lord Palmerston, Londra sefiri Şekib Efendi'ye, Cebel'de üç sene müddetle vergi alınmıyacağı hakkında bir vaad yapıldığını hatırlatarak, Dürzîlerin muvakkaten vergiden affını istemişti. Fakat, bu meseleyi inceliyen meclis-i has-ı vükelâ "iptidâ-i muharebede virgüden muâfiyetine dair bir gûna iş'ar ve ifade olunmıyarak fakat neşr-i madelet ve celb-i kulb-u teb'a zımında Ferde ve bu misillü mevadd-ı zulmiyenin af ve imha olunacağı arabiyülibâre verakalar irsali ile ilân kılındığı,, nı düşünerek, hariciye nezareti tarafından İngiliz elçiliğine, vergi işinin mahallî kükûmete bırakıldığı yolunda bir cevap verilmesine karar verdi (Sayda eyaletine dair dosya 12 cemaziyelâhır 1257 evrakı içinde).

Ancak, Cebel-i Dürüz vergisine dair Selim Paşa ve Sayda defterdarı Hacı Edhem Bey taraflarından vâki iş'ar üzerine, "şu aralık oradan ziyade vergi istihsaline teşebbüs ile bir gûna itirazat-ı ecnebiyeye meydan ve sebep verilmemesi ve bu cihetle verginin burada (merkezde) kat' ve tesviyesi lâzımeden görülmüş,, hariciye ve maliye nazırları ile meclis-i vâlâ reisi, ayrıca, M. Wood'un iştirakiyle mesele müzakere edilerek Cebel ahalisine 3500 kese akçe vergi tahsis olunması kararlaştırılmıştır (krş. ayn. dosya, 21 cemaziyelâhır 1257 evrakı).

Bir taraftan bu mesele, diğcr taraftan son muharebe esnasında zarar ve ziyan gören Cebel ahalisinden bazı kimselere tazminat verilmesi hususları v.s. gibi bazı işler görüşülmekte ve düzenlenmesine bakılmakta iken, birdenbire, Dürziler ve Maruniler arasında bir mücadele başladı ve sür'atle büyüyerek bazı Dürzî ve Marunî köylerinde bir mukatele şeklini aldı. Hadisenin sebebi, meydana çıkması ve inkişafı şöyle olmuştı: Mîr Beşir Kasım, açıkça hıristiyan olduğu gibi şahsiyeti ve idaresi bakımından da Dürzîlerce emirliğe lâyık görülmüyor, yalnız din işlerine bakması lâzımgelen Marunî patrikinin ise, her işe müdahale ederek nüfuzunu arttırması Dürzîlere ağır geliyordu. Bu sebepten kendilerine içlerinden bir emîr tayin edilmesini Sayda müşirinden zaman zaman rica etmekte idiler. Selim Paşa, hıristiyanlardan ayrıldıkları takdirde Cebel-i Dürüz'ün "zapt-ı rapt ve hüsn-ü idaresinin,, daha iyi sağlanacağını ve bunun hiçbir taraftan itiraz edilmeyecek surette icrası lâzımgeldiğini düşünerek, onlara, vakti ve sırası geldiğinde, bu emellerinin tahakkuk edeceğini vaad ederken, diğcr taraftan da, Babiâli'ye, Frenklerin Cebel'de karışıklık çıkarmak taraftarı olduklarını, Devlet-i Âliyeye muhalif harekette bulunarak evvelâ gümrük resimlerini ve tarhedilen vergiyi çok gördüklerini, bazı sebepler ileri sürerek bir fesat çıkarmaya gayret gösterdiklerini bildirmişti.

Fransız ve İngilizlerin Cebel işlerine müdahaleleri, bilhassa Fransız konsolosunun Marunîleri ve İngiliz konsolosunun da Dürzîleri iltizam ve himaye etmeleri halk arasında Marunîler Fransa'ya, Dürzîler İngiltere'ye tâbi olacaklarmış gibi sözlerin dolaşmasına sebep oluyor, Fransız donanmasının bir kısmının Beyrut önlerine gelerek Marunî patriki ile muhaberede bulunması, keza, Dürzî ümerasından Mîr Nu'man'ın da küçük kardeşini, tahsil bahanesiyle, İngiliz fırkateyni ile Malta'ya ve oradan Londra'ya göndermesi bu gibi rivâyetleri kuvvetlendiriyordu. Dürzîler, Beşir Kasım'ı istemediklerini, hazineye muhassas olan vergiyi ziyadesiyle vermeğe hazır olduklarını, fakat, emîrin maaşı ile diğcr masraflarını ödemiyeceklerini, şayet buna karar verilirse, emarete mahsus ve emîrin tasarrufunda olan birtakım araziden kendilerine de hisse ifraz edilmesini bildiriyorlar, buna mukabil, Marunîler de, yapılan teşvik ve propagandaya güvenerek, mağrur bir tavır takınıyor, Dürzîlerin kendilerine muhalefeti takdirinde, adetçe fazlalıklarını telmihen,

“ledel-iktizâ Dürzileri tükürge boğarız „ gibi sözler söylüyorlardı. Nihayet, Dayr al-Kamer hududunda Ba^çklin civarında bir av esnasında vuku bulan münazaa, zaten gergin olan vaziyeti büsbütün ateşledi. Selim Paşa'ya göre, evvelce bazı şüpheli hareketlerde, ezcümle, Mehmed Ali Paşa ile dostluk münasebetlerinde bulunduktan sonra köylerine avdet edip de o sıralarda hâlâ Mısır ile irtibatlarını kesmiyen Dürzî rüesasından birkaçı (Mîr Nu^çman, Mîr Nasuh, Mîr Ahmed, Mîr Abbas) Beşîr Kasım'ın emirlik merkezi yaptığı Dayr-al-kamer'de, emirin burada bulunduğu bir zamanda yakın Dürzî köyleriaden gizlice getirttikleri birkaç Dürzî'nin yardımı ile bir hâdise çıkardılar ve iki taraf arasında muharebeye sebep oldular ki, bu, birkaç yüz kişinin ölümü, çarşının yağma, bazı dükkân ve evlerin de yakılması ile neticelendi (27 şaban 1257 = 14 ekim 1841).

Hâdise müşîrlîğe aksedince mirliva Eyûb Paşa ile kaymakam Selim Bey vak'a mahalline gönderildiler, iki tarafı yatıştırmağa ve isteklerini anlamağa memur edildiler.

Mîr Nasuh ve Mîr Nu^çman cevaben derler ki: “bizler öteden beri Devlet-i Aliyenin sadık kulları olup elyevm hizmet ve ubûdiyette bulunmak emelinde olduğumuz ve ehl-i islâmdan olduğumuz derkâr ise de nasârâ taifesi bizleri külliyyen pâyimal etmek sevdasında olup câmii şerif civarına kiliseler yapmak ve mal ve emlâkimizi zapteylemek misillü hareketlerine ve Mîr Beşîr hıristiyan olduğu halde hükûmet eylesine ve bazı ecnebi tarafına istinat ve kendülerin kesretlerine itimat ile bizler türlü türlü hakaret eylemelerine tahammülümüz olmayarak bu defa yine üzerimize gelip evlât ve akrabamızı öldürmüş olduklarından biz de mukateleye mecbur olduk. İşte fi mâba'aid Dayr al-Kamer'de olan nasârâ silâhlarını teslim ve camii şerif civarında çanlarını ref' ederler ve Emet dahi kadîmi vechile ehl-i islâmdan ve yine beyt-i Şihab'dan birine ihale buyurulursa mâbeynimiz bulunabilir ve illâ cümlemiz cihada hazırız„. Diğer taraftan, Kasım taraftarları müşîrlîğe müracaat ederek muhafazaları için fi'li yardım ve cephane talep ederken, Marunî patriki de her tarafa papaslar göndermekte, hıristiyanları muharebeye sevk ve teşvik etmekte idi. Mazlum tavrı takınan Marunîlere (Marunî patriki tarafından muhtelif tarihlerde gönderilen arizaların tercümesi için bk. aynı dosya, 13 şevval 1257 evrakı) gizli veya aşîkâr bir yardım yapıl-

madığı takdirde tâbiyet hakları davasına kalkacakları ve bunun da ecebilere bir ip ucu vermek demek olacağı düşünülmüş, keza, Bika', Bâlebek ve Havran taraflarındaki Dürzilerin de ayaklanmalarına meydan vermemek lâzımeleceği anlaşılmış olmakla, askerî tedbir alındığı gibi, Maruntleri temin için de, kendilerine gizlice bir miktar cephane verildi. Eyûb Paşa ile Selim Bey Dayr al-Kamer'deki mücadeleyi teskin ve Dürzleri bazı vaadlerle temin ettikten sonra Beyrut'a avdet ettiler, fakat, Dayr al-Kamer'de mahsur bulunan Beşir Kasım'ı merkeze getirmek ve birbirleri üzerine atılmağa hazır bir halde bulunan Dürzî ve Maruntleri dağıtmak üzere Beyrut muhassılı Fettah Ağa ile Beyrut nâibi gönderildiler.

Hâdiseyi ve diğer teferruatını (tafsilât için bk. aynı dosya, 27 ramazan 1257 evrakı) tafsilâtı ile Bâbiâli'ye bildiren Mehmed Selim Paşa raporunun sonunda, Dürziler ve Maruniler arasında daimî bir emniyet yaratabilmek için üç şekil düşündüğünü bildirmekte idi: a) Dürziler ile reâyanın (Maruniler) emâret ve vergilerini ayırmak ve bunu zapt-u rapt altına almakla hüsn-ü idarelerini temin edecek bir nizam te'sis olunması. b) Beşir Kasım'ın azli ve yerine yine Şihab ailesinden ve iktidar erbabından birinin nasbı. c) Malta'dan İstanbul'a gelen eski emîr Beşir'in bazı şartlarla tekrar emîrliğe tayin edilmesi.

27 şabanda başlayıp bütün ramazan boyunca devam eden gerginlik Dürzî ve Marunîlerin taraftar toplamaları ve daha büyük mikyasta bir mücadeleye hazırlanmaları ile şümül ve sirayetini arttırdı. Bir taraf, Kasravan'dan ve Trablus eyaletinden kuvvet celbederken, Şam vâlisinin hizmetinde bulunan Dürzî sergerdelerinden Şibl al-Uryan'a Bâlebek havalisinden topladığı Dürzîler ile Zahle'deki Maruntlerin silâhlarını toplamaya ve Dayr al-Kamer Dürzilerine cephane göndermeğe teşebbüs etti, hayli faaliyet gösterdi. Mîr Malham kumandasındaki Marunilere galip gelen Dürzîler Dayr al-Kamer'de vaziyete hâkim oldukları ve bu yüzden Mîr Beşir Kasım'ı Beyrut'a gitmeğe mecbur bıraktıkları gibi, Zahle havalisindeki tecavüzlerle de Beyrut'taki konsolosların, Marunflere yardım hususunda, Selim Paşa'ya ve Şam valisi Necib Paşa'ya müracaat etmelerine sebep oldular. Nihayet, Akkâ muhafızı Reşid Paşa'nın da iştirak ettiği askerî harekât netice-

sinde Şibl al-Uryan Zahle'den Şam'a gitmeğe mecbur kaldı ve Dayr al-Kamer'de de nisbi âsaiş teessüs etti (krş. aynı dosya, 27 şevval 1257 evrakı).

Hâdise bu şekilde hâd safhasını kaybetmekle beraber, dahili ve harici akisleri uzun müddet devam etti. Gerek İstanbul'da ecnebi elçilikleri, gerek Avrupa merkezleri bu mesele ile yakından alâqadar oldu ve Bâbiâli'ye şu veya bu suretle telkin ve şikâyetlerde bulundular.

İngiltere ve Fransa devletlerinin öteden beri Dürziler ve Maruniler arasında, hatta bütün Cebel işlerinde teşvik ve tahriklerde buldukları biliniyordu ve buna mâni olmak için çareler düşünülüyordu. Bu cümleden olmak üzere, daha birkaç ay evvel (cemaziyelâhır 1257), Şam eyâletinde bulunan bazı İngiliz siyasi memurlarının iç işlere müdahalelerinin men'i hususunda İngiltere elçisi Lord Ponsonby'ye bir tebligat yapılmış ve kendisinden, cevaben ve mahremane kaydiyle, bu bapta Bâbiâli tarafından İngiltere hariciye nâzırlığına resmen müracaat edilmesi, sebep olarak da "Beriyetüşşam'dan İngiltere ofisyonlarının çektilirilmesi talebi . . . ol havalide zuhur etmiş olan nifaklara ve ihtilâflara bir hatime vermek emniye-i halisasından ibarettir ve çünkü Beriyetüşşam'a verilen tanzimat memleket-i mezkûrede mutavattın kâffe-i tebea-i muhtelif-i saltanat-ı seniyenin terfih ve himâyesine kâfi ve vâfi olduğunun,, gösterilmesi tavsiye edilmişti (krş. ayn. dosya, 26 cemaziyelâhır 1257 evrakı).

Bu böyle olduğu halde, ramazan hâdiselerinden sonra, aynı elçinin Şam valisi Necib Paşa'dan şikâyet ettiğini, Şibl al-Uryan'ın Zahle'deki yaptıklarının valinin bitaraf hareket etmeyişinden ileri geldiğini iddia eylediğini görüyoruz. Halbuki Necib Paşa, ancak kendine iltica eden bazı Dürzilere lüzumlu nasihatlerde bulunmuştu ve ona göre İngilizler "meramlarının matlûb vechile icrasına muvafık görmedikleri kimesne hakkında yakışık alır almaz birtakım şeyler isnadı ile dillerine geleni ve kalemlerinden ne çıkarsa anı yaza geldikleri aşikâr,, idi (13 şevval ve 2 zilkade 1257 evrakı).

Dürzî isyanı hakkında devletlerin telkin ve tavsiyelerine gelince, bu hususta İngiltere'nin ve Avusturya'nın müsait bir tavır takındığı görülmektedir: Londra maslahatgüzarı Fuat Efendi, gönderdiği bir raporda, İngiltere hariciye nâzirinin kendisine "Suriye hadiselerinin Fransalıların itirazını davet edeceğini,, bu

hâdise duyulur duyulmaz Londra'daki Fransa elçisinin hariciye nezaretine gelerek "eğer Suriye cibali ahalsinin niza ve cidalleri bir suretle ref' olunmaz ve hemmezhepleri olan Marunfler Dürzflerin teaddileri altında kalmaktan kurtarılmazsa Fransa devleti, katolik mezhebinin hâmesi olmak münasebetiyle, Suriye'de bulunan katoliklerin himayesine diğer Düvel-i iseviyeyi dahi davet ile oraları bir başka kalıba sokmağa mecbur olacaktır," dediğini bildirdiğini, yine Londra'daki Avusturya maslahatgüzarı Baron Naiman'ın da, bu mesele etrafında halisane bazı tavsiyelerde bulunduğunu, ezcümle, iki taraf arasında bir münazaa zuhurunda vakit kaybetmeden kâfi kuvvet ile aralarına girerek ateşin alevlenmesine meydan verilmemesi, bunun için de, Suriye'deki Osmanlı memurları maiyetlerinde fazlaca asker bulundurulması, bunların bir yerden diğer yere sür'atle nakilleri için bu sahillere dâima bir iki vapur ve hafif tekneler tahsis edilmesi lâzımegeleceği gibi fikirler ileri sürdüğünü ve bu mutalâasının her halde Bâbîâli'ye bildirilmesini rica ettiğini anlatmakta idi (krş. aynı dosya, 4 zilkade 1257 evrakı).

Diğer taraftan, İstanbul'daki Avusturya elçisi de hariciye nazırına, Dürzî meselesi yüzünden Avrupa devletleri ve bilhassa Fransa tarafından bir müdahale vâki olacağını muhakkak gördüğünü söyler ve bu işte, hiçbir ecnebi te'siri karışmaksızın, Devlet-i Aliye tarafından icab eden tedbirin serian alınmasını tavsiye ile şimdiki emîrin iktidarsız olduğunu, selefînin her ne kadar bütün ahaliyi hoşnut etmemiş ise de o havalide şöhreti bulunduğu için tekrar Dürzî emîrliğine tayinini prens Metternich'in tasvib ettiğini, fakat kendisinin, bu meselede İngilizlerin itirazını gözönüne alarak, Mir Şihab'ın oğlu Mir Emin'i münasip gördüğünü bildirir.

Filhakika, Beyrut'a gelen Dürzî emîri Beşir Kasım'ın aczi ve idaresizliği tahakkuk etmişti. Hıristiyanlara taraftar çıkararak Dürzîlere hakaret ettiğini iddia eden ve köy subaşılığına bile lâyık olmadığını bildiren Necib Paşa ve diğer mahallî makamlardan olduğu gibi, bizzat Marunfler tarafından da azli isteniyor, yerine de Marunlerce ve bilhassa patrik tarafından sabık emîrin nasbı arzu ediliyordu. Sabık Emîr Beşir Şihab, emarettten azlinden sonra Suriye'de kalamamış, kendisine Fransa ve Mısır hâriç, istediği yerde ikameti teklif edilince Malta'yı seçmiş, fakat orada kaldığı müddetçe

tekrar emirliğe getirilmesinden ümidini kesmemiştir. Nitekim daha 1256 senesi sonlarında (1840 sonları) İngiltere kiralıçesine bir arzuhal göndermiş ve Cebel-i Lübnan emirliğinde ibkasını istemiştir. Ona verilen cevapta ise, Suriye arazisinden başka, İslâm memleketlerinden istediği herhangi birinde ailesiyle birlikte ikametine müsaade edilmesi hususunun Devlet-i Aliyeden iltimas olunacağı ve mal ve canına dokunulmayacağı keyfiyeti bildirilmişti (krş. irade, hariciye, 9 zilkade 1256, Nr. 378). Bundan sonradır ki, Beşir Şihab, bir senedenberi bulunduğu Malta'dan ailesi ile İstanbul'a gelmiş ve Arnavutköyü'nde Mardrakî'nin yalısı mîriden icarla kendisine tahsis olunmuştu. Bayram münasebetiyle Bâbiâli'ye geldiği vakit, eski hizmetlerinden bahsettiği gibi bilâhare, Suriye hâdiselerindeki rolünü anlatan bir takrir de vermişti. Bu ifade, İzzet Paşa'dan ve diğer alâkadarlardan alınan malûmatla karşılaştırılmış, fakat neticede, eski ve yeni emîrlerin ikisinin de devletçe erbab-ı istikametten görülemeyeceğine hükmolunmuştu.

Bu vaziyet karşısında Bâbiâli, Cebel-i Dürüz idaresinin devlet tarafından herhangi bir memura tevdiî işini düşündü. Ancak, bunun doğru olup olmayacağı, yahut yine Dürzî reislerinden herhangi birinin tayininin mahallince istenip istenmeyeceğinin yapılacak tahkikatla anlaşılması ve bu hususta, o havaliye gönderilen Yakup Paşa'nın avdetinden sonra, karar verilmesi uygun görüldü (21 şevval 1257 evrakı; irade, hariciye aynı tarihli evrak).

Meclis-i has-ı vükelâda yapılan bir toplantıda da, Dürzî meselesinin ehemmiyet ve nezâket kesbettiği, seri tedbir alınmazsa devletlerin müdahale etmek istiyebilecekleri, bazı tekliflere teşebbüs edebilecekleri ve Girit ihtilâli gibi bir hal alacağı düşünülerek, Şam tarafına fevkalâde selâhiyetle birinin gönderilmesi işi konuşulduğu esnada, Yakup Paşa, Zekeriya Paşa veya Esad Paşa'dan birinin yahut da serasker veya Kaptan Paşa'nın izamı kararlaştırıldı ki Beriyyetüşşam'a hususî bir memuriyetle, muvakkat kaydile fakat müstakillen harekete mezun olarak, meclis-i ahkâm-ı adliye azasından Ahmed Muhtar Beyin müsteşarlıkla terfiki suretiyle, vezir serasker Mustafa Nuri Paşa tayin edildi. Ve bu keyfiyet Şam, Sayda valileri ve defterdarları ile Trablus Şam, Kudüs, Gaze mutasarrıflarına ve bu mntıkadaki bütün kadı ve nâiplere, erkân ve zabıtana bildirildi, hepsinin elbirliği ile fesadı derhal ortadan kaldırmaları, Dürzîlerle

Maruniler arasındaki ihtilâfın hallinde seraskere yardım etmeleri emredildi (krş. Mühimme-i mektûme, 1246—1274, Nr. 9, s. 136 v.d.).

Mustafa Nuri Paşa, Beyrut'a muvasalatından sonra verdiği ilk malûmatta, iki taraf arasındaki harb ve kital sükûnet peyda etmiş bulunmakla beraber, ahvalin karışıklığının devam ettiği ve Beyrut'daki konsolosların iki tarafı iltizam ederek gizlice halkı tahrik ve ifsad eyledikleri, Cebel-i Dürüz'deki ümera ve meşayihî nezdine davet ettiği hususlarını bildiriyordu (29 zilkade 1257 ev-rakı). İkinci raporunda ise, Dürzî ve Marunî reis ve şeyhlerine, memuriyet-i mahsusasına dair olan emri, arapça tercümesi ile birlikte, okuyarak fevkalâde memuriyetini ilân ettiğini ve ayrı ayrı dinlediği tarafların mütalâalarını bildirmişti: Dürzîlerin iddiası ve isteği şu yolda idi: a) âdetleri vechile katil şahsın kısas olunmasını talep eyledikleri halde Maruniler bu gibileri vermemiş ve bu yüzden düşmanlık çıkmıştır. b) Şihab ailesinin tanassurundan sonra hemmezhepleri olan Marunilere taraf çıktıkları ve Marunîlerin de Dürzîleri tahkir etmeğe ve zarar verdirmeğe başladıkları, ezcümle mescitlerine mahsus olan evkafı Maruniler zaptederek kiliselerine tahsis ettikleri, Mısırlılar zamanında Marunî meşayihî galip olduğu için, mukarrer olan senevî vergiden Dürzîlerin hissesine isabet eden kısmın iki mislini tevzi ile kendilerine aldıkları sabit olmuştur. c) Şihab ailesi hâkimlik imtiyazlarını terviç zımında ecebî devletlerle alâka peyda etmek emeline düşmüşlerdir. Ve böyle giderse Marunîler kendilerini kısa bir zamanda reâya hükmüne koyarak istedikleri gibi kullanacaklardır. d) Dürzîlerin bundan sonra Şihab ailesinden emîr kabul etmeleri tasavvur olunamaz. Devlet tarafından kim nasb ve irade edilirse memnun ve müteşekkîr bir halde kabul edeceklerdir.

Buna mukabil, Maruniler de şöyle düşünmekte idi: a) Dürzîlerin kendilerine ötedenberi husumetleri olduğundan kan dâvasını intikam almak için bir vesile saymışlardır. b) Maruniler kendilerini müdafaaya çalışmışlarsa da kâfi kuvvet toplayamadıkları için Dürzîler galebe etmiş ve birçok kimseyi katil ile ev ve kiliselerini tahrip ve mallarını yağma etmişlerdir. c) Gasbolunan mallarının istirdadı için kendilerine lüzumu kadar asker ve mühimmat verilmesi lâzımdır; d) Şihab ailesinden bir emîr nasbı ve bunun için de hâlen İstanbul'da bulunan eski emîr Beşir Şihab'ın oğlu Mir Emin'den başka muktedir kimse bulunmadığı ileri sürülmektedir. Bu suretle,

her iki tarafı dinledikten sonra, Mustafa Nuri Paşa, Cebel Dürzîlerinin Havran ve diğer yerlerdeki Dürzîlerle ittifakını ve hepsine Şihablar'dan bir emir kabul ettirilmesinin imkânsızlığını, Mîr Kasım'dan bütün hıristiyan ahalinin bile hoşnutsuzluğunu düşünerek, fakat Mîr Emin'in Mısır taraftarı olmasıyla ileride bir tahrike yol açılabileceği, diğer taraftan, Marunfleri tatmin etmemenin de ecnebi müdahalesine sebebiyet vereceğini gözönüne alarak, teenni ve ihtiyatla hareket etmiş, birtakım teşvik ve taltiflerde bulunmak suretiyle, kendilerine "canib-i saltanat-ı seniyyeden her kimin emir nasbı irade buyurulur ise — bizler esdikay-i reaya-i devlet-i âliye olduklarımız cihetiyle — kabul ederiz,, dedirterek rızalarını almıştı. Serasker, esasen kendisine verilen talimatta münasip birini emir tayin edebileceği tasrih edildiği için, hıristiyanların, ecnebi memurlarının tahrik ve işfalleriyle fikirlerini değiştirmeye, meydan bırakmadan, derhal bir Dürzî emiri tayinini uygun gördü ve refakatinde memuren o havalide bulunan piyade kumandanlarından mirliya Ömer Paşa'yı "eshab-ı rüşd-ü fetanet ve mizac-ı maslahata ve usul-i politikaya âşina bendegândan olmak ve bu havali ahvâline vukuf-u kâfiyesi bulunmak mülâbesesiyle... taraf-ı Devlet-i Aliyeden cebel-i mezkûre emir nasb,, eyledi. Aynı zamanda, daima fesat çevirmekte bulunan meşayihin, hiçbir sızıltıya meydan vermeden, teb'idleri, ahalinin elinde bulunan silâhların kendilerinden alınması, hıristiyanların zarar ve ziyalarının tazmini, lüzumu kadar arnavut askeri ile donanmay-i hümayundan birkaç gemi tarafından Beyrut ve Sayda sahilinin abluka edilmesi ve bu suretle ecnebi yardımına mâni olunması gibi meselelerde düşüncesini bildirdi ve lüzümlü gördüğü tedbirlerin tatbikine Bâbüâli'den müsaade istedi (Seraskerin 7 zilhicce 1257 tarihli maruzatı için bk. Aynı dosya 18 zilhicce evrakı).

Mîr Kasım'ın azli ile Ömer Paşa'nın serasker tarafından Dürzî emirliğine nasbının icra edilmesi ve bu hususta iktiza eden emrin istenmesi Bâbüâli'de bazı mülâhazalara yol açtı: Seraskerin, bu işi haiz olduğu salâhiyete istinaden ve her sınıf Cebel ahalisinin arzusu ile ve verdikleri mühürlü mahzarlarla yaptığı, hattâ, Antakya patrikinin de Dürzî ihtilâlinin tamamen bertaraf olduğunu söyleyerek teşekkür ettiği malûm bir hakikat ise de, İngiltere elçisinin, bu memuriyetten — Ömer Paşa'nın Macaristan ahalisinden olmasından dolayı (22 zilhicce evrakı) — hoşnut kalmadığı ve

belki ileride bu meseleyi ele alıp Ömer Paşa'nın azil ve tebdilini istemesinin melhuz bulunduğu düşünülür, bu sebeple istenilen emrin gönderilmesinden sarfı nazar edildi. Esasen, "Cebel emirliği ötedenberi emr-i âli ile ihâle olunmaz iken nasıl oldu ise Beşir Kasım'ın tayininde memuriyet emri verildiği gözönüne alınarak, yeni emre, şimdilik serasker buyuruldusu ile memuriyet yaptırılması,, kararlaştırıldı.

Mamafih mesele bununla halledilemedi. Çünkü, birkaç gün sonra (29 zilhicce 1257 = 11 şubat 1842) düvel-i hamse sefaretleri tercümanları hep birden hariciye nezaretine gelerek, aldıkları talimata tevfikân, Ömer Paşa'nın memuriyetinin muvakkat olup olmadığını sordular, eğer muvakkat değilse, bu şeklin, gerek mir Beşir'e, gerek Cebel ahalisine verilen müsaade ve imtiyazlara aykırı olacağını bildirdiler. Zâhiren, Seraskerin aldığı tedbirle husule gelen âsaişin muvakkat olduğunu, hariçten Dürzi emiri nasbının ahalinin hoşnutsuzluğunu celbedeceğini, bir müddet sonra oralarda yine ihtilâl zuhur etmesi ihtimali olduğunu söylüyor, fakat hakikatte, Dürzi emirliğini yine Şihab ailesinde ibka ederek kazandıkları nüfuzlarını sekmeden muhafaza, ellerini bu mıntakadan çekmek sebeplerini te'yit eylemek istiyorlardı. Kendilerine verilen cevapta, yapılan tayinin muvafık ve umumun arzusu ile icra edildiği, şayet ileride bir uygunsuzluk zuhur ederse ve Ömer Paşa iyi idareye muktedir olamazsa, icabeden tedbirlerin sür'atle alınacağı ve devlet memurlarından diğer birinin veya yine içlerinden birini tayinde müstakil ve muhtar olacakları, bu defa böyle birşey yapılmışsa da bundan sonra içlerinden emir nasbedilmemesine dair hiç bir karar verilmemiş olduğu bildirildi ve ayrıca, Ömer Paşa yapamadı diyebilmek için ecnebilerin veya mazul emirlerin Dürzileri veya Marunileri tahrik ve ifsada teşebbüs etmeleri ihtimalden uzak tutulmadığı için, keyfiyet tafsilâtiyle Seraskere iş'ar olunduğu (bk. aynı dosya, 29 zilhicce 1257 evrakı).

Bundan sonra, Ömer Paşa hakkında şikâyetlerin arttığını görüyoruz: meselâ İngiliz elçisi, hariciye nazırına verdiği bir muhtıradâ (10 muharrem 1258 = 22 şubat 1842), Ömer Paşa'nın tavır ve hareketinin memleketin âsaişini büyük bir tehlikeye koyacağı ve "hem Dürzileri çok zaman için ravab-ı alâka ve meyil ile raptetmemek ve hem de ahali-i nasârâyı varta-i tahkir ve zülme duçar etmek kabılınden olduğunu,, aldığı tedbirlerin ,,,

düvel-i nasârayı tenfir ve Devlet-i Aliye ile en hâlis ve sabit-kadem bir dost meyanında itimatsızlık ve şikat ilka etmek meramına havi,, bulunduğunu bildirmekte ve cebir ve hiyle ile şuna buna mahzarlar imza ettirdiğini, hatta, bunlardan birini İngiltere devleti ve tebeası hakkında bir iftiraya âlet yaptığını ilâve etmekte idi (5 safer 1258 evrak). Keza, Canning, hariciye nazırı ile (Sarım Efendi), görüştüğü bir sırada Cebel'in idaresi için iki tedbir gösterir, bunlardan birinin Cebel'in daha uysal bir şekilde idare edilmesi, diğerinin de, dağlıların imtiyazlarının muhafazası ile kendilerinin tatyip ve temin kılınmaları olduğunu bildirir. Buna karşı, hariciye nazırının gelişi güzel serdettiği üç fikirden, yani, Ömer Paşa'nın ahvale intizaren yerinde bırakılması, veya onun azli ile yerine yine bendegân-ı devletten birinin tayini, yahut da, Cebel emâretinin Sayda valisine havalesiyle her kazasına, ahâlisinin cinsiyetine göre, Dürzî veya Marunî reisler tayin edilmesi şıklarından hiçbirini terviç etmemiş, fakat, Dürzî emrliğine yine Beyt-i Şihab'dan birinin getirilmesini ima eylemişti (20 muharrem 1258 evrakı=4 mart 1842) ki, kısa bir müddet sonra, tahriren yaptığı bir teklifte "Şihab familyasını hemen şimdi emârete iade etmeğe mâni olur bir sebab-i hakikî yoktur,, diyerek bunu açıkça bildirmiş, ancak Dürzîler tarafından Dayr al-Kamer'de ve İstanbul'da birer vekilin bulundurulmasını, bu suretle, hıristiyan bir emîrin idaresi altına verilmemiş bulunacaklarını, eğer istenirse, ihtiyaç vukuunda, Sayda valisinden malî yardım talep etmek üzere, Dayr al-Kamer'de bir Osmanlı memurunun da ikame olunabileceğini, bilâkis, Ömer Paşa'nın yerine diğer birinin nasbının mühim itirazları davet edeceğini kaydetmiş, ayrıca, Cebel ahâlisinin imtiyazlarına lüzumu kadar dikkat olunacağını devlet tarafından neşir ve ilân edilmesini de çok lüzumlu görmüştür. Diğer taraftan, Avusturya elçisi de bu hususta teşebbüslerde bulundu : Prens Metternich'in işaretine atfen, Ömer Paşa'nın azli ile Cebel'in hıristiyanlardan bir emfre havale edildiğinin Bâbîâli tarafından serian ilânını istiyor ve buraya arnavut askerinin gönderilmesini protesto ederek, "Devlet-i Aliyenin Beriyyetüşşam'da bu türlü başıbozuk ve rastgeldikleri şeyi yakıp yıkan askerle mi nizam ve âsayişi temin eylemeği ümit,, ettiğini, hariciye nezaretinden soruyordu (5 safer 1258 evrakı).

Bu suretle, Ömer Paşa'nın emrî nasbında, seraskerin Beyrut'taki ecnebi konsolosların muvafakatlerini almaksızın, hareket etmesinin işleri bu mecraya sürüklediğine ve asıl itirazın bundan ileri geldiğine kanaat getiren meclis-i hâs-ı vükelâ, Bâbîâlî'nin doğrudan doğruya aldığı malûmatla sefaretlerin iddialarının birbirine uymadığını düşünerek, yeniden ve tam bir malûmat istihsali için serasker nezdine hususî bir memur göndermeğe karar verdi: "gerek devletçe ve gerek taşra halkının ahvaline ve usulüne vukuf ve malûmatça bu maddeye ehil ve erbab,, sayılan Selim Bey Cebel'de Seraskerle birlikte meseleyi inceliyecek, devletin şeref, istiklâl ve menfaatlerini gözönünde bulundurup, icabında konsoloslar ile de vaziyeti müzakere edecek, onlara da kararlaştırdıkları şeyleri sefaretlerine yazdırtacaktı. Meclis, bu husustaki kararı bekliyen beş devlet elçisine keyfiyeti bildirdi ve o taraftan tam bir tahkikat ile bu memurun avdetinden sonra, kendileri ile müştereken bir yol tutulacağını anlattı.

Diğer taraftan, Mustafa Nuri Paşa, Avrupalıların Dürzî ve Marunîleri gizli veya aşikâr tahrik ve ifsada ve Cebel idaresini başka bir kalıba sokmaya çalışmakta devam ettikleri noktasında ısrar ediyor, bu tahrik neticesinde, evvelce Ömer Paşa'nın nasbında tam muvafakatlerini bildiren Marunîlerin ecnebilere olan meyl-i tabiflerinden dolayı, şimdi fikir değiştirerek başka türlü mahzarlar gönderdiklerini kayd ile, Dürzîlerin yaptıkları hasarların tesbit ve tahmini işinde, iki tarafın iddialarını ve bu mıntakalarda yaptığı seyahatten sonra edindiği kanaati ve tahriren ifade edilemeyecek diğer hususları arz etmek üzere Beyrut'tan avdet edeceğini bildiriyordu ki, bu keyfiyete muttali olan vükelâ meclisi, Seraskerin talebini, "işin bitirilmesinden önce bu tarafa avdeti birçok mahzurları müstelzim olacağı ve şimdilik tehriktiz-i halden görülmüştür,, mütalâası ile uygun bulmamış, fakat Selim Bey'in hareketini tacile ve Arnavutluk'tan tertip edilen başıbozuk askerinin Selânik'ten irkâb edilmesine karar vermişti (3 rebiyülevvel 1258 evraki).

Selim Bey, Beyrut'a muvasalatından (nisan 1842) sonra, vaziyeti tetkik edince, Dürzî ve Marunî bütün Cebel ahalisinin mevcut idareden memnun olduğunu ve eski emîr Beşir Şihab'ın tekrar nasbı hakkında vukubulan müracaatların hakikate uymadığını, bilâkis Marunîlerin muteber şeyhlerinin, hattâ, Şihab ailesi

ileri gelenlerinden bazılarının, Seraskere mahzarlar getirerek hallerinden memnun bulduklarını, Dürzî veya Marunîler'den birinin emîr nasbı takdirinde emniyet ve âsâyîşin tekrar bozulacağını bildirdiklerini müşahede etti, gerek bu mahzarları (ümera ve hükkâm-ı mukataat ve Şîhab-zâdeler, زاویه، خازن، حمادیه، حیش، فیدیه وحداح، حیش

tarafından verilen arapça mahzarın tercümesi için bk. aynı dosya, 24 rebiyülâhır 1258 evrakı), gerek Cebel ahalisinin şifahî takrirlerini arzetmek üzere, Mustafa Nuri Paşa'nın hazinedarı Ali Bey'i İstanbul'a gönderdi (Selim Bey'in 27 rebiyülevvel tarihli mektubu için bk. aynı dosya 5 rebiyülâhır 1258 evrakı). Buna rağmen, beş devlet elçisi, bu hususta hariciye nezaretinde yapılan bir toplantıda (16 rebiyülâhır 1258), bu tahkikata inanmadıklarını, konsolosları tarafından gönderilen raporlarda, Şîhab ailesini istememek vadisinde yapılan mahzarları imza eden [Dürzî veya Marunî rüesasının, ihtiyarları ile buna muvafakat etmediklerinin ve eski imtiyazlarını muhafazada ısrar gösterdiklerinin bildirildiğini iddiada devam ettiler, hariciye nazırı, bilhassa İngiltere elçisi Canniag ile Fransız elçisini ikna ve Bâbüâlî'nin görüş tarzını müdafaaya güçlekle muvaffak oldu. Neticede vaziyeti devletlerine yazacaklarını bildirdiler (mükâleme mazbatası için bk. 24 rebiyülâhır 1258 evrakı). Keza, Londra'ya gitmekte olan Âli Paşa da Viyana'dan geçerken prens Metternich ile görüştüğü vakit, Avusturya başvekili, kendisine Cebel-i Dürüz meselesinde devletin İngiltere ile aynı fikirde olduğunu bildirmiş, Cebel halkının asırlardanberi mevcut imtiyazlarının birdenbire kaldırılmasına hayret ettiğini kayıt ile bu husustaki düşünce ve tekliflerini ilâve etmiştir. Metternich'in mütalâasına göre, Dürzîlerden biri Dürzî cemaatine ve Şîhab hanedanından biri de Marunîlere emîr nasbolunup bunlardan biri Dayr al-Kamer'de, diğeri münasip başka bir yerde oturmalı, emîrler arasında da bir ihtilâf zuhurunda, bu ihtilâfı hal için toplanacak meclise reis olmak ve, Sayda valileri maiyyetinde bulunmaksızın doğrudan doğruya Bâbüâlî ile muhabere edecek Devlet-i Aliye tarafından mahsus bir memur tayin edilmelidir ki, Avusturya Başvekili bu teklifinin aynen Avusturya'nın Londra sefiri Baron Naiman'a da bildirileceği kaydı ile harfiyen Bâbüâlî'ye yazılmasını Âli Paşa'dan rica ediyordu (Âli Paşa'nın Viyana'dan 3 rebiülâhır tarihli gönderdiği rapor yukarıki tarihli evrak dosyası içindedir).

Dürzî ve Marunîlerin Dürzî emîrliği hakkındaki hakikî fikir ve mutalâalarının bilinmesi ve gönderdikleri mahzarlardan hangilerinin doğru ve hangilerinin sahte olduğu, Şihab ailesinden emîr isteyip istemedikleri meselesi daha uzun müdden Babîâlî'yi meşgul etti durdu : Dürzî ümerası bilâhare Seraskere verdikleri mahzarda vaziyetlerinden memnun olduklarını ve teşekkür ettiklerini bildirdikleri gibi, Beşir Şihab'ın vaktiyle bir kısım Dürzî ailelerinden aldığı mal ve paraların geri alınmasını istirham ediyorlar, Marunîler ise, Şihab ümerasını istemediklerine dair mahzar vermiş olmalarının Devlet-i Aliye memurlarının arzu ve iradeleri ile vuku bulduğunu iddia ile Mîr Beşir Şihab veya oğlu Mîr Emin'in Cebel emîri nasbını istediklerini bildiriyor ve bu arzuya Marunî patrikini de iştirak ettiriyorlardı. Bunun üzerine, meclis-i has, Selim Bey'in Cebel'de büyük bir devir seyahatı yapması ve bu esnada geniş miyasta bir mazbata tanzim etmesi, abalının hakikî hissiyatını aksettirecek bu mazbatanın Fransızcaya tercümesi ile beş devlet elçisine verilmesi ve diğer bir vasıta ile de, meselâ Berlin maslahatgüzarı Karabet Efendi vasıtasıyla, Almanya gazetelerine dercettirilerek neşredilmesini, Mîr Emin'in babası gibi olmamakla beraber " kurttan kuzu doğmayacağı cihetle „ onun da uzak tutulmasını karar altına aldı (13 cemaziyelevvel 1258 evrakı). Diğer taraftan, Serasker mütemadiyen Suriye'deki konsolosların tahrik ve fesat yaptıklarından şikâyet edip duruyordu : meselâ, Şam'daki İngiliz konsolosu Wood'un Şihab ailesi lehine hazırlattığı ve kendi eliyle yazdığı mahzarı ve tercümesini gönderiyor (26 rebiülâhir ve gurre-i cemaziyelevvel 1258 evrakı), uygunsuz bir adam olan Mîr Beşir Şihab'ın amcazadesi mîr Abdullah'ın, Cebel'den tard ve tebidini istiyen ahaliye karşı onu Beyrut'taki evinde ikamete davet ederek kendisine tahsisat da verdiğini, fakat Beyrut'taki İngiliz konsolosu Colonel Rose'un gizlice ve bilvasıta tahrik ederek Beyrut limanındaki İngiliz gemisine firarını temin eylediğini, sonradan bu ilticayı haklı göstermek suretiyle, kendisinden mîr Abdullah'ın şahsı ve emlâkı hakkında kefaletname istediğini bildiriyor, bu konsolosun, mevzubahs emlâk ve çiftliklerin, vaktiyle Beşir Şihab'ın ocaklarını söndürdüğü yine Şihab ümerasından mîr Sadeddin ve Mîr Selim'in mülkleri olduğu için, günün birinde zapt ve istirdat edileceğini düşünerek teminat altına almak istediğini, kendisinin ise bu isteği reddettiğini ilâve

ediyordu. Keza, Seraskere göre, Beyrut'taki Fransız konsolosu da daima ahaliyi ifsada gayret etmekte, bir Fransızın birkaç yabancı lisanda tabettirdiği Devlet-i Aliye aleyhindeki bir beyannameyi bütün Suriye ve Lübnan havalisine yaymakta idi (tafsilât için bk. 3 cemaziyelâhir 1258 evrakı).

Filhakika, Selim Bey 34 gün gezmek ve 3000 mühür ve imza toplamak suretiyle bu devir seyahatini yaptı ve İstanbul'a döndü. Verdiği tahrir, o sırada Cebel'in vaziyetini göstermek bakımından dikkate değer: Selim Bey'in tesbit ettiği göre, Marunî patriki ve Rum katolikleri papazlarından bazıları hal-i hazır vaziyet hakkında memnurluklarını bildirenleri kiliselerine koymıyacıklarını ilânla ahaliyi korkutmuşlardı. Bunlardan Ağabiyos adında biri hakikate uymıyan mahzarlar tertip etmiştir. Buna rağmen, kendi dolaştığı her mukataada Marunî'lerden birçoğu yanına gelerek Babîâlî'ye gönderilen mahzarları gönül rızasıyla imza ettiklerini bildirmişlerdir. Kaldı ki, Cebel mukataalarında yaşayan altı sınıf ahalden, Marunîler, ancak bir kısmını teşkil etmektedirler. Diğerleri, 24 köyü havi olup aslen Sayda tarafından müstakil mütesellim ile idare olunurken, sonra bir yoluna bularak Beşir Şihab'ın tegallübü altına geçen ve İklim al-Hurub'un (اقلیم الحروب) 16 parça köyün sekencesini teşkil eden, mezhepleri Şafîî islâm ahali ile Dürzîler, mütevalîler, rumlar ve bir parça da rum katolikleridir. Beşir Şihab ailesini isteyenler bir kısım Marunîler ile rum katolikleri idi. Mütebaki dört sınıf ve Marunîlerin ekserisi istememekte idiler. Şam patriki ile Zahle, Akkâ, Trablus ve Beyrut rum metropolitlerinin garazdan âri olarak verdikleri tahrirler de bunu te'yit etmekte; ayrıca, Hasbeya, Raşeya, Leca ve Havran havalisindeki Dürzîler ile Batrun, Cebel ve Balebek havalisi mütevalîleri ittifak ettikleri takdirde, Şihab ailesinden emîr tayini meselesi vesilesiyle, pek çok kan döküleceği anlaşılmakta idi. Bu neticeye vâsıl olan ve Marunî patrikinin fesatlarına dair Trablus ve Akkâ metropolitlerinin rumca tahrirlerini de hâmil bulunan Selim Bey, Beyrut'a avdetinde Seraskerin huzuruna konsolosları davet ederek meseleyi teşrih ve onları iskât etmişse de, bu konsoloslar aylardan beri sefaretlerine verdikleri malûmatın aksini birden bire itiraf etmemişlerdi. (krş. 25 recep 1258 evrakı).

Selim Bey'in, meclis-i hâs'ta, Cebel idaresinin Dürzî ve Marunîlerden iki emir uhdesine verilmemesi, bilâkis bu takdirde bir çok uygunsuz hallerin vukubulabileceği yolundaki, şifahen dahi müdafaa ettiği görüş, Paris sefiri Reşit Paşa'nın, bu sırada devletlerin Cebel idaresinde Dürzî ve Marunî iki emir intihabı için müttehit ve kat'î mealli bir tahrirat göndermek üzere oldukları hakkında verdiği malûmat ve, bilhassa, Fransa elçisi tarafından bu yolda yapılan bir tebligat (28 Ağustos 1842) karşısında, zayıf kalıyordu.

Avusturya elçisi Baron Ostromer, Rus maslahatgüzarı Titov ve Prusya maslahatgüzarı tarafından da ayrı ayrı desteklenen bu teklifte Marunîlere ve Dürzîlere ayrı iki emrin intihap edilmesi ve Ömer Paşa'nın azliyle Cebel'de ikamet etmek ve işbu iki emre nezaret ederek Devlet-i Aliyenin hükümrânlık hukukunu muhafaza eylemek üzere bir memur tayininin en muvafık bir şekil olduğu ileri sürülmüştü. Buna rağmen, 10 şabanda (16 eylül 1842) beş devlet elçisiyle vükelâdan meclis-i ahkâm-ı adliye reisi Halil Rifat, Kapudan Tahir, müşîr-i asâkir-i şâhane Riza paşalarla Selim bey hazır olduğu halde, Cebel-i Dürüz hakkında vukubulan bir mecliste, " Sayda müşîri tarafından Dürzî ve Marunîlere nasbı lâzımgelen kaymakamların içlerinden veyahut hariçten olması meselesinde tereddüt hasıl olduğu,, ileri sürülerek, Babîâlî'nin, Cebel'in mevcut vaziyetinin bekasını arzu ettiği bildirilir; fakat Ömer Paşa hakkında birtakım iddialar ve dedikodular çıktığı cihetle, Sayda müşîrine verilecek talimatta, onun azliyle yerine " munsıf ve rabitalu ve hademedden olarak ,, iki memuru kaymakam unvanı ile, birini Dürzîler ve diğerini Marunîlere göndermesi, emredileceği tebliğ olunur (krş. 20 şaban 1258 evrakı). Saffet Efendi, bilâhare, bu kararı fransızca suretleriyle beş devlet elçi ve maslahatgüzarlarına bildirdiği vakit Rusya, Prusya ve Avusturya elçileri, devletlerinin bu meseleyi pek iltizam etmediklerini, ancak, İngiltere ve Fransa ile aralarındaki ittifakları sebebiyle, onlara tâbi olduklarını söylediler; Canning de evvelkine nisbetle biraz daha yumuşamıştı. Yalnız Fransa elçisi, hariciye nazırı ile daha sonra yaptığı bir müzakerede, oldukça sert bir lisanla verilen kararı tenkit ve bu kararın Paris'te uyandırdığı teessürü kaydetti: Devlet-i Aliyenin, Avrupa hududunda Sırp ve Eflâk meseleleri karşısında bulunduğu şu anda, Cebel meselesinde fedakârlık yapması

lâzımgeldiğini hatırlatarak, Paris elçisi Reşit Paşa ve Viyana elçisi Akif Efendi'nin buldukları yerlerde kendilerine vaki tebliğati lâyikeyle anlayamadıkları hakkında, bilmünasebe, bir tarihte bulundu.

Cebel'de iki kaymakam bulundurulması hakkında bu müzakereler cereyan ederken, orada ve Şam taraflarında da bazı hâdiselerin vuku bulduğu haberleri gelmeğe başladı. Daha aştustos'ta (1842) Beyrut'ta bulunan mîr Melham, mîr Abdullah ve mîr Halil'in konaklarında birtakım fesatçı kimselerin toplanarak halkı teşvik ettikleri, Fransız amiralinin Beyrut'a gelmesini Cebel ahâlisine başka yolda bildirmekte oldukları, bütün bunların memleket âsayaşine bir nevi noksanlık verdiği serasker tarafından, Anaze ^{عنه} araplarından Vâdi-i Ali Şeyhülmeşayihî Mehmed Duhî ^{محمد دوحى} 'nin Dürzîler üzerine hücum ederek birçok kimseyi öldürdüğü de Şam kaymakamı Ahmed Paşa tarafından yazılmıştı. Aynı senenin ekim ve kasım aylarında da bazı hâdiseler cereyan ettiği, gerek Avusturya maslahatgüzarı ve İngiliz elçisinin ve Beyrut'ta bulunan Yunan konsolosunun ifade ve takrirlerinden, gerek Seraskerin raporundan öğrenildi. Maslahatgüzarın, Seraskerin Cebel ahâlisinin silâhlarını toplamağa başladığı esnada, Dürzîlerin mümanaat ederek Marunîleri de mukavemete davet, berikilerin bunu red ettiklerini, Trablus tarafında bulunan emîr Abdullah ile bazı Dürzî şeyhlerini takibe asker gönderildiğini bildirmesi üzerine, hariciye nazırı, cevaben, silâhları toplamak işinin evvelce devlet tarafından ahâliye emânet olarak verilen tüfeklerin geri alınmasından ibaret olacağı, bu türlü silâhların redif askerleri gibi hizmette bulunmadıkları vakit red olunması usulden bulunduğu, emîr Abdullah ile diğer şeyhler mahbeslerinden firar ettikleri için takiplerine asker sevk edilmesi tabii olduğu, hususlarını açıkladı. İngiltere elçisi ve Yunan konsolosunun haber verdikleri hâdise, evvelce adı geçen Dürzî rüesasından Şiblal-Uryan ile alâkardı. Elçi, bu adamla diğer şeyhlerin şimdi Devlet-i Aliye aleyhinde hareketle asker tedarik ettiklerini, geçit yerlerini zapt ve mîrî eşyayı yağma ile Ömer Paşa üzerine hücum kararını verdiklerini, buna sebep de, Cebel'deki memurların belli başlı mahalleleri elde tutarak şeyhlerin tevkifini emretmeleri ve "ihkak-ı haktan bilküllüye imtina ve ahâlinin eslihasını devşirmekte vâki olan suret-i gadir ve unf-ü şid-

detleri,, olduğunu bildiriyor ve Mustafa Nuri Paşa'nın Cebel'de takib ettiği siyasetin işte böyle bir netice verdiğini ilâve eyliyordu. Halbuki, konsolos, Şibl al-Uryan'ın, Dürzi şeyhi Abdülmelik diğerleri ile birlikte, Beytüddin köyüne cereyan eden suyu kesmek üzere gittikleri esnada Ömer Paşa'nın bunları karşılayarak mağlûp ve perişan eylediğini, yeni Sayda müşiri Esad Paşa'nın da evvelce mahbus edilen Dürzi ümerasından Şeyh Said Canbulat'ı çıkarıp hil'at giydirek mirliva Kilis'li Mehmed Paşa'ya terfikan hazinedarı ve muhassıl Fettah ile birlikte bu ihtilâfı hal için Dayr al-Kamer'e gönderdiğini bildirmek suretiyle, Devlet-i Aliye memurlarının ne kadar dürüst hareket ettiklerini gösteriyordu ki, Seraskerin Cebel'deki vazifesinin son zamanlarında verdiği malûmat da bunu te'yit ve tevsik eder mahiyette idi (tafsilât için bk. 3 zilkade 1258 evrakı).

Filhakika, şevvalde (ekim 1842), Sayda müşirliğine Esad Paşa gönderilmiş ve onun Beyrut'a muvasalatından sonra, Seraskerin de vazifesi sona ererek, İstanbul'a celbedilmişti. Mustafa Nuri Paşa'nın muvasalatını müteâkip aktedilen meclis-i vükelâda, Cebel-i Dürüz'de Devlet-i Aliyenin hangi hareket hattını takip etmesi daha münasip olacağı kendisinden soruldu, o da şu cevabı verdi: hal-i hazır vaziyet devam etmelidir, Esad Paşa tehdidini ikaa muktedir bir memurdur, ancak asâyişi muhafaza için asker kâfi değildir ve 2000 arnavut askerine daha ihtiyaç vardır. Ömer Paşa azledildikten sonra, müşirin kararı mucibince, memurin-i Devlet-i Aliyeden Dürzilere ve Marunilere ayrı ayrı kaymakam nasbolunması ve maiyetlerine kâfi miktarda arnavut askeri verilmesi ve Esad Paşa'ya Şam seraskerliği unvanı tevcih edilmesi takdirinde asâyişin devamı mümkün olacaktır. Şayet, beş büyük devletin dediği gibi içlerinden tayin edilmek lâzımgelse evvelâ buna elverişli liyakatli adam bulunamayacağı, bulunsa bile, Cebel-i Dürüz 24 mukataadan ibaret ve her mukataada bir şeyh bulunduğu cihetle, her birinin bir yol tutacağı ve şimdiki sükûneti dahi temin etmek mümkün olamayacağı âşikârdır.

Seraskerden sonra hariciye nazırının mütaleası dinlendi: O diyordu ki "bu mesele hakkında devletler müttehidülefkâr ise de, evvelce de bildirildiği cihetle, Rusyalu bu maddenin pek mültezimi olmayıp Prusyalu dahi şöylece müzakere-i maslahata şerik bulunduğu ve Avusturyalunun efkâr-ı hazırası ise oldukça mutedil

olarak, fakat Fransalu haylı vakitten beri oralarda nüfuzunu yerleştirmiş ve İngilterelu dahi politikası iktizasınca Fransalu'yu yalnız başına bırakmayıp birlikte yürümeği iltizam etmiş olduğundan eğer imtidad-ı asâyişe hüküm ve imza olunabilir ve su-i idareden ve tahrikât-ı ecnebiyeden dolayı ilerude ihtilâl ve fesat zuhur etmiyeceğine itimad-ı kâmil hâsıl olur ise karar-ı Devlet-i Aliye üzere gidilmek lâzımdır., (krş. 3 zilkade 1258 evrakı).

Esad Paşa Beyrut'da ilk iş olarak bütün Dürzî ve Marunt reislerini toplamış ve onlara bütün tebeayı himaye ve siyanete çalışacağını söylemişti. Buna karşı Marunî'lerden bazı mukataa meşayih-i teşekkürü bildiren arzeler göndermiş, Dürziler ise, evvelki hadiselerde tevkif ve hapsedilen Dürzî şeyhlerinin mahbus tutulmasının ve Ömer Paşa'nın bazı hareketlerinin emniyetlerini selbettiğini ifade ile, kendilerinin temininin bu iki meselenin haline bağlı bulunduğunu bildirmişlerdi. Daha sonra Bik'a Havran, Hasbeya, ve Raşeya taraflarından toplanan 1500 kadar Dürzîyi beraberinde getiren Şibl al-Uryan'ı başlarına geçirerek yukarıda zikredilen hâdiseyi çıkardılar. Vak'anın ne suretle cereyan ettiğini, evvelâ Canbulat ailesinden Şeyh Said ile diğer bazı şeyhleri ve mirliya Mehmed Paşa ile kendi hazinedar ve muhassılını tavsiyelerde bulunmak üzere gönderdikten, fakat bir anlaşma teminine muvaffak olamadıktan sonra, Akkâ muhafızı Reşid Paşa, Sayda'da bulunan mirliya Ali Paşa ve Cebel emiri Ömer Paşa'nın hep birlikte hareket etmesiyle âsileri nasıl bozduklarını, içlerinde Dayr al-Kamer sakinlerinden olup Dürzîlerin itikat ve mezhepleri hakkında bir kitap yazan Şeyh Ukayl Selâhaddin'in de bulunduğu, taraftarları ile birlikte, Havran ve Bik'a taraflarına nasıl kaçmaya mecbur ettiklerini, bu münasebetle gönderdiği bir raporunda, uzun uzadıya anlatan Esad Paşa (krş. Esad Paşa'nın 7 zilkade tarihli raporu için bk. 22 zilkade 1258 evrakı), Şibli'nin, Şeyh Hamdelbeyk, Hazâil, mîr Emin Arslan, Şeyh Hasan al-Baytar'a, meşayih-i Beyt-i Hasan, Şeyh Hattar ve Şeyh Murad, Şeyh Osman Abu 'Alvan, Ali Hamâ'da v.s. gibi Dürzî ümerasına, isyana iştirak için gönderip de Ömer Paşa'nın eline geçen arapça mektupları Bâbî-âli'ye takdim etmekte, aynı zamanda, hem âsilerin tutulup tecziye edilmeleri hususunda Şam ve Halep valilerine emir verilmesine, hem de iki tarafın reislerinin Beyrut'a celbiyle, Marunîlerin Dürzîlerden iddia ettikleri zarar ve ziyanın tazmini ve Cebel'e tarhe-

dilecek verginin müzakere ve tesbitinden önce silâhların toplanmasına müsaade istemekte idi.

Esad Paşa, Şibli ve arkadaşlarının diğerlerine ibret-i müessire olmak üzere şiddetle cezalandırılmasını, "ya siyaseten icra veya muhafaza altında İstanbul'a celp ve müebbed küreğe konulmasını," isterken, Şam kaymakamı Ahmed Paşa, Raşeya köylerinde bulunduğu esnada, gönderdiği kuvvetlerle Şibli'yi muhasara edince, onu birçok şeyhlerle aman istemeğe ve Şam'a gelerek dehalet etmeğe mecbur bırakmış ve bu hususta mucip sebep olarak da, Hasbeya, Raşeya kazaları ile Havran taraflarında Dürzilerin pek çok bulunduğu ve Cebel'deki uygunsuzluğun bunlara da sirayet ihtimali olduğu için, hiç kimsenin burnu kanamadan, sulhen amana getirmeği maslahata muvafık göstermiş, vâki suçlarını af ile, ellerine tam bir emniyeti ihtiva eden buyurultular vermeği lüzumlu gördüğünü bildirmişti ki, Esad Paşa'dan başka, Cidde vâlisi Hacı Osman Paşa'nın da bu yüzden Ahmed Paşa aleyhinde bulunması, azline ve yerine Ali Rıza Paşa'nın tayinine sebep oldu. Bilâhare, Ali Rıza Paşa, mahallinde idamlarına emir aldığı Şibli'yi muhafaza altında İstanbul'a gönderdi ve Şam'daki İngiliz konsolosu Wood nezdinde bulunan ve onun himayesine mazhar olan Yusuf Abdülmelik'i de, Canning ile konuşulduktan ve Kıbrıs'a veya İstanbul'a nefyedildiği takdirde serbest bırakılacağı vaad edildikten sonra, ele geçirebildi.

Bu hâdiseden sonra, Bâbîâli, gerek asâyiş işleri ve silâh toplanması, gerek tazminat ve vergi meselelerinin halli hususunda Sayda müşirine bir talimat göndermeğe karar verdi ve buna, henüz Beyrut'taki vazifesinden dönen ve vaziyete vâkif olan, serasker Mustafa Nuri Paşa'nın tavsiyelerini de dercetti. Mustafa Nuri Paşa şu noktalara işaret ediyordu:

a) Bundan sonra, Cebel-i Dürüz, Sayda eyaleti müşirleri nezaretinde olmak üzere, bunlar tarafından Dürzî ve Marunî taifelelerinden her birine kendi içlerinden birer kaymakam nasb ve tayini suretiyle idare olunacağına göre, bu kaymakamların mevcutların en iyisinden intihabı lâzımdır. Ve bu hususta Canbulat ailesinden mîr Nu'man veya Arslan ailesinden mîr Emin'in Dürzîlere ve Faris ailesinden mîr Haydar'ın veyahut diğer birinin Merunlilere kaymakam nasbedilmesi münasıptır.

b) Dürzîlerin Marunîler'den gasbettikleri emval ve emlâkin sahiplerine iadesi hakkında, Marunîler mubalâğa etmiş ve yüzbin kese olduğunu söylemişlerse de bunun kırkbin kese olduğu ve yirmi beşbin keselik miktarının da emlâk ve eşya olduğu sabit olduğundan, bu hususta çıkması umulan münazaanın tesviyesi için, Dürzî ve Marunîler'den ikişer üçer adam intihabı ile Dayr al-Kamer'de veya Beyrut'ta muvakkat bir meclis tertip ettirilmesi muvafıktır.

c) Cebel ahalisinin mizac ve tabiatı diğer ahaliye benzemez. Bunlar aynı zamanda vahşet ve fetanet, cebanet ve cesaret, belâhat ve şeytanet gibi zıt vasıfları hâiz olduklarından iyi idareleri kendilerine, hal ve tavır ile her türlü te'dip hareketinin icrasına muktedir gibi görünerek, rıfk ve mülâyemetle muamele etmeğe tağlıdır ve bu noktanın daima gözönünde tutulması icabeder.

d) Cebel ahalisinin senevi vergisi bazı gaileler yüzünden 56 seneden beri alınmamış, hâlen ise, her türlü umur ve hususâtı yoluna girmekte bulunmuş olduğundan, mahsulleri "harir ve rugen-i zît,, olarak, ahalden vergi tahsilinin bunların hasat zamanına tesadüf ettirilmesi, evvelki hâdiselerde evleri yanmış veya hasara uğramış kimselerin vergilerinin iki üç sene tehir edilmesi veya büsbütün affolunması doğru olur.

e) Bir fesat çıkmaması için Cebel'de yeter derecede asker bulundurulması zarurî olacağından şimdiye kadar Ömer Paşa'nın yanında bulunmuş olan muntazam askerinin Cebel'in merkezi mesabesinde bulunan Beytüddin'de alıkonulması, diğer mühim bir yer olan Zahle'de de mevcut askerinin ibkası, Beytüddin'deki askerinin kumandası için dirayetli bir zabitanın tayini ve kendisine hem idare ve kumandanın hem de Cebel halkının gizli maksatlarını tecessüs ile Sayda müşirine bildirmek vazifesinin verilmesi lâzımdır.

f) Bu tedbirler alındıktan sonra Dürzî ve Marunîler'den, kendi silâhlarından sarfı nazar olursa bile, Mısırlıların Suriye'den çıkarılması sırasında Devlet-i Aliye ve İngiltere tarafından verilen silâhların geri alınması ve bunların nizâmî askerinin ihtiyacı olmak dolayısıyla behemehal icra edilmesi zarurîdir.

g) Beyrut'daki ecnebi devletleri memurlarının, Dürzîler ve Marunîler arasında seyahat etmek istiyecek ecnebi tebeası için,

vilâyet valisinden murur tezkiresi alması ihtivâtî bir tedbirdir.

Bunun üzerine Sayda müşiri Esad Paşa, Beyt Abi l-Lami'den mîr Haydar'ın Marunliler arasında maruf bir adam olduğunu anlıyarak ve Dürzîlerin de kendi aralarında Beyt Arslan'dan mîr Ahmed'in nasıbını iltizam ettiklerine vukufla, her ikisini nezdine davet ve kaymakamlıklara tayin olunacaklarını kendilerine tebliğ etti, vazifelerine dikkat eylemeleri lüzumunu bildirdi. Bunlar verdikleri arizalarda (23 muharrrem 1259—23 şubat 1843) isteklerini kayıt ile hangi şartlar altında bu vazifeyi kabul eylediklerini ifade ettiler ki, Esad Paşa da, iradesi çıkıncıya kadar, Marunliler tarafından idare olunan mukataa kariyelerindeki Dürzîlerin işine Marunî kaymakamı karışmayıp bizzat bakması, keza, Dürzîler tarafından idare edilen mukataat dahilindeki Marunîlerin işine Dürzî kaymakamı müdahale etmeyip, o da kendi tarafından idare edilmesi ve kaymakamların kendi mıntakalarındaki ufak tefek işleri görerek büyük meseleleri validen izin aldıktan sonra tesviye ve tanzim etmeleri kararını verdi. Aynı suretle buralarda kimlerin kumandasında ne kadar asker bulunacağını da tesbit etti. Ayrıca, Cübeyl mukataaları adı ile maruf olup da, I. Beyt Hamade adlı şif şeyhlerin uhdesindeki Fütuh, II. Cübeyl, III. Batrun, IV. Beyt al-Azar adlı hristiyan şeyhlerin uhdesinde Göre kazasının iki sülüsü, V. Beyt al-Zahir adlı Marunî şeyhlerin uhdesinde Zâviye, VI. Beyt-Kerem adlı Marunî şeyhlerin uhdesindeki Cünbetal-Büşrâ (جنت البشري) kazalarından mürekkep bulunan mıntakanın Cebelilübnan'dan ifrazı ile, zaptiye memuru namı ile tayin olunan biri (askerî kaymakamlardan Kadri Bey) marifetiyle ve eskiden olduğu gibi Trablus tarafından idare ettirilmesini uygun gördü ki, bu tedbir, İngiliz elçisi Canning'in itirazını mucip oldu. Canning, 4 şubat 1843 tarihli verdiği bir takırde, ahalisi 40.000'i bulan Cübeyl mukataalarının senelerden beri Şihab ümerası tarafından idare olunageldiğini, Beşir Kasım'ın Cebel emaretine nasıbı ve bu vazifeden infisali tarihinde bile, yani Cebel'in imtiyazlarının ibkası hususunun beş devlet mümessilleri tarafından iltimas olunduğu esnada da, bunların Cebel-i Dürüz hükümetine tabi bulunduğunu bildiriyor, bu memleketin bu suretle idaresinin, resmen iş'ar olunan vaadin yerine getirilmesi sayıyordu. Diğer taraftan, Sayda müşiri, bazı hususları istizan etmekte idi: ezcümle Dürzî kaymakamlığı dahilindeki Marunîler ile Marunî mukaatalarında bulunan Dürzîlerin kendi kaymakam-

ları tarafından idare olunmaları lâzımgelirken, sakin oldukları kariyenin o kaymakamlığın dışında bulunması bu hususta nasıl bir karar verileceğinde kendisini tereddüde sevk etmişti. Ona göre, bu gibiler tâbi oldukları mukataa kaymakamı idaresini hazmedemeyecekler ve şikâyet için bunu bir ipucu telâkki edeceklerdir. Doğrudan doğruya vali vasıtasıyla idare edildikleri takdirde, Beyrut'a gelip gitmeleri güçtür. Kendi milletleri kaymakamı mukataalarına nakil ve iskân edilmelerini de her halde istemeyeceklerdir. Keza, Marunî kaymakamı mîr Haydar tarafından idare olunacak mukataa kariyelerinde Marunî'lerden başka hıristiyan olarak 5 — 6.000 nüfus Rum ve Katolik vardı. Bunlarla Marunîler arasında "mezheben mubayenet ve maslahatan münafese ve mugayeret,, mevcut olduğuna, bunlardan bir kısmının mîr Haydar'ın kaymakamlığını kabul etmemek için müracaat ettiklerine ve verilen emirde bu milletlere dair hiç bir sarahat bulunmadığına göre, bu hususta nasıl bir yol tutmalıdır. Kaymakamların maiyetlerinde bulunmak üzere ellişer atlı başıbozuk askerine müsaade edilmesi, her kaymakama 7500'er kuruş maaş tahsisini ve askerlere de başıbozuk askeri usulü maaş ve tayinat verilmesi uygun bulunduğunu ayrıca arz etmektedir.

Vaziyeti inceliyen meclis-i hâs İngiliz elçisi ile müzakerede bulunarak bu hususta bazı kararlar ittihaz etmiş ve Dürzî kaymakamı mîr Ahmed Arslan'ın, beş nefer mukataacının maiyetine verilmesi hususundaki talebini de esas itibariyle muvafık görmüşse de, nihaf kararın, mahallinde, vaziyetin tetkikinden sonra, Sayda müşiri tarafından alınmasının kendisine iş'ar ve tavsiye olunmasını kararlaştırmıştır (krş. 5 safer 1259 evrakı). Bunun üzerine Esad Paşa, filhakika, mukataacılarla kaymakamların muhtelit kariyelerin idare şekli hakkında fikirlerini sormuş ve 4 şekil üzerine sorulan suallere her iki taraf nokta-i nazarlarını bildirmişlerdir.

Mîr Haydar'ın mutalâası şöyle idi: Dürzî mukataacılarından hiç kimsenin Dayr al-Kamer'de ikamet etmemesi, Dürzî mukataacılarından muhtelit olan köyler bu mukataacıların idaresi altında kalıp Marunîler tarafından birer vekil nasbı ile bu vekillerin kendi taifesinin işine bakması, herhangi bir ihtiyaç vukuunda evvelâ Dürzî kaymakamına, icra olunmazsa Sayda müşirine arz edilmek üzere Marunî kaymakamına bildirmesi, Marunî mukataa-

tından olup Dürziler ile muhtelit bulunan tek mukataa mıntakası Matn'de de bu suretle hareket edilmesi, ancak, ahaliyi sadece Marunî olan köylere Dürziler tarafından kat'iyen müdahale olunmaması ve evvelce zulüm ve teaddisi görülen Dürzî mukataacılarının azli ile fesat sebeplerinin ortadan kaldırılması lâzımdır.

Dürzî kaymakamı mîr Ahmed Arslan'ın, sorularına son cevabı şu şekilde hulâsa olunabilir:

Marunîler tarafından serd edilen düşünceler sırf kendilerine olan garazlarından dolayıdır ve iftiradır. Dayr al-Kamer, Dürzîlerin hükümet merkezi mesabesinde olup, hatta, Dürzî kadısı da burada ikamet etmektedir. Cami ve minareleri mevcuttur. Böyle olduğu halde, şimdiye kadarki idarenin aksine, Dayr-al Kamer'e memur tayininden maksatları, buraya da el atarak tedricen mukataalarını zapt ile kendilerini Cebel'den tard ve teb'it eylemektir. Geçen sene vuku bulan fesadın hangi taraftan çıktığı iyi bir tahkikatla anlaşılabilir. Binaenaleyh, her şey eskisi gibi kalarak bütün mukataacılar eski vazifelerinde bırakılmalıdır, aksi takdirde, kendilerine gadr edilmiş olacaktır.

Esad Paşa'nın bunlara cevabı şöyle oldu: Dürzî ve Marunîlerin muhtelit bulunduğu köylerde iki taraf kaymakamları tarafından tayin edilecek vekiller, yalnız kendi milletlerinin işlerine nezaret edecek, kaymakamlar her işe hak ve adalet dairesinde bakacak, ancak, Dayr al-Kamer'de hıristiyanlar Dürzîlerden fazla olduğu için, müstakillen Dürzî mukataacısı idaresinde bırakılmıyacağı, tamamen Dürzîler elinden alınsa imtiyazlarına halel geleceği mülâhazası ile, iki taraf buraya birer şeyh nasbı ile işlerini idare edeceklerdir; Dürzî kaymakamı tarafından Marunîlere müdahale edilmeyecektir.

Bahis mevzuu olan muhtelit mukataalar şunlardır: Beyt Canbulat meşayihinin İklım al-Harub (اقلیم الحروب), İklım-i Cezzin (جبل ریحان), İklım-i Şuf (اقلیم شوف), Cebel-i Reyhan (جبل ریحان) mıntakalarındaki dört mukataası, Beyt Ebu-Naked (بيت ابونكد) meşayihinin Münasıf (مناصف) ve Şemmar (شمار)'daki iki mukataası, Beyt-i İmad (بيت عماد) meşayihinin Urkubın (عرقوبین، العرقوب) 'de bir mukataası, Beyt-i Talhuk (بيت تلحوق) meşayihinin Garb al-Fevkani'de (غرب الفوقانی) bir mukataası, Beyt-i Abdülmelik meşayihinin Cerd (جرد) 'deki bir mukataası, Beyt-i Arslan ümerasının

Garb al-Tahtanî (غربالتحتاني) ve sâhil mintakalarındaki iki mukataası ki, cem'an 11 mukataa ve 6 mukataacı grubunda 6 Marunî vekili olacak, diğer yandan, Marunîler tarafında muhtelit bulunan Beyt-i Abu'l-Lami ümerasının Matr'deki bir mukataasında bir Dürzî vekili bulunacaktır.

Esad Paşa, iki taraf reislerini dinledikten ve kendi görüş tarzını da tebliğ ettikten sonra, Beyrut'taki İngiliz, Fransız ve Prusya konsolosları ile de (Rusya ve Avusturya konsolosları o sırada Kudüs'te buldukları için toplantıya gelememişlerdi) bir müzakere yapmış (11 rebiyülevvel 1259 = 11 nisan 1843) ve onlarla üç esaslı prensip üzerinde anlaşmakla beraber, her birinin ayrı görüş tarzı ile Devlet-i Aliyenin hareket hattı arasında bir telif imkânı bulamamıştı. İngiliz konsolosu (Colonel Rose), Beyt-i Abu Naked'in Dayr al-Kamer'e tekrar hâkim nasbolunmasını, bu kasaba hıristiyanlarının birini intihab edip kaymakamları tarafından tayin olunması ve bu memurun Dayr al-Kamer işlerini Dürzî kaymakamına, yapılmazsa Sayda valisine bildirmesini istiyor, Fransız konsolosu ise, Dayr al-Kamer'in işinin, bilvasıta da olsa, Dürzî kaymakamına teslim edilmesinin katiyen doğru olmadığını iddia ediyordu (krş. 11 cemaziyelevvel 1259 evrakı).

Bu mesele, bundan sonra da münakaşa ve muhabere mevzuu olmakta devam etti. Evvelâ, şurâ reisi Dürzî taifesinden olmak, ve âzası Dürzîler ile hıristiyanlardan teşkil edilmek üzere, bir memleket meclisi tertibi ile işlerin idare ettirilmesi düşünüldü. Fakat buna Sayda müşiri Dürzîler'den meclis reisi nasbının mahzurdan sâlim olmayacağı mutalâası ile, itiraz etti; muvakkaten Dayr al-Kamer'e tayin eylediği kaymakam Kadri Bey'den iki tarafın hoşnut bulunduğunu ve buranın bu zat marifetiyle idare olunması lüzumunu ilâve ile, Dayr al-Kamer'in, Cebel'in ticaret merkezi olması sebebiyle, burada bir ticaret meclisi tertibinin daha muvafık olacağını, eğer memleket meclisi teşkili tekrar edilirse, Dürzî ve Marunîler'den birer vekil tayini ile kaymakamlarının nezareti altında milletlerinin işlerine bakmaları ve muhtelit kariyelerdeki mukataacıların yanına da yine birer vekil tayin ve bunlar vasıtasıyla bu mahallerdeki halkın idaresini teklif etti ki, mesele, meclis-i valâyî ahkâm-ı adliyede müzakere edildikten sonra, kabul ve Esad Paşa'ya o yolda tebligat yapıldı (mühimme defteri nr. 55, s. 116). Fakat, muhtelit köylerde ve Dürzîler civarındaki Marunîlerin

“Dürzi kaymakam ve mukataacılarının idaresinde bulunmak ölü-
mümüz demektir,, diye şikâyetle devam etmeleri ve “cümlemiz
nasarâ hakimın taht-ı idaresinde bulunmalıyız,, yolundaki istek-
leri, bilmukabele, Dürzi kaymakamı Ahmed Arslan ve kardeşi
mfr Emin, Canbulatoğlu Şeyh Nu'man'ın Maruntler aleyhinde
vaki maruzatları (tafsilât için bk. 7 cemaziyelevvem 1260 evrakı),
bu tedbirin de fayda vermediğini gösterdi, hattâ, paşanın fütur
getirerek istifaya kalkışmasına sebep oldu. Ancak, vaziyetin
arzettiği nezaket dolayısıyla, meselenin iyi bir şekilde halledil-
mesi elzem olduğuna ve sefaretler tarafından da mütemadiyen
türlü türlü ihtarlar vukubulmakta bulunduğuna binaen, tebdilinin
şimdilik muvafık olmayacağını gözönünde tutan meclis-i vukelâ,
hem o havalide devletin nüfuzunu arttırmak, hem de yardımları
ile gayelerinin süratle tesviyesini temin etmek üzere, ve donan-
madan bazı gemilerle, Kapudan Halil Paşa'nın gitmesine ve Cebel'in
idaresi ile diğer hususlarda Sayda müşirinin göstereceği şekiller
üzerinde düşünülerek, kendisine lâzımgelen talimatın verilmesine
karar verildi. Diğer taraftan, halli beklenen bir mesele de Dürzî-
lerin Maruntler'den gasbettikleri malların bir an evvel tetkik ve
tesbit ile iâdesi idi. Sayda müşiri, bunun 16.000 kese olduğunu,
Dürzîlerin 2600 kese kadar alacaklı bulunduğunu bildiriyor, bu
miktar tenzil edildikten sonra geri kalanının taksite bağlanmasını
veya, Dürzîlerin bu parayı tamamen ödemeğe muktedir olamama-
larından dolayı yardıma muhtaç bulunup, istenilen paranın
kolaylıkla tediye olunabilmesi için, Cebel'in iki senelik bakaya
vergisinin buna mahsubu icra edilmesini ve Hasbeya, Raşeya ve
Leca taraflarındaki gasbedilen malların da meydana çıkarılması
için Şam valisine emir verilmesini teklif ediyordu. Paris
sefiri Reşid Paşa ile Londra sefiri Âli Efendi gönderdikleri
raporlarda (17 ve 19 rebiülâhır tarihi) bu meseleye de temas
etmişler, bir an önce hallini istemişlerdi. Mamafih asıl
güçlük Fransa ve Avusturya'nın tuttuğu hareket hattında
idi. Onlar, her şeye rağmen Cebel'in idaresinin yolunda
olmamasından şikâyet ediyor, Beşir Şihab'ın oğlu Mfr
Emin'in emarete tayini ile tek bir idare altına alınmasının en
iyi bir tedbir olacağını bildiriyorlardı. Avusturya elçisi, hariciye
nazırına bu meseleden bahsederken, ihtarının halisane olduğunda
ve Devlet-i Aliyenin hiçbir ecnebi teklifi vukua gelmeksizin ken-

diliğinden buna karar vermesi lüzumunda ısrar etmiş, Fransız elçisinin de bu fikirde bulunduğunu söyleyerek, Lord Aberdeen tarafından Canning'e bu yolda bir talimat geleceğini de ilâve eylemişti. Bâbiâli, gerek Beşir Şihab'ın, gerek oğlu Emin'in emirliklerini halde ve istikbalde, zararlı ve devletin düşüncesine aykırı bulunduğu için, meselenin bu istikameti almasından endişe ediyordu. Ancak, Cebel'in idaresi yoluna konmadıkça ve Dürziler ile Marunilerin sızıltıları ortadan kaldırılmadıkça, devletlerin şu veya bu türlü tekliflerinin önü alınamıyacağını gözönüne alarak, Cebel'in şimdiki gibi iki kaymakamla istenen şekilde idaresi, Esad Paşa'nın da yazdığı gibi, mümkün olacağına, Kapudan Paşa da kanaat getirirse iki tarafın kabul edeceği ve iyi idareye muktedir olabilecek, Şihab ailesi hariç, herhangi bir aileden muteber ve muktedir bir şahsın Cebel emîri nasbını birlikte müzakere ile kararlaştırmaları ve bu yolda Kapudan Paşa'ya gizli bir talimat verilmesi meclis-i vükelâca tensip edildi (12 ve 17 cemaziyelevvel 1260 tarihli dosyalar). Kapudan Paşa'nın Suriye tarafına memuriyeti devletler elçilerine bildirildi ve, o sırada Çanakkale boğazında seyahat yapmakta olan Padişahın maiyetinde bulunduktan sonra, Eser-i Cedid gemisiyle memuriyeti mahalline gönderildi.

Bu esnada Canning, Londra'dan beklenen talimatı almıştı. Hariciye nazırı ile yaptığı bir mülâkatta (9 receb 1260 evrakı) hükümetinin kendi nokta-i nazarını tasvib ettiğini bildiriyor ve şu malûmatı veriyordu: Şihab ailesinden birinin Cebel'e tâyini hakkında Fransa kabinesinde bazı sözler dolaşmakta ise de Fransız hariciye nazırına bildirilmek üzere Lord Aberdeen tarafından Paris'teki İngiliz elçisine bir talimat gönderilmiş, Cebel'in hal-i hazır idaresi henüz tecrübe edilmediğinden idarenin tebdiline ihtiyaç görülmediği, hususiyile Şihabların gönderilmesine lüzum olmadığı, İngiltere hükümetinin mevcüt idarenin ibkası fikrinde bulunduğu, bilfarz bu idare tecrübe edildikten sonra değiştirilmesi zarurî olsa bile yalnız bir iki devletin rey-i ile bunun yapılması kabil olmayıp Devlet-i Aliyenin rey ve iradesinin beş devletin ittihadı ile icabına bakılmak lâzımgeleceği, hulâsa, şimdiki şeklin müreccah bulunduğu anlatılmıştı. Bu suretle, İngiltere ve Rusya hükümetlerinin fikri, Bâbiâli'ninkine uygun olarak, Cebel'e ait kararın fi'len icrası şeklinde idi ve Avusturya ile Fransa'nın görüşüne muarızdı (tafsilât için bk. Prens Metternich'in 19 haziran 1844

tarihi ile Avusturya elçisine yolladığı tahriratla Fransız elçisinin 18 temmuz 1844 tarihli takriri 9 receb evraki dosyasında).

Bâbiâli, devletler arasında bu suretle taraftar bulunca, mesele bir an evvel halledildiği takdirde Fransa ve Avusturya'nın mak-satlarını temine vesile bulamayacakları mutalâası ile, gerek Kap-udan Paşa'ya, gerek Esad Paşa'ya lâzımgelen emirleri verdi. Fakat, memuriyeti mahalline giden Kapudan Paşa Sayda müşiri ile birlikte, Beyrut'taki Fransız konsolosunun işleri güçleştirmekte ve bu yüzden bazı uygunsuzluklar çıkması ihtimali olduğunu, hatta Şihab taraftarlarının tahrikleri neticesinde Cünbetülbüşra (جبة البشرا) mukataasında, Bika' tarafında ve diğer bazı yerlerde ayaklanmalar çıktığını bildiriyor ve memur oldukları işe başla-madan önce, iki alay askerin derhal gönderilmesini ve icap ederse cebri kuvvet kullanılması için müsaade edilmesini istiyor-du ki, Âli Efendi'nin Şihab ailesi işinde İngiltere hükümetinin diğer devletler nezdinde gayret sarfettiği ve Devlet-i Aliyenin fikrini kabul ettirmeğe çalıştığı, bu itibarla, Cebel'de kuvve-i cebriyeye müracaat edilmemesi, bu takdirde, Avrupa efkâr-ı umumiyesinin ayaklanacağı yolunda verdiği malûmat karşısında, Suriye'deki makamların bu isteklerini yerine getirmek güçtü. Mesele böyle bir şekil arzedince, Bâbiâli, Canning'in de mutalâasını aldıktan sonra, İzmir ve Antalya'dan bir kısım kuvvetlerin gitmesine muvafakat gösterdi; ancak, bu kuvvetlerin kullanılması hakkında ihtiyatlı davranmasının ve diğer mutalâaların kendilerine anlatılması vazifesini o tarafa gönderilecek deavf nezareti mua-vin-i sanisi Ömer Cemal Efendi, dahiliye kâtibi Nazif Bey, esbak Sayda defterdarı Selâmi Efendi'den mürekkep bir heyete tevdi etti (19, 25, 29 receb 1260 tarihi evrak dosyaları).

Ömer Cemal Efendi bu vazifeyi ifadan sonra avdetle Kapudan Paşa, Esad Paşa ve defterdar Faik Bey tarafından hazırlanan raporu gösterdi ve ayrıca kendi malûmatını da bildirdi. Cünbe-tülbüşra mukataasında çıkan karışıklığın kuvve-i cebriye istimal edilmeden ve bir sızıltı çıkarmadan izale edildiğini haber verdik-leri gibi, Dürzi ve Marunî kaymakamları ile iki taraf meşayih ve rüesasını toplayarak dinlediklerini, gasbedilen malların 13.000 keseden 3.000 kesesini Dürzilerin, 10.000 kesesini de devletin ödemesini kendileri ile kararlaştırdıklarını bildiriyor, ancak, muhtelit karyelerdeki Marunîlerin, adem-i emniyet beyaniyle, Dürzi

idaresini kabul edemeyeceklerini ve icabederse diğer taraflara hicret eyleyeceklerini ve bu hususta devlet tarafından yardım görmeleri arzusunu izhar ettiklerini kaydediyorlardı. Yaptıkları incelemelere dayanarak şu noktayı da belirtiyorlardı ki, hicreti isteyenler halk olmayıp muayyen bazı reislerdir ve bu gibi fesatçıların çıkıp gitmeleri mıntakanın asâyişi bakımından daha hayırlıdır. Kapudan Paşa diğer bir yazısında da, kendisine fütur geldiği mülâhazası ile, değiştirilmesi düşünülen Esad Paşa'nın ibkasının zemin ve zamana uygun olduğunu bildirmiş, Beşir Şihab ve mensuplarının Cebel ile muhabereye muktedir olamamaları için İstanbul'dan uzaklaştırmalarını da istemişti (krş. 18 şaban, 9 ramazan ve 5 zilkade 1260 evrak dosyaları).

1845'te Cebel işininin dahilî bir gaile ve haricî bir mesele olmakta devam ettiğini görüyoruz. Beş devlet elçileri tarafından Bâbîâlî'ye aynı mealde ayrı ayrı verilen takrirlerde, Devlet-i Aliye hakkında iyi niyetlerinden bahsederek bu meselede tutulan yolu beğenmedikleri bildirilmiştir. Keza, Avusturya sefaretinin tertip ettiği bir baloda elçi, hariciye nâzırına mahremane bir şikilde, Avrupa kamaralarının yakında açılacağını, Cebel meselesi hakkında ileri sözlere mahal bırakmamak için bir an evvel Dürziler ve Maruniler arasındaki ihtilâfı hal ve tesviye etmek lüzumundan bahsetmişti (16 safer 1261 evrakı).

Bu sırada Dürzî ve Marunî şeyhleri arasında bazı kargaşalık çıktığı haber alınması üzerine Esad Paşa Dayr al-Kamer'e giderek vaziyeti tetkik etti. Kapudan Paşa ve defterdar ile birlikte tanzim ettikleri rapora göre (23 safer 1261 = 3 mart 1845) hadise şöyle olmuştu : Dürzî kaymakam Mîr Ahmed Arslan ve kardeşi Mîr Emin Arslan Dürzî ilerigelenlerinden Şuf mukataacısı Şeyh Said Canbulat ile kardeşi arasındaki bir veraset meselesini halletmek üzere Muhtâre köyüne gitmişlerdi. Bu hâdise, Maruniler arasında Dürzilerin hristiyanlar aleyhine ayaklanmak niyetiyle ve bir fesat çıkarmak emeliyle vuku bulduğu şeklinde yayılmış ve bu sebeple silâhı olmayanlar silâh ve cephane tedariki ile hazırlığa başlamışlarsa da, tam vaktinde yetişen Esad Paşa gerek orada, gerek sonra gittiği Beytüddin'de iki taraf meşayih ve ümerasını taplayarak icabeden tavsiyelerde bulundu. İlâve edildiğine göre, Dürziler, Marunilerin, kendilerini iltizam eden bazı tarafa istinatla ve bu günlerde gelmesi beklenen irade-i seniye'nin arzularına uymaması halinde

hazırlıklı bulunmak maksadı ile, fesada meyyal oldukları ve bunun için Mfr Emin'in Muhtâre köyüne gelmesini bir vesile yaptıklarını iddia etmekte idiler.

Nihayet, mart sonlarına doğru Cebel meselesinde, yarım olmakla beraber, bir hal sureti elde etmeğe muvaffakiyet hasıl oldu. Muhtelit köylerdeki Marunîlerin Dürzî mukataacılar idaresini kabul etmeyecekleri ve bu halde hicrete kalkacakları bilindiği için, kaymakamların Sayda müşirinin nezareti altında buldukları da düşünülerek, muhtelit köylerdeki mukataacılarla bu defa yeniden tâyin olunacak vekillerin, Dürzîlerin arzusuna pek uymasa bile, icabında, valiye müracaatlarına lüzum kalmadan doğrudan doğruya kendi milletleri kaymakamlarına başvurmaları kararlaştırıldı. Bunun üzerine, memuriyeti sona eren Kapudan Paşa'ya sür'atle avdeti, Esad Paşa'ya Bursa'da ikamete memur edildiği tebliğ edildi, yerine de Beyrut'a yaklaştığı vakit ilân etmesi şartıyla, Halep valisi Vecihi Paşa tayin olundu (krş. 18 rebiyülevvel 1261 evrakı).

Yeni Sayda valisi Vecihi Paşa memuriyetine başladıktan sonra vaziyeti şöyle görmektedir: Muhtelit kariyeler hakkında verilen kararı Dürzîler kabul etmemekte, Marunîler ise buna da kanaat etmiyerek bu türlü köylerin hepsinin idaresini ellerine almak sevdasındadırlar. Bu suretle mesele de yine müşkülât arzetmiş ve aradaki zıddiyetten dolayı bir ayaklanma alâmetleri belirmiştir. İngiltere ve Fransa konsolosları ise bu kararı kendi düşüncelerine göre tatbik ve tevil tarafını tutmuşlardır. Yalnız hükümetin değil, beş devlet sefirlerinin üzerinde mutabık kaldıkları ve kabinelerinin tasvib ettikleri bu karara karşı Dürzî ve Marunîlerden hangisi muhalefet ederse, meselenin yeni safhasını müzakere eden meclis-i has-ı vükelâya nazaran, bir isyan sayılmalı ve binaenaleyh, sefaletlerle tekrar konuşulmaya teşebbüs edildiği takdirde, şimdiye kadar olduğu gibi her biri bir tarafa çekip meselenin rengini değiştirmeğe kalkışacakları ve esasen evvelce kabul ettikleri bu iş üzerinde tekrar istişareye bir mecburiyet görülmediği ve bundan bir fayda da umulmadığı için, mahallince ne suretle mümkün ve kabil ise o yolda hareket etmesi Vecihi Paşa'ya bildirilmelidir. Bundan başka, meclis-i vükelâ, Cebel meselesinin bu gibi güçlüklerle uğramasının bir sebebini de, Beşir Şihab'ın İstanbul'da bulunmasında ve oradaki taraftarlarının ümitlerinin hâlâ kesilmemiş olmasında görerek ve sabık emrîn sapa bir

yere kaldırılmasına Canning'in de muvafakatini alarak Zafranbolu'ya naklinin ve oradan muhabere etmemesinin lâzımgelenlere tasviyesini kararlaştırdı.

Bu esnada, beklenen ve vukuundan korkulan ihtilâl çıktı ve birçok kan döküldü. Hâdisenin şöyle cereyan ettiği görülmektedir: Sayda müşiri, Dürzî ve Marunflerin aralarındaki ziddiyetten ve bazı gizli tahriklerden dolayı birkaç aydan beri tasarlanan ve kuvveden fi'le çıkması yakın olan fesat ve uygunsuzlukların önünü almak üzere, her iki tarafa civar olan Han-ı Hüseyin mevkiine gitmiş (mayıs 1845 iptidaları) ve alâkadarlara, icabına göre tehdit ve korkutmak veya taltif yollu buyrultular gönderip, Dürzî mukataacılarına da lâzımgelen tenbihleri yapmıştı. Dürzîler üzerinde bunun faydası görülmek ve cemiyetleri dağılmakla beraber, Marunîler, nüfuslarının çokluğuna ve bir müddetten beri kuvvet toplamış bulunmalarına güvenerek bayağı gemi aziya almış görünerek bu nasihat ve tavsiyelere ehemmiyet vermediler ve 3 cemaziyelevvelde (10 mayıs 1845) birdenbire Matn mukataası dahilindeki Dürzî köylerine hücumla muharebeye başladılar. Karnabil köyünde ve diğer bazı yerlerde mevcut askerler iki taraf arasına girip muharebeyi men'e çalışmışlarsa da Marunîler asker üzerine ateş açmış ve bir çavuşu şehit etmişlerdi. Adetçe fazla oldukları için, evvelâ Dürzîleri kaçırmış ve bulduklarını yağma ile evlerini yıkmışlardı. Fakat sonra, Dürzîler, Han-ı Hüseyin'e üç saat mesafedeki Han-ı Müdürce toplanarak ve şeyh Said Canbulat'ın bazı Dürzî rüesasına (Harrub şeyhleri, Şeyh Hamud Abu Naked, Abdülmelik şeyhleri, Talhuk şeyhleri gibi) yazıp da sonradan Fransız konsolosunun eline geçen teşvik ve tahrik mektuplarından anlaşıldığına göre, mukabil tedbirler alarak büyük bir mücadeleye hazırlandılar. Kuvve-i cebriye istimalinin artık zarurî olduğuna kanaat getiren Vecihî Paşa, vaziyeti bir taraftan Beyrut'taki konsoloslara bildirirken, diğer yandan, ferik Davud Paşa, mirliya Nesib Paşa ve miralay Hüseyin Bey gibi kumandanları mevcut kuvvetlerle lâzımgelen yerlere sevk etmiş ve bir müddet için vaziyete hâkim olmuşsa da, Dürzîlerin intikam hareketlerine ve bu arada Abi ve Sülîma manastırlarının yağma ve ihrakına, bir rahibin öldürülmesine ve daha bazı kıtallere mâni olamamış, bilâkis, evvelâ, Fransız konsolosu ve sefirinin, sonra da, Fransız hariciye nazırının Dürzîlere taraftarlıkla ithamına maruz kalmıştır.

Filhakika, daha bu hâdiselerden önce, Beyrut'taki Fransız konsolosu, Cebel'deki askerın açıktan açığa Dürzileri tesahüp ve himaye ederek vakit vakit Marunilerin silâhlarını alıp Dürzilere ilişmemekte olduklarını, Dürzî köylerinde bulunmadığı halde Marunî köylerinde asker ikame ettirilmekte olduğunu iddia etmiş, fakat, buna Davud ve Nesib Paşalar, üç mevkideki beş bölük askerden üçünün Şeyh Said Canbulat, birinin Şammar mukataalarında ancak bir bölümünün Marunî mukataalarından Cezzin köyünde bulunduğunu açıklamak suretiyle cevap vermişlerdi (krş. 25 rebiülâhır 1261 tarihli müşterek raporları 11 cemaziyelevvel 1261 evrak dosyası). Sonra, Şeyh Said Canbulat'ın mezkûr mektuplarında, Davud Paşa'dan minnettarlıkla bahsetmesi, Marunîlerin Şuf mukataasındaki Dürzî köylerini yaktığı esnada, askerın imdadı sayesinde kurtulduklarını bildirmesi ve bilhassa "Davud Paşa kâfirin-i nasrâniye üzerine düşmeğe ve eserlerini bırakmağa bizi ve Dürüz tairesini mezun buyumuşlardır, Nasrânilere frenkler sahip çıkıyorlar biz dahi ehl-i islâm olduğumuzdan Devlet-i Aliyeden başka hâmimiz yoktur," diye bir lisan kullanması, Guizot'yu, Cebel'deki Osmanlı makamlarını "bataat veyahut adem-i kudreti ve her şeyden fazla Marunîler aleyhine şayan-ı takbih surette meyil ve taraftarlık ile," ithama sevketti. (krş. Guizot'nun 27 haziran 1845 tarihli Fransız elçisine gönderdiği talimat tercümesi için 16 recep 1261 evrakı). Bundan başka, Guizot diyordu ki: "bugün Devlet-i Aliye kendisini itham etmiş olan memurları takbih ve te'dip ile hıristiyanlar hakkında lâzımgelen himayenin icrası ve bundan sonra Cebel'in asâyişinin muhafazası zımında müessir tedbirlerin istihsâli ile Avrupa'ya karşı müterettep zimmet-i âlisi olan vezâifi ifâ buyurması, Dürzilerin hıristiyanlar üzerinde eser-i hükûmetleri kalmaması, velhasıl Devlet-i Aliye Cebel'de bilvâsita hükûmete kolaylıkla desteres olmak üzere hıristiyanları Dürzîlerle mahvetmek veyahut iki fırkayı yekdiğeri ile zaf-ı hale düşürmek istediğine dâir zihinlerde yerleşmeğe başlamış olan itikadı mahv ve izâle edecek surette harket etmesi lâzımdır," (krş. 7 haziran 1845 tarihli tahriratı aynı evrak dosyasında).

Bu vaziyet ve Fransız elçisinin mütemudi şikâyetleri karşısında, İngiliz elçisinin, Fransızların Marunîleri tahrik emelinde bulunduğunu, hatta, bu karışıklıklar esnasında Marunîlerin ellerinde

küçük bir fransız bayrağı görüldüğünün kendisine haber verildiği yolundaki, mahrem tebligatına da vâkıf olan meclis-i vükelâ, evvelâ, Avrupalıların bu meseleye daima haksız yere müdahale ettiğini düşünerek, bu defa mütecellidane davranılmasına, suçluların cezalandırılmalarının alâkadarlara bildirilmesine karar verdi. Fakat bilâhare, Cebel'in idare usulünün de henüz kat'î şekilde kararlaştırılmamış olduğunu ve bu mesele halledilmedikçe ileride müşkülâtın ve zararın artacağını gözönüne aldı. İngiltere elçisinin evvelce vadedilen 10.000 kese akçe tazminatın verilmesi ve muhtelit köyler Dürzi ve Marunîlerinin kendi milletlerinin buldukları köylere nakil ve hicretlerine müsaade ile mümkün olan yardımın yapılmasının, idare işinin hallinde kolaylık temin edeceğini tavsiye etmesi, diğer sefirlerin de meselenin bir an evvel neticelendirilmesini iltizam eylemeleri, meclisi bu hususta daha başka tedbirler aramağa sevketti: işte bu münasebetlerdir ki, hariciye nazırı Şekib Efendi'nin memuren Cebel'e gitmesi düşünüldü ve kendisinin bu hususta gösterdiği mucip sebep uygun görülerek buna karar verildi. Şekib Efendi mütalâasında şöyle diyordu: "devlet Cebel'deki memurları itham, Vecihî Paşa'nın hükümet ve memuriyetini iskat ile ve düşünülen şeyleri hiçbir ilişik bırakmaksızın sür'atle halle ihtimam mecburiyetindedir. Bunun için de merkezden birinin fevkalâde selâhiyetlerle memur edilmesi lâzımdır. Ancak, bu işe memur edilecek zat, kim olursa olsun, oraya vardığında konsolosların işe müdahalesini görecektir, o da, kendi başına karar veremiyerek, şimdiye kadar olduğu gibi buradan istizan edecek, diğer yandan, sefaretler de konsoloslarının yazdıklarına ehemmiyet verecekleri için, temin edilmeleri mümkün olamayacak ve bu suretle iş hal-i tezebzübden kurtulamıyacaktır. Bu itibarla, meselenin siyasi cephesine bütün incelikleri ile vakıf bulunduğu için, başka herhangi bir kimseden fazla, hariciye nazırlığı makamını işgal eden, bizzat kendisinin memuriyeti halinde her taraf emin olacak ve ayrılmadan önce sefaretler ile bilmüzakere Beyrut'taki konsolosların her türlü müdahaleden çekinmelerinin kuvvetli bir mukaveleye raptedilmesi ve mevkiinin ecnebiler nazarında da başka bir kıymeti haiz bulunması sebebiyle, başkalarına karşı takındıkları hareket tarzını bu defa gösteremeyeceklerdi,,. Diğer taraftan, meclis-i vükelâ, Şekib Efendi'nin muvasalatından sonra, kuvve-i cebriyenin hazır bulundurularak devletlerin himaye ve sahabetinin bundan

böyle fayda görmeyeceğini ve muhalefet takdirinde ezileceklerini ilân eylesini, beraberinde Selânik'ten bir miktar kuvvet götürmesini, siyasî işleri Şekib Efendi uhdesinde bulunan Sayda eyâletinin mülkî ve askerî idâresinin, kumandası altında 13.000 kişilik bir kuvvet bulunan Arabistan ordusu müşiri Namık Paşa'ya tevcih ve havale edilmesini kararlaştırdı (16 recep 1261= 22 temmuz 1845 evrakı). Bu karar sefaretlere tebliğ edildiği vakit, hepsi de tasvib etmişler, yalnız Fransız elçisi, bu tedbiri yeni bir tecrübe olarak telâkki ettiğini bildirmiş ve muvaffak olunmadığı takdirde bütün Avrupa'da Devlet-i Aliyeye terettüp edecek mes'uliyet üzerine nazar-ı dikkati çekmişti. Bununla beraber bütün sefaretler Beyrut'taki konsoloslarına, hariciye nazırının vazifesini işkâl etmeyecek şekilde hareket etmeleri ve ona mânevî müzaharet göstermeleri yolunda direktif verdiler (krş. 9 şaban 1261 evrakı).

Bâbiâli, Şekib Efendi'nin İstanbul'dan hareketle Beyrut'a muvasalatına kadar, hem Namık Paşa'nın Urfa, Maraş, Ayıntab taraflarından yeni kuvvetler sevkini temine çalıştı, hem de, Canning'in, devletlerin Beyrut'ta bahrî kuvvetlerinin fazlalaşması sebebiyle Devlet-i Aliyenin de oradaki donanmasını arttırmasının münasip olacağı yolundaki mutalâası üzerine, Necm-i Feşan, Berik-i Ahter, Eser-i Cedid ve Peyk-i Şevket gemilerini Suriye sâhillerine gönderdi.

Şekib Efendi, Beyrut'a muvasalatından sonra gönderdiği ilk mektuplarından birinde (1 ekim 1845 = 19 ramazan 1261) Cebel-i Lübnan'daki bozuklukların İngiliz ve Fransız devletleri konsoloslarının birbirine zıd olarak yaptıkları tahrikâtтан ileri geldiğini şimdiye kadar işitmişse de bu derecesini ümit etmediğini ve şimdi bunu tamamen anladığını söylüyor, konsolosların Cebel'den çıkarılmadıkça ileride de sükûn ve asâyişinin devamının kabil olmayacağını ve İstanbul'daki sefirlerin icra ettikleri yardımın hiçbir faydası görülemeyeceğini ilâve ediyordu ki, aldığı ilk tedbir, onun bu kanaatten mülhem olarak hareket ettiğini göstermektedir. Çünkü Namık Paşa ve Vecih Paşa ile muhabereden sonra konsolosları yanına çağırarak, Cebel'de asâyişin sağlanması için alacağı tedbirlerden bahsederken, şayet cebir ve şiddet kullanmasına lüzum görülürse iç taraflarda yaşayan ecnebi tebasının bir tehlikeye maruz kalmamak üzere hemen

Beyrut'a nakledilmelerini, bunların gayr-i menkullerini muhafazayı tekeffül ederse de hayatlarından dolayı mes'uliyet kabul etmiyeceğini onlara bildirmişti. Bu tebligata evvelâ Beyrut'taki Fransız konsolosu Poujade itiraz etti, evlerinden, işlerinden uzak kalacak Fransız tebeasına tazminat verilmesini istedi ve rahip Charles'ın katili olarak iddia edilen şeyh Hamud Abû Nakad'in derhal cezalandırılması ile karışıklık esnasında hasara uğrayan Aby ve Sulima manastırlarının zararlarının tazmin edilmesini teklif etti. Sonra da, aynı talebi sefir (Bourqueney) hariciye nazırı vekili Âli Efendi'ye tekrarladı (4 ekim 1845). Hattâ, bir müddet sonra sefaret tercümanı Cor'u Bâbîâlî'ye göndererek Fransız tebeasının zararları taahhüt olunmadığı takdirde sefarethaneyi terk ile Boğaz'da hükümetinden talimat bekliyeceğini tebliğ ettirmek derecesine vardı ki, bunun üzerine, Şekib Efendi'ye bir talimat gönderilmesine lüzum görüldü. Ancak bu talimat vâsıl olmadan, Şekib Efendi Namık Paşa ile birlikte müzakere ederek icraata geçmişti. Beyrut'tan Dayr al-Kamer'e gelen hariciye nazırı, Arabistan müşiri ile, Lübnan'ın müstakbel asâyişi için herşeyden evvel ahâlinin silâhlarının toplanmasını kararlaştırdı. Aynı zamanda, 1260 karışıklıklarında medhaldar olanlar hakkında, aff-ı umumî ilânını, 1257 mukatelesinde malları yağma edilen Marunî'lere Dürzîlerin ödeyeceklerinden başka, Sayda eyaletinin mirî mallarından mahsubu icra kılınmak üzere, hazineden 10.000 kesenin daha tertip ve tevziini, muhtelit köylerde her taifenin mukataaları kendi vekilleri tarafından idare olunmasını, vekillerin intihap şekilleri ile vazifelerini bildiren arapça bir beyanname neşretti (13 şevval 1261 tarihli tercümesi için bk. Lûtfî Tarihi, VIII, 395 v.d.).

Şekib Efendi ve Namık Paşa ahâlinin isteği ile silâhlarını teslim etmiyeceklerini ve konsoloslara müracaatla mesele çıkarmak istiyebileceklerini, işi sefirlere ve Bâbîâlî'ye aksettirip bir müzakere kapısı açacaklarını düşünerek, evvelâ Cebel'e getirilen askerî miktarını çoğalttılar ve bunları başıbozuk kuvvetleri ile birlikte münasip mevkilere yerleştirerek silâhları toplamağa başladılar. Hakikaten, hadise tahmin ettikleri şekilde inkişaf etti: ahali silâhlarını teslimden imtina ve iki tarafın reisleri ve şeyhleri türlü türlü müşkülât gösterdikleri için kaymakamlar ile iki tarafın ilerigelenlerinden bir kısmını tevkif ettiler. Bu esnada Şekib Efendi hariciye nazır vekili Âli Efendi Dayr al-Kamer'den gönderdiği bir

mektupta (23 şevval 1261) buradaki İngiliz ve Fransız politikasını teşrih ediyor ve "ikisi dahi halkın bir derece damarlarına girmişler ki bayağı buralarını benimsemişcesine ahaliyi istedikleri gibi kullanmağa başlamışlar ve bunun da sebebi bir müddetten beri kendi haklarında taraf-ı Devlet-i Aliyeden her ne muamele-i lûtfiye buyurulmuş ise bunların delâletiyle olması ve bundan böyle dahi öyle olacak surette tutulması kaziyesi olmak hesabıyla halk Devlet-i Aliyeyi unutup bu iki dolab-ı mefsedete koşulmuşlar,, diyordu. (krş. Lûtfi, ayn. esr. s. 58).

Silâhların toplanmasında, bazı rüesa ve rahiplerin de telkini ile, her taraftan müşkülât ve mümanaat gösterilmesi zabitlerce bazı taşkın hareketlere, bazı papazların tahkir ve hapsedilmelerine sebep olmuştu. Gerçi Namık Paşa, hemen Kasravan'a giderek yolsuzlukları görülenleri tecziye için divan-ı harpler teşkil etti ise de, bu mesele dahilde ve hariçte Şekib Efendi aleyhine türlü iftiraların çıkmasına vesile verdi. Hariciye nazırının başladığı işi bitirmek için konsoloslara karşı sebat ve metanet göstermesine rağmen, Bâbiâli gevşedi ve şiddetin azaltılması hususunda Şekib Efendi'ye emirler göndermeğe başladı. Buna verdikleri cevapta ikisi de, rivayet edilen zulümlerin pek mubalâğalı şekilde devletlere aksettirildiğini, silâhları toplama işine devamın zarur bulunduğunu, hattâ, bu hususta icabederse cebir kuvveti kullanılmasında da tereddüt olunmayacağını, kaymakamlarla şeyhlerin mahbusiyetlerinin bir nevi müsaferet gibi telâkki edilebileceğini, şayet icraat yarım bırakılırsa, bundan sonra devlet nüfuzunun o havalide kaybolacağını anlatmağa çalıştılar. Fakat, Cebel'in muhtariyetinin ilga edildiğini zanneden Avrupa umumî efkârı galeyana gelmiş ve müdahaleler artmıştı. Ezcümle, Fransız elçisinin 4 aralık 1845 tarihli hariciye nezaretine verdiği takrir oldukça ağırdı. Bunda elçi diyordu ki: "eğer hariciye nazırı, münasebatımızın kayıtsızca inkıtasını davete muktedirim zanneder ve ahkâm-ı muahedat iktizasınca elimizde olan hukukumuzun ihlâli ve böyle haksızlık ile Cebel-i Lübnan meselesini Fransa'nın bir maslahat-ı mahsusa ve müstakillesi şekline koyacak olursa Devlet-i Aliyenin memur-u murahnasını gittiği meslek-i hatırnâk ve müşkilden alıkoyması ümidinde olduğumu ifâde edesiniz,, (krş. 15 şevval 1261 evrakı). Preas Metternich de Viyana sefiri Nafi Efendi'ye bu mesele etrafında bâzi şeyler

söylemişti. Bunun üzerine Şekib Efendi hariciye nezaretinden azl ile Londra sefaretine tayin edildi, fakat, Cebel işleri halledilinceye kadar bu işle meşgul olması kendisine bildirildi. Bundan sonra da Fransa'nın isteği yerine getirilerek hasar gören ve zarara uğrayan manastırlarla ticarethanelere tazminat verildi, rahibin katili addolunan Dürzî reislerinden Şeyh Hamud Ebu Naked yapılan muhakemesinde beraat etmişse de, o havalide kalması caiz görülmediği için İstanbul'a gönderildi. Bu esnada, Şekib Efendi, Dürzî kaymakam mîr Ahmed Arslan'ın, görünüşte fena adam olmamakla bebraber, söz dinler ve elinden iş gelir takımdan bulunmadığı cihetle ve gerek kendi milletini zarara soktuğu, gerek Marunîleri Dürzîler'den bütün bütüne soğuttuğu için, Vecihî Paşa ile müzakereden sonra, azil ve yerine daha liyakatli olan mîr Emin'i tayin etti ki, bu tedbir, epeyce zamandan beri Cebel'de Devlet-i Aliye ile birlikte müşterek siyaset takib eden İngiltere hükûmetini de sinirlendirdi. Bu yüzden, Canning, Fransız elçisine iltihak etti. 16 aralık 1845'te de beş devlet elçisi verdikleri müşterek takrirden, silâhları sakladıklarından şüphe edilenler hakkında bilhassa Urkub ve Cezzin mukataalarında vukua gelen şiddetli ve elem verici muamelelerden, muhtelit köylerdeki hıristiyanların silâhlarının toplanmasının Dürzîlere havale olunmasından, Marunîlere vaad olunan tazminatın tediyesinin mütemediyen tehir edilmesinden şikâyette bulundular. Halbuki, Şekib Efendi, taraftarlık göstermeyip Dürzî ve mütevalilerde silâh bırakmanın ileride büyük uygunsuzluklara zemin hazırlayacağını pek iyi biliyordu. Filvaki, bazı yerlerde Marunîlerin silâhlarının toplanması Dürzîlere havale edilmişse de bunun mes'uliyeti küçük zabıtlere aitti. Tazminatın verilmemesi de mevcut paranın kifayetsizliğinden ileri gelmişti. Hülâsa, ecnebilerin bu gibi müdahale ve mubalağaları, Bâbîâlinin ihtiyat iltizam edilmesini tavsiye etmesi, Şekib Efendi'ye ağır geliyorsa da, azim ve sebat sahibi olduğu için, vazifesinde asla ye'is göstermedi, devletin haysiyetini kurtarmak için didindi durdu.

1845 senesi nihayetinde beş devletin muvafakati ile askeri erkândan birinin tahkikat yapmak üzere Cebel'e gönderilmesi Bâbîâli'ce tekarrür etmiş olmakla, ocak 1846'da ferik Emin Paşa ihtilâflı meseleleri birer birer açıklayan ve alınacak tedbirleri gösteren bir talimatla Beyrut'a gönderildi ve kendisine, Şekip Efendi, Namık Paşa, Sayda müşiri Kâmil Paşa ve henüz

oradan ayrılmamış bulunan sabık müşir Vecihi Paşa ile müzakere ederek birlikte mütebaki işleri hal ve tesviye etmek ve neticelerini Bâbiâli'ye bildirmek vazifesi verildi. Bu talimat, katil ve sirket gibi cürümlerle töhmet altında bulunmayan, fakat, ihtilâle iştirak etmiş olanlar hakkında umumî affın ilânı, silâhları toplama işinin Dürzilere ve diğer islâm ahaliye de teşmil edilmesi, Cebel-'de bulunmaları zararlı kimselerin hangi milletten olursa olsun İstanbul'a gönderilmesi ve Roma'ya birtakım Marunflerle giderek Papa vasıtasıyla devletlerin himayesini isteyeceği söylenen Matrân Tobie adındaki metropolidin kendisinin iknaı suretiyle gitmesine mâni olunması ve devlet tarafına imâlesi, tazminat meselesinde vaad olunan taksitin bir an evvel ödeemesi, kaymakamların tahsisatı işinin halledilmesi v. s. gibi belli başlı mevzularda yol gösteriyordu.

Emin Paşa'nın Beyrut'a muvasalatından sonra, Şekib Efendi büyük bir gayret sarfiyle bu müzmin meseleleri hal ve tanzime muvaffak oldu ve haziran 1846'da (cemaziyelâhır 1262) onuala birlikte İstanbul'a döndü.

Şekib Efendi'nin kurduğu düzen başlıca üç esası ihtivâ etmekte idi: Cebel idaresinin yine iki kaymakama tevdi, her iki kaymakamın maiyetinde birer muhtelit meclis teşkili, muhtelit köyler için vekiller nasb ve intihabı.

Bunlardan birinci ve üçüncü esaslar zaten mevcut idi. İlâve ettiği şey meclislerin teşkili idi. Fakat Şekib Efendi mülkt, adli ve malî bakımdan teferruatı o kadar iyi tesbit etmişti ki, bu, herkes tarafından beğenildi ve kabul edildi.

Şekib Efendi, Dürzi ve Marunî kaymakamlıklarında mir Emin Arslan ile Haydar al - Lamî'yi ibka ve her birine ayda 12500 kuruş tahsis etti. Bunlar devlet memurlarından olmak ve haysiyetlerini muhafaza devletin şânından bulunmakla azil ve nasblarının Sayda müşirinin emriyle yapılmayıp, onun inhası üzerine, irâde-i seniye ile icra olunması usulünü koydu. Bu suretle kaymakamların, kendilerini devlet memurundan addederek, hizmetlerine karşı mükâfat bekleyip icabında mücâzat görerek, ecnebî nüfuz ve himâyesini ümit etmelerine mahal kalmıyacaktı. Kaymakamlıklar devletin mülkt taksimatına göre, iki kaza şeklinde teşkil edilmişti. Bir nevi idare imtiyazı varsa da mahallî icaplara göre kanunen tayin olunmuştu ve kaymakamlar ellerindeki bu kanun

ve nizamlara göre hareket edeceklerdi. Bu suretle nüfuzlu reisler ve şeyhler, kendi keyfi hareketlerine göz yumacak, müstakil emîrliği kaybetmişlerdi ve Cebel'deki feodalite kökünden sallanmağa başlamıştı.

Meclislere gelince, her kaymakamın maiyetinde, kaza meclis-i idareleri yerine, birer muhtelit meclis teşkil edildi. Sonradan Sayda müşiri Kâmil Paşa'nın inhası üzerine bir iki noktası tadil ve ikmal edilen bu teşkilâta göre, her meclis 12 kişiden mürekkep olacak, meclise kaymakam ve bulunmadığı takdirde mütesellimi (vekil) reislik edecek, İslâm, Dürzî, Marunt, Rum Melkit ve Rum katolik cemaatlerinden ikişer, mütevalilerden de bir aza bulunacaktı. Meclis aynı zamanda adli vazifeyi de hâiz olacağı için her cemaatin ikişer azasından biri kanun adamlarından bulunacak, buna kadı tesmiye edilecek, diğeri de müsteşar unvanını taşıyacaktı. Ancak mütevaliler arasındaki dâvalara müslüman kadısı bakacağı için bunlara bir müsteşar kâfi addedilecektir. Azanın maaşlı ve memur sıfatını hâiz olması, kaymakamlıktan havale edilmeyen işleri görmemesi v. s. gibi hususları da düzenliyen Şekib Efendi, ilk meclisleri aranan vasıfları haiz kimselerden teşkil etmeğe muvaffak oldu. Bu meclise girecek kadıların da Beyrut'ta bir ilmî encümen huzurunda imtihan verdikten sonra seçilmesi usulünü tesbit etti.

Diğer taraftan, devlete maktuan verilecek 3500 kese vergi ile beraber, Cebel'in bütün maaşları ve diğer bütün masrafları hesap edilerek, buna göre yekûnun, gerek nüfus başına gerek köy köy tarh ve tevzii ve muntazam müfredatlı defterlerinin tanzimi de bu meclise aitti. Vergiler, mükelleflerin serveti ile mütenasip olacak, tahsil işi yine kaymakama, mukataacılar ve vekillere tevdi olunmuş ise de mükelleflerden defterde tayin edilen miktardan fazla para alınmasına ve tahsil memurlarının evvelce yaptıkları gibi ahalden bedava yem ve yiyecek istemelerine meydan verilmeyecekti (tafsilât için bk. Lûtfi, Tarih, VIII, 443 v.d.).

Üçüncü esas, yâni muhtelit köy ve mukataalardan ahali tarafından vekiller seçilmesi işi bu meselenin en güç ve karışık bir safhası oldu. Çünkü intihab edilen vekillere mutlaka bir taraftan itiraz olunduğundan Bâbiâli ve konsoloslarla birçok muhaberata yol açtı. Meselâ, Dürzî kaymakamlığına tâbi muhtelit bir köy Maruntlar tarafından seçilen vekilleri Dürziler beğenmiyor, istemi-

yor, her iki tarafın muvafık gördüğü vekiller ise güç bulunuyordu. Bin müşkülâtla bu işi de halleden Şekib Efendi, bundan sonra münhal vukuunda vekillerin tayin suretini, vazifelerini ve bazı adli kaideleri de tesbit ile kaymakamlara bildirdi.

• Hulâsa, bu suretle Şekib Efendi, Cebel'de kurduğu bu nizamla hem daima birbirleriyle mücadele halinde bulunan Dürzî ve Marunî ve diğer ahalinin haklarını temin eden iyi bir idare tesis etmiş, hem de havalinin devlete rabitasını mümkün mertebe kuvvetlendirmiş, aynı zamanda feodaliteyi ve imtiyazlı aileleri kanunun hâkimiyeti altına sokmuş oldu (krş. N. Bouron, Les Druzes, Paris 1930, s. 204). Gerçi Lübnan'ın idarî muhtariyetini ve Osmanlı devletinin hâkimiyetinden kurtulmasını isteyen Fransa, Sayda müşirinin Cebel işlerine müdahale hakkını fazla görmüş ve ileride bundan zararlar doğacağını diline dolamıştı. Ezcümle Dayr al-Kamer'e tayin olunacak vekiller işinde görülen müşkülâtta Fransız konsolosunun parmağı olmuştu : Şekib Efendi'nin hallini Kâmil Paşa'ya bıraktığı bu meselede, bilâhare, ahali vekilleri beğenmemiş, bunları kolaylıkla ve tehdit cihetine gidilmeden kabul ettirmenin mümkün olmadığı ve dedikoduya da mahal bırakılmamak icabettiği anlaşıldığından, muhassılık unvanı ile Salim Efendi adında birinin memuriyeti icra olunmuştu ki, bu, İngiltere elçisinin ifadesine göre, Dayr al-Kamer ahâlisinin vekil nasbını istemeleri sırf ileride Şihab ailesine yol ve yer bırakmak maksadıyla Fransızların gizli tahrikâtından ileri geliyordu. Kezâ, Fransa sefaretî Dayr al-Kamer civarında bulunan Beytüddin v. s. gibi bir iki köyün, ahalisinin iddiası üzerine, Dayr al-Kamer'e ilhakını istiyor ve bunun için de bu köyde Şihab ailesinin konakları v. s. bulunduğunu sebep gösteriyordu. Halbuki, meseleyi tetkik eden ve bu hususta İngiliz elçisinin de mutalâasını alan meclis-i has-ı vükelâ, Beytüddin'in tâbi olduğu Şuf mukataasından alınarak Dayr al-Kamer'e bağlanmasını Dürzîlerin kadim imtiyazlarına dokunmak demek olacağını ve Fransa'dan başka bütün sefaretlerin bunu kabul etmeyeceği, Fransa'nın maksadının ise buranın hududunu genişletmek bulunduğu neticesine vardı ve bu mahallin eski mukataasında kalmasına karar verdi (tafsilât için bk. muharrem sonu 1263 evrakı).

1847 senesi iptidalarında Cebel'de asâyişin takarrür ettiğini görüyoruz. Beyrut tarafına memuren gidip dönen harb yaveri yüzbaşı Ahmed Ağa'nın şifahi takririnden de anlaşıldığı gibi, Sayda

müşiri Kâmil Paşa'dan bütün halk memnundur, emniyet ve asâyîş teessüs etmiştir, yedi senelik teraküm eden vergiler kısım kısım tahsil edilmektedir. Beyrut'taki İngiliz ve Fransız konsoloslarının Dürzî ve Maruntleri himayede fazla ileri gidemedikleri görülmektedir. Mamafih, Cebel'den iyi muamele ile çıkarılmaları bildirilen ve bunda fayda umulan Şeyh Said Canbulat ile Numan'ın ve yine Dürzî şeyhlerinden Şeyh Kasım Hammade ve Şeyh Nasif Abu Naked'in ve buna benzer bazı fesatçı olanın Dürzî rüesasını İngiltere konsolosuna himâye ettiği için, Kâmil Paşa bunu yapamamakta idi ve Bâbâî de kendisine, bu işi, ancak sırası gelince, münasip bir şekilde icra etmesini tavsiye edebildi.

Bundan başka, bu konsolosların daha iki meseleye karşı alâkalandıkları görülmüyordu. Bunlardan biri Marunilere verilmesi kararlaştırılan tazminat işi idi. Fransız konsolosuna Marunilerin bu husustaki taleplerine tercüman oluyor, evvelce iki bin kese verilerek geri kalanı bakayadan tesviye olunmak üzere vaadedildiğini, Marunilerin geçen seneler vergilerini tamamen ödedikleri halde şimdiye kadar ellerine bir şey geçmediğini bildiriyordu. Halbuki, maliye nazırına göre, bu mesele, gerek bakayadan olan borçlarının, gerek emval-i menhube karşılığı olarak vermeleri kararlaştırılan üç bin kese akçenin Dürzîlerden tahsili suretiyle halledilebilecek ve bu para Marunilerin alacağına mahsub olunacaktır ki, Dürzîler kolaylıkla para vermedikleri için, iş güçleşiyordu. Bilâkis, Dürzîler, Şekib Efendi'nin kendileri için tesbit ettiği 1500 küsur kese vergi hisselerinden bir parça tenzil edilerek, hisseleri 1900 küsur kese olan hıristiyan kaymakamlığı tarafına zam ve ilâvesini istiyorlardı. Tabiatıyla buna karar vermekte de güçlük vardı (krş. 26 cemaziyelâhır 1263 evrakı).

İngiliz konsolosuna (Colonel Rose) nun alâkalandığı ve bu hususta mutalâada bulunduğu diğer mesele de mesâha işi idi. Ahalinin ve şeyhlerin ekserisi müracaatla usul-i mesâha icrasını istemişler, bunun üzerine, Dürzî ve Marunt kaymakamları ile diğer ilerigelenler toplanarak bu hususta bir lâyiha hazırlanmasına karar vermişlerdi. İngiliz konsolosunun fikrine göre, mesâha yapacak kimseler bitaraf oldukları takdirde bu iş memlekete iyilik temin edecekti. Ve şeyhlerle mukataacılar şimdiye kadar vergi vermeğe alışmamış olduklarından bu iş yapılırken kendilerine fazla çıkarılmaması için çalışacaklar, bilhassa ikmalî çok vakte

muhtaç olduğundan devletin varidatı azalacaktı. Bu meselede Bâbiâli, fesat çıkarmalarından korkulan kimselerin müttehiden bunu kabul ettiklerini gösteren mazbatalar tanzim etmelerine ehemmiyet vermekte, tamamen hakka ve adalete muvafık bulunması, ahali arasında türlü kavgalar ve gadirlere müncer olmaması için tahdit ve mesâhaya memur heyetlere bir ecnebi mühendis in de katılmasını düşünmekte, Colonel Ros'un bu hususta mahzurlar göstermesini kendi taraftarları olan bazı Dürzî mukataacılarının menfaatlerini, birtakım bahanelerle, korumaya çalışmak istemesine hamletmekte idi (krş. 7 ramazan 1263 evrakı).

Bu sırada Kâmil Paşa'nın yerine Sayda müşirliğine Mustafa Paşa tâyin edildi ve kendisine takibedeceği hareket hattı hakkında mufassal bir talimat verildi; öteden beri, Cebel'de bir hıristiyanın müstakil emir olmasını iltizam eden Fransa'nın, Şekib Efendi'nin kurduğu düzen sayesinde, ahalinin emniyet ve rahatını görerek eski iddiasından vazgeçmeğe yüz tuttuğu belirtildikten sonra bu talimatta deniyordu ki, "gerçi saltanat-ı seniyece asıl hayırlı olacak oranın dahi doğrudan doğruya taraf-ı Devlet-i Aliyeden mansub bir müdür ve memur ile idare olunması kaziyesi ise de mademki esbab-ı mania-i müteaddideye mebni şimdiki halde bunun fiile gelmesinin imkânı yoktur. Şu usul-i haziranın zerre kadar sektelenmesi lâzımgelse derhal Fransızların bervechi meşruh dava eyledikleri idare-i vahide lâkırdısı meydana çıkacağı ve ol halde Eflâk ve Boğdan ve Sırbistan misullû Cebel-i Dürüz dahi bir hükümet şekil ve heyet kesbedip nüfuz ve kuvvet daha bütün-bütüne ecanib eline geçeceği vazıhattan olmasıyla bu mahzurlardan dolayı Sayda valisinin gece gündüz uyanık ve dikkatli bulunması, ahalinin şikâyetine mahal ve meydan vermemesi lâzımdır,, Diğer taraftan, talimatta Cebel'e ayrılan 3500 keselik vergiyi tahsil eden mukataacılar ve zengin şeyhlerin kendi hisselerine isabet eden parayı vermedikten maada, tahsil esnasında birkaç kat daha zam ederek ahaliden 3500 yerine 9—10.000 kese almakta oldukları noktasına temas edilmekte, bunun çaresi olarak gösterilen bütün emlak ve arazinin mesâha ve tahmini ile vergilerinin ona göre tahsisi isteğinin meclis-i valây-i ahkâm-ı adliyece tasvib edildiği ve yeni valinin Beyrut'a gider gitmez icabına teşebbüs etmesi tavsiye olunmakta idi. Bundan başka 1994 kesesi Marunî, 1506 kesesi Dürzî kaymakamlığına tahsis edilen bu verginin ahaliye tevzi işi her kay-

makamlığın meclisi tarafından yapılması, bu meclislerin verginin müsavatan tevziini kararlaştırmak üzere birer komisyon tayin etmesi, bu komisyonların azasının her mezhebin bir piskoposu ile her mukataa ahalisinin ve mukataacının birer vekilinden müteşekkil bulunması, meclislerin bu komisyonun huzurunda kaymakamlığın hissesini, içinde bulunan bütün mukataa ve köylere taksim etmesini, nihayet, şimdiye kadar vergi verenler ile kendilerini muaf telâkki edenler arasında, vergiyi taksim işinde, hakka istinat eden bir yol tutulması hususları ve diğer daha bazı meseleler de bahis mevzuu edilmekte idi (tafsilât için bk. 14 ramazan 1263 evrakı).

Fransa eski iddiasından vazgeçmiş görünmekle beraber şu veya bu münasebetle Cebel işleri ile alâkalanmaktan geri durmuyordu. Mîr Beşir'in bir istidası vesilesiyle Fransız hükümetinden parlâmentoda bir istizah yapılmış, Darue adında bir milletvekili de, Paris sefirimiz Süleyman Paşa'dan lâzımgelen malûmatı aldıktan sonra, Mecliste, bu istida aleyhinde söz söyleyerek Devlet-i Aliyenin Cebel'in hüsn-ü idaresindeki muvaffakiyetinden bahseden uzun bir beyanatta bulunmuştu. Bundan sonra da gerek Fransız matbuatında, gerek parlâmentosunda lehte ve aleyhte birçok söz söylendiği için, hakikî vaziyeti anlamak üzere İstanbul'daki Fransız sefaretî memurlarından biriyle bir Fransız Cebel'de bir tetkik seyahatine gönderildiler ; bunlar, gerek Dürzî, gerek Marunî kaymakamlığı dahilinde gezip tahkiklerde bulunduktan sonra, bizzat Mustafa Paşa'ya bazı itiraz ve tenkitlerini bildirip Dürzîlerden şikâyet ettiler. Kaymakam mîr Haydar'ı ise gevşek ve iktidarsız bir adam olarak gösterdiler. Fransız elçisinin, hariciye nezaretine verdiği takrirden (14 ocak 1848), bu adamların tahkikatlarının neticesini Devlet-i Aliye lehinde ve "vükelâ-i saltanat-ı seniyenin hüsn-ü idarelerinin şan ve şerefini müstelzim", gibi göstermesine rağmen (23 safer 1264 evrakı), Sayda valisi, gezdikleri yerlerde ahaliyi tergib ile hiçbir şeyi beğenmiyen, daima Dürzîler aleyhinde bulunup bunlardan kudret ve söz sahiplerinin mahvına çalşan bu nevi Fransızlardan, bu havalide mütemadiyen inşa olunmakta bulunan kiliselerden ve bilhassa Araplara Fransızcanın öğretilmesi için yaptıkları mekteplerden duyduğu şüphe ve endişeyi açıklamaya lüzum görmüştür.

Bununla beraber Cebel'in idaresi artık takarrür ve herkesi az çok tatmin etmiş gibi idi. Çünkü müteâkip senelerde ehemmiyetli bir harekete, herhangi bir tahrik ve fesada rastlanmamaktadır. Mustafa Paşa'yı istihlâf eden Vamık Paşa zamanında (1265—1849) bilhassa mesâha işinin halline çalışıldı. Filhakika bu hususta bir ecnebi mühendisi (Prusya officialerinden Malinovski) bu işle tavzif edilerek Beyrut'a gönderildi. Avdetinden sonra verdiği lâyiha, evvelce Mustafa Paşa sonra Vamık Paşa'ya verilen mufassal talimatların suretleri, bilâhare bu işe memur edilen tercüman efendiye verilerek kendisinin bu talimatı esas tutup Vamık Paşa ile de müzakere ederek icabını yapması istendi (29 rebiülâhır 1265 evrakı). Bir aralık, Dürzî ümerası arasında ihtilâf baş göstermiş, Beyt-i 'İmad'dan Hattar ve Abdüsselâm beylerle yine aynı aileden Esad Bey arasında bir münazaa çıkmış ve büyüme istidadını göstermişse de Sayda valisinin aldığı tedbirler ve bilhassa, Dayr al-Kamer'de ikamet eden ferik İzzet Paşa ile miralay İsmail Bey'in iki tarafı barıştırmak hususunda sarfettikleri gayretler sayesinde bunun önü alındı ve sükûn iâde edildi. Uzun müddet bu gibi hareketler görülmedi,

Kırım harbi esnasında Dürzî kaymakamı mfr Emin, Dürztler'den Said Canbulat, Beyt 'İmad, Beyt Arslan, Beyt Naked, Beyt Talhuk, Beyt Abdülmelik ümerası ile birlikte, vatanî hamiyet saikasıyla, kendiliklerinden harbe gitmeğe hazır olduklarını bildirmiş ve Rumeli tarafına izamlarını istemişti ki, bunun üzerine, istediği müsaade verildi, Sayda eyaletinden mürettep muvazzaf asker ile bu tarafa gelmesi kendisine bildirildi. Ancak, sonradan bu teşebbüs yarıda kaldı; mfr Emin'in, hareketlerinde pek samimî olmadığı görüldü. Dürzî kaymakamı meclis-i vâlâya gönderdiği arizalarında, tahrir ve sevkedeceği askerlerin levazımâtını temin etmek üzere peşinen Sayda hazinesinden verilmesi lâzım gelen paranın mütebakisi ile tüfenklerin verilmemiş bulunduğunu, şimdiye kadar sevkettiklerinden başka 7000 atlının daha tedariki ile hepsinin 10000 kişiye iblâğının mümkün olacağını bildirmiş; icabının icrasını ve kendisinin orduya iltihakında yerine oğlunun kaymakam bırakılmasını istemişti. Halbuki, Sayda valisinin yazdığına göre, mfr Emin'in istediği para kendisine verildiği halde taahhüt ettiği askerden sevkettiği miktar yalnız 913 kişiden ibaret olup bunların da üçte biri Dürzî diğerleri türk, kürt, fellah idi. Mütebakisinin sevki te'kit olundukça da itizar ediyor ve temaruz

gösteriyordu. Bu itibarla tuttuğu yolun bu işi kendisine bir ticaret vesilesi yapmak olduğu anlaşıldı, ne başkaca para verildi, ne de kendisinden asker istenildi (krş. 3 şaban 1263 evrakı).

Cebel'de Dürzî-Marunî ihtilâfının, biraz daha geniş mânasiyle, İslâm-Hıristiyan mücadelesinin bundan sonra da tezahürleri ve buhranları görüldü. 1856 hattı hümâyununun gayr-i müslim teb'a hakkındaki müsaadekâr kayıtları bu sahada umumiyetle hıristiyan ahali arasında da tesirini gösterdi ve ötedenberi Dürzîlere karşı kendilerini zayıf hisseden, Marunîler bu vesileden de istifade ederek kendi aralarında teşkilâtlanmağa daha büyük bir önem ve hız verdiler. Bu arada Fransa'nın tesir ve nüfuzu da devam ediyordu. 1854'te Nasâra (Marunî) kaymakamı Haydar Abu l-Lama^c öldüğü vakit yerine Şihab ailesinden Beşir Ahmed'in tayini bu sayede mümkün olmuştur. Mamafih Marunîler arasında en ziyade iştihar eden reis, 1860 hâdiselerinde ehemmiyetli rol oynayan, Yusuf Kerem idi (ölm. 1888). Bir müddetten beri Cebel'de içten içe bir kaynama mevcuttu ki, bunun ilk tezahürleri 1859'da müşahede olunmaktadır. Bir taraftan, idaresi altındaki ahali tarafından mîr Beşir Ahmed aleyhine şikâyetler Bâbiâli'ye aksetmiş, ezcümle, ortodoks ahali kendilerinin katoliklerden ayrılarak başlarına ya içlerinden birinin, yahut da müslüman bir zatın geçirilmesini istemişlerdi. Bâbiâli, ayrı bir kaymakamlık daha teşkil etmekle müşkülâtın artacağını ve mahzurlu olacağını düşündü, şikâyetlerin esasını tahkik etmek üzere Tayyar zâde Ahmed Ata Bey'i Beyrut'a gönderdi. Fakat her iki tarafı dinledikten sonra şikâyetlerin esassızlığını gören Ata Bey, aynı zamanda, İngilizlerin istememesine mukabil, değiştirildiği takdirde Fransızların kıyameti koparacaklarını anladı. Bir mevkide müfrez iki idare tesis etmenin imkânsızlığını tesbit etmekle beraber, evvelce Şam'a merbut Bika' sancağına tâbi iken bilâhare gasb yolu ile Beyt Abul-Lama^c mukataasına dahil edilen Zahle'nin yine Bika^c al-Aziz kaymakamlığı dahilinde müdürlükle idaresini, yine münakaşa ve şikâyete mevzuu olan diğer bir yerin Trablusşam'a ilhakını tavsiye eyledi (16 ramazan 1275 evrakı).

Diğer taraftan muhtelit köylerde ufak tefek hadiseler de baş gösterdi. Ezcümle 14 ağustos 1859'da Beyrut'a iki saat mesafede Beyt-Meri köyünde, fazla büyümesine meydan verilmiyen ilk hâdisе çıktı. Buraya giden Türk kuvvetleri bütün kış mevsiminde

iki tarafın besledikleri ihtirasları önliyebildi. Yine, azçok sükûnetin hüküm sürdüğü bu kış esnasında, Beyrut'taki Fransız konsolosu da (Bentivoglio), belki samimî olarak, Dürzî ve Hıristiyanlar arasında itilâf teminine çalıştı. Fakat, Mayıs 1860'da dahilî harb artık kaçınılması imkânsız bir hal olarak görünüyordu: Muhtelit köylerde failleri anlaşılmayan katil ve cinayetler birbirini takip etti. Buna belki bir dereceye kadar, o sırada vaziyeti karışık olan, Rumeli'ye Suriye'den de kuvvetler gönderilmiş olması te'sir etmiş ve ayaklanma için her iki tarafa cesaret vermişti. Cezzin'de de iki taraf arasında bir kıtal olunca, Hurşit Paşa, konsolosların teşebbüsü ile ve iki kaymakamlık arasındaki hududu emniyet altında bulundurmamak maksadı ile bir miktar kuvvet gönderdi ve vaziyete hâkim oldu ise de, bilhassa şimâlde Batrun ve Kasravan mıntikasındaki Marunîler galeyana halinde idi. Marunî patriki Matrân Tobie'nin, cenubî Lübnan'daki vaziyeti mübalâgalı şekilde tasvir eden ve Marunîler Dürzîlere taarruz ettiği takdirde Dürzîlerin yakın bir zamanda Marunîler aleyhine umumî bir hücum ile katliâma teşebbüs edecekleri yolundaki tahriklerinin de tesiri altında bulunan Marunî reislerinden Yusuf Kerem, kuvvetleriyle birlikte Bekfaya'ya kadar ilerlemiş, fakat bu kuvvetlerin Matrân'de bulunmasının Dürzîler üzerinde bir tahrik yapacağı hakkında konsolosların yaptıkları ihtarlar ve geriye çekilmesi için vâki tavsiyeleri üzerine, kendi mıntkasına dönmüştür. Bununla beraber, bir müddet evvel Marunîleri kendi şefleri aleyhine ayaklandıran Kasravan Marunîleri şefi Tannus Şahin, Matrân mukataasını geçmiş ve Beyrut civarındaki nehir kenarında ordugâhını kurmuştu ki, bu hareket, Dürzîlerin kendi mıntakalarında tehdit edilmesi demektir. Marunî reisinin Garp mukataası üzerindeki bu tehdidine cevap olarak Dürzîler de Dayr al-Kamer üzerine yürüdüler ve Havran Dürzîlerini yardıma çağırıldılar. Bu sırada Dürzîlerin başlıca iki şefi vardı: Said Canbulat, Hattar Ahmed. Hattâ Cebel'de "Said Canbulat Dürzîlerin reisi, Hattar Ahmed kılıçlarıdır," sözü bir mütearife hükmünde idi. Hüseyin Talhuk ile Nakad ve Abdülmelik ailelerinin şeyhleri ikinci derecede şefler telâkki olunuyordu. Havran Dürzîleri İsmail al-Atraş kumandasında idiler.

Bu kaynaşmalar karşısında mahallî resmî makamların hiçbir şey yapmadıkları ve bunu anlamadıkları iddia edilemez. Meselâ, Şam vâlisi Ahmed Paşa, Cebel meselesinin göstermekte olduğu

müşkülâtı ve etrafa sirayeti ihtimalini ve Arabistan ordusunun o sıradaki zayıf hali ile aldığı tedbirleri Bâbîâlî'ye bildirmiş ve İstanbul'dan kâfi asker gönderilmedikçe asâyişi muhtell olan bu havalinin islâhında fayda ve imkân olamayacağını anlatmağa çalışmıştı (7 zilhicce 1276 tarihli evrak dosyası).

Mayıs nihayetinde, vukuundan korkulan hadise çıktı. Matn mukataası köylerinde birdenbire tecavüze geçen Dürziler birçok köylerde kitallere ve ihraklara teşebbüs ettiler. Sayda civarında da bazı kiliseleri yağma etmiş ve papasları öldürmüşlerdi. Beyrut mültecilerle doldu. Havran Dürzileri de haziranın ilk yarısında İsmail al-Atraş kumandasında Hasbeya, Raşeya, Zahle ve Dayr al-Kamer'de hıristiyanlara karşı umumî bir katliâm icra ettiler. Bu sırada Sayda valisi Hurşid Paşa bazı tedbirler aldığı gibi Şam valisi Ahmed Paşa da Havran ovasında bulunmakta olan mirliva Mustafa Paşa'nın sür'atle Hasbeya ve Raşeya tarafına gönderilmesini düşündü. Şam valisi 13 haziran 1860'ta (17 zilkade 1276) Hasbeya ve Raşeya'daki asakir-i nizamiyenin de kendilerine dehalet eden bazı hıristiyan âileleri ile birlikte eşkiya tarafından muhasara edildiğini haber aldıktan ve bunun doğruluğunu mahsusen gönderdiği bir yaverle de tahkik ettikten sonra, bu tedbire müracaat etmek istemiş, fakat Mustafa Paşa'nın mmtakalarından ayrılacağını duyan Havran ahalişinin Şam'a gelerek aşiretlerden emin olmadıklarını, kuvvet bulundurulmadığı takdirde mahsullerini tarlada bırakıp vatanlarını terke mecbur kalacaklarını bildirmeleri üzerine, akdolunan meclis-i umumî, bu tedbirlerin bir fayda temin etmeyeceği, çünkü Dürzilerin çokluğu karşısında gönderilecek askerin kifayetsiz kalacağını ve esasen Havran havalisinin gerek Şam'ın, gerek hacılar kafilesinin kileri mesabesinde bulunup halen harman mevsimi olduğu için zahire darlığı çekilmekte bulunduğu, asker oradan alındığı takdirde mahsulün eşkiyanın eline geçeceğini, bunun ise, ileride idare işini daha çok güçleştireceğini gözönüne alarak, valinin bu tasavvurunu tasvib etmedi. Buna mukabil meclis, asıl meselenin Hasebya ve Raşeya kazalarında muhasara altında bulunan asker ile hıristiyanların kolaylıkla kurtarılacakları Şam'a getirilmesi olduğunu düşünerek, muvazzaf askerlerin sergerdelerini meclise çağırması ve kendilerine diledikleri kadar askeri yeniden tertip ve istihdam hususunda mezuniyet vererek şu sırada bir "hizmet-i müfthire,, ibraz eylemelerini teklif eylemişti.

Fakat bunlar, bu işi ifa edemeyeceklerini cevaben bildirdikleri gibi, kendisinden fayda umulan ve Bika^c-al-Aziz kazasının muhafazasında bulunup da görünüşte sadakat gösteren Dürzilerden şeyh Günç al-İmad'ın, yapılan teşvik ve vaadleri kabul ederek Hasbeya'ya gitmesi de bir netice vermemiştir. Bilâkis, Ahmed Paşa'nın bildirdiğine göre (krş. 24 zilkade 1276 tarihli mazbatası için bk. 7 zilhicce tarihli dosya), artık söz ayak takımına düşmüş olup hükûmetin zayıf ve kendilerini men'e muktedir olmadığını bildikleri için, hiçbir teşebbüse vakit bırakmadan dört beş bin kişi birden askerinin bulunduğu Hasbeya hükümet konağına hücum ve bu kazada müdür bulunan Şihablar'dan mir Ahmed, babası mir Sadeddin ve muhafızları ile bütün hıristiyanları katletmişler, eşya ve paralarını gasbetmişlerdi. Aynı hal Raşeya kazasında da vukubulduğu gibi Balebek'te de, miralay Hüsnü Bey'in iş'arından anlaşıldığı üzere, müdür Faris ağanın bulunduğu hükümet Urkup ailesi reisleri tarafından basılmış, kendisi güçlkle kaçan müdürün birkaç adamı telef olmuştu. Kıtâl hareketi Zahle ve Dayr al-Kamer'de de aynı dehşetle cereyan etti.

Bu vak'a İstanbul'a akseder etmez işin ehemmiyeti anlaşıldı, bu ihtilâlin bir an evvel söndürülmesi ile müsebbiplerinin cezalandırılmaları, asâyişin iadesi için, fevkalâde memuriyet-i mahsusa ile ve müstakillen, o hevalideki bütün mülkî ve askerî memurun mercii olmak üzere, hariciye nazırı Fuad Paşa Beriyyetüşşam'a gönderildi (kendisine bu hususta veriten emir için bk. Mühimme-i mektume, Nr. 10, s. 23, evahir-i zilhicce 1276).

Fuad Paşa Beyrut'a muvasalat ettiği sırada, Şam'dan şehrin islâm ahâlisinden bazı ayak takımı ve onlara uygun bir kısım Dürzî ve bedevî Arapların önyak olduğu, hıristiyanlara karşı kıtâl ve yağma yapıldı (9 temmuz 1860 = 20 zilhicce 1276), birkaç saat içinde hıristiyan mahallesi yakılarak yüzlerce kişi katledildi. Fuad Paşa'nın Beyrut'a muvasalatı iyi bir tesir yapmış ve nisbî bir emniyet hâsıl etmişti. Gerçi Beyrut'ta konsoloslar (İngiltere, Prusya, Rusya, Fransa, Amerika, Yunan, Sardunya) Şam hâdiselerini ve oradaki konsolosluk hanelerinin tecavüze maruz kaldığını zikrederek ikametgâhlarının ve şahıslarının emniyeti için kâfi bir kefaleti olup olmadıklarını validen sormuşlardı. Fakat asıl maksatlarının bu vesileden istifade ederek hükûmetin hıristiyanlar aleyhindeki suiniyeti ve askerinin Dürzîlerle birlikte hare-

ket ettiğine dair sefaretlere yazdıkları raporları te'yit ve tasdik edici bir vesika elde etmek olduğu anlaşılıyordu (krş. konsolosların 12 temmuz tarihli notası ile Hurşit Paşa'nın tahriratları, 12 muharrem 1277 evrakı). Fuad Paşa da telâş ve endişeyi tamamen ortadan kaldırmak için bir taraftan İskenderun'a dadar sahil halkını teskin etmek için Hurşit Paşa'yı, diğer taraftan da bahriye feriki Mustafa Paşa'yı Akkâ'ya kadar gönderdi. Arabistan ordusu müşiri Halim Paşa'yı kâfi kuvvetle Cebel'de fesatçıları te'dip etmek ve tedbirler almak üzere hem dağ tarafını baskı altında bulundurmak, hem de Şam kâtâlcilerine askerî kudreti ihsas etmek bakımından Bika' gibi bir yeri hareket merkezi yapmaya memur etti. Ayrıca, Beyrut ve Sayda'da da dağdan iltica eden yaralılar için hastahane tanzim, fukarasına yardım edilmek üzere, bu şehirlerde islâm ve hıristiyan ahalisinden mürekkep birer komisyon teşkil ederek ahalinin kalplerini tatmin ve telife çalıştı.

Mamafih Fuad Paşa, kendisinin muvasalatından önce, Hurşit Paşa'nın Dürzîlerle Marunîler arasında "olan oldu,, hükmünce yaptığı musalehayı öğrenince tamamen tasvip etmemişti. Hurşit Paşa, iki taife arasında vukua gelen mukateleden dolayı, ortadan kalkan asayiş ve emniyetin iadesini böyle bir musalehaya bağlı görmüş ve bu hususta teenni gösterilmesinin kâtâlin her tarafa sirayet etmesine sebep olacağını düşünmüş ve bu sebeple iki idare kaymakamı ile lâzımgelenleri celbederek, iki tarafın rıza ve ittifakı ile bir anlaşma icrasına muvaffak olup tanzim edilen senetlerini kendilerine imzalatmıştı. Ancak, Dayr al-Kamer'de cereyan eden hâdiseler diğerleri ile mukayese edilemeyecek derecede şiddetli ve ağır olduğu için, tahkikat yapmak ve mücrimleri tesbit etmek üzere merkezden gönderilmesi takarrür eden komisyon Kasravan ve Dayr al-Kamer suçluları hakkında karar vermek hakkını muhafaza edeceklerdi ve hâdisenin başlangıcından umumî kâtâlin icrasına kadarki hareketlerin, Dürzî veya Marunî, mes'ullerinin de cezalandırılmaları meşruttu. Bu iki madde müstesna, tanzim edilen senette iki taraf "halen ve istikbalen yekdiğerinden dâva ve iddiaya kıyam olunmamak şartlarıyla ve cümlelerin hüsnü rızası ile ve ittifak-ı ârâları ile „musaleha icra etmişlerdi (krş. 12 muharrem 1277 evrakı). İşte Fuad Paşa bunu doğru görmüyordu. Cebel hâdiselerinin bir izahını yaptığı bir raporunda şu yolda bir mutalâa ileri sürüyordu: Marunîler bazı taraftan yüz bularak ve

nefsanî garazleri meşhur olan ruhanî reislerinin nüfuzu altında hareket ederek, yalnız Dürzileri değil, hükûmet tarafını da gücendirmişlerdi; buna mukabil, Dürziler görünüşte hükûmete karşı itaatlidirler. Fakat eski kinleri devam etmektedir ve bu hâdisede bunun fiilî tezahürlerini göstermişlerdir. Marunfler, başlangıçta serkeşâne hareket etmişlerse de sonradan Dürziler büyük bir gaddarlık ve vahşette bulunmuşlardır. Bilhassa Hasbeya, Raşeya, Zahle ve Dayr al-Kamer vak'aları hâdiseyi çok elîm ve ağır bir şekilde bürümüştür. Hele bu mevkiilerdeki zabıt ve askerlerin gözü önünde bu kıttallerin icra edilmesi, Zahle'de bulunan askerî mukateleyi men'e muktedir olamaması, katliâmın mahallî hükûmetin ve devletin rızasıyla yapıldığına dair halk ve ecnebilerde bir zan ve vehim uyandırmıştır. Cebel'de artık yakacak yıkacak birşey kalmayınca Dürzî ve Marunî kaymakamları iki taraf arasında bir musalaha akdine karar vermişler, fakat Dürziler katl ve yağmadan dolayı Marunîler tarafından her türlü iddiadan feragat olunması esasını mukavele şartı yapmışlar, Marunfler ise zahiren rızaları ile, fakat hakikat-i halde, bunu kerhen kabul etmişlerdir. Dürziler bunu kâfi görmemişler, musalehanın hükûmet tarafından dahi tasdikini istemişlerdi. Halbuki Fuad Paşa, bu takdirde devletin adaletin icabettirdiği tedip ve tecziye işinde eli bağlı kalmış olacağını düşünüyor, diğer taraftan muvakkaten mukateleye hitam verdiği cihetle, feshini de câiz görmüyordu. Nihayet musaleha bozuldu denilmiyerek ikisi ortası bir hal ile vaziyeti idare etmeğe karar verdi.

Cebel ve Şam kıtalleri Avrupa'ya aksedince efkârı umumiye heyecana gelmiş ve Fransa vaziyete müdahaleye karar vererek ve İngiltere'yi de kendine uydurarak, vaktiyle frenk Süleyman Paşa'nın maiyetinde Türklere ve İngilizlere karşı harb eden general Beaufort d'Hautpoul kumandasında 500 askerî Tulon'dan sevkettiği. Fuad Paşa, Beyrut ve Sayda'ya sığınan felâketzedelere karşı, ecnebilerin de memnun olduğu, şefkat eseri göstermiş bulunmakla beraber, bununla iktifa olunması ve başkaca bir harekette bulunulmaması zaaf izharı demek olacağını gözönüne almış ve Suriye sahillerine mütemadiyen gelen deniz kuvvetlerinin karaya çıkmamaları hususunda bazı askerî tedbirler düşünmüştü. Bu cümleden olarak Hasbeya, Raşeya ve Dayr al-Kamer'de bulunan nizamiye asker ümera ve zabitanı haklarında,

hareketlerinin gizlenemeyecek derecede uygunsuz bulunmasından dolayı, şiddetli muamele icrasına ve hapisleri ile muhakemelerine karar vermiş ve eski Arabistan ordusu müşiri ve Şam valisi Ahmed Paşa'yı da, Cebel vak'alarında yanlış tedbiri ve Şam vak'alarının doğrudan doğruya müsebbibi olduğu bilinmekle, Beyrut'a davet etmişti. Ahmed Paşa, kendisine sorulacak suallere cevap veremediği ve tebriye-i zimmet edemediği takdirde muhakemesi İstanbul'da yapılmak üzere muhafaza altında gönderilecekti (Fuad Paşa'nın gurre-i muharrem 1277 ve 5 muharrem 1277 tarihlerinde Beyrut'tan sadaret kaymakamına gönderdiği tahriratlar). Hurşit Paşa'nın idaresi ve şahsı aleyhinde pek fazla bir şey söylenmemiş ve hâdisenin zuhurundan sonra söndürülmesi için gayreti müşahede olunmuşsa da ecnebler ve hıristiyanlardaki emniyetsizlik giderilememişti. Nitekim Fuad Paşa'nın Şam'da bulunması icabettiği ve kendisinin harekete hazırlandığı esnada Hurşit Paşa'nın Beyrut'ta kalacağını duyan ahalinin vehim ve vesveseleri artmış, bazı aileler şuraya buraya gitmeğe kalkışmışlardı. Keza İngiltere'nin kuvve-i bahriyesi kumandanı amiral Martin de Beyrut'ta Fuad Paşa ile yaptığı bir mülâkatta sahillerde asker bulunmadığı ve bir karışıklık gördüğü takdirde Devlet-i Aliye memurlarına yardım için asker ihracına mezu bulunduğunu, fakat bunun vahim neticeleri olabileceğini bildirmiş, herkesin hoşnut bulunmadığı Hurşit Paşa'nın değiştirilmesinin münasip olacağını anlatmıştı ki, bunun üzerine Şam'a hareketinden önce, Fuad Paşa, memuriyetini terkettirerek Hurşit Paşa'yı İstanbul'a gönderdi ve Sayda kaymakamlığına donanma kumandanı Mustafa Paşa'yı tayin eyledi.

Fuad Paşa'nın Şam'daki icraatı şiddetli, sürat'li ve cezri olmuştu. O, hâdisenin hakikî sebebini anlayamadığını bildirdiği ve şehirde bir müddetten beri hissölunduğu rivâyet edilen taassup fikirlerinin galeyanı eseri mi, yoksa gizli bir fesat hareketinin neticesi mi olduğunda tereddüt ettiğini, hıristiyan mahallelerinin yakılması ile dört beşyüz kişinin ölümüne müncer olan bu kıtâli çok çirkin ve feci gördü ve Cebel hâdiselerinde gevşeklik ve tedbirsizliği ile mes'ul bulduğu Ahmed Paşa'yı Şam kıtâlinde şaşkınlık ve korkaklık ile müttehim buldu. Fuad Paşa'nın tesbit ettiğine göre, O, bütün konsoloslar ve hıristiyanlar tehlikeyi haber verdikleri halde, hiç bir şey yoktur diye teminat vermiş,

diğer taraftan kaleyi tamir ettirip içine toplar koydurmuştu. Meclis azası ile hıristiyan mahallesine gittiği takdirde eşkiyanın hücumunu defedebileceği halde müşirlik binasından 100 adım uzaktaki kale kapısına bile gitmeğe cesaret edememişti. Bundan başka, Havran'dan, araplar zahireyi yağma eder korkusu ile, asker getirtmemesi de, Fuad Paşa'ya göre, bir suçtu. Çünkü bir şehrin ahalisinin hayatını tehlikeye koymaktansa yiyeceği yağmaya maruz bırakmak ehven-i şer olacaktı. Hulâsa, yerli, yabancı herkes nazarında müttehem ve kabahatli görünen Ahmed Paşa'yı İstanbul'a gönderdiği gibi, Arabistan ordusu müşiri, yeni Şam vâlisi ve ferik Halid paşalarla birlikte aldığı tertibat sayesinde fesatta tahrikçi olanlarla bilfiil cinayet işliyenlerden 15 ve 16 muharrem 1277 tarihlerinde, dört yüz kişiyi müteceviz mücrimi derdest ettirmişti. Bundan sonra da hâdisede filen medhalleri olup ele geçenlerden tahkikat ve muhakemeleri ikmal olunan 167 kişi idam edilmek veya kurşuna dizilmek suretiyle cezalandırıldı. Şam hâdiselerine Dürzilerin iştirak derecelerine gelince, Bouron'un İsmail-al-Atraş'ın Şam'a ancak pek sonra girmiş olduğunu söylemesine rağmen, Fuad Paşa'nın tesbitine göre, Şam civarındaki Arap ve Dürzî kariyelerinin ahalisinin de yağma ve kıtalde müşterek oldukları muhakkaktı. Bununla beraber bu köylerin umumu hakkında tehdit ve ceza icrasının Şam'ın işini bitirmeğe bağlı bulunduğu da şüphesizdi (Fuad Paşa'nın Han-ı Müdirç'ten 9 muharrem ve Şam'dan 16 muharrem ve 3 safer 1277 tarihlerinde gönderdiği tahriratlar).

Fuad Paşa, Şam'daki meselenin hallini ehemmiyeti dolayısıyla tercih ve Cebel'de ise evvelâ hıristiyanların muhafazası tedbiri ile iktifa etmişti. Nitekim bir yandan Balebek'de görülen karışıklığı bastırmak ödevi ile yaverlerinden Mustafa Efendi'yi bir miktar kuvvetle göndermiş ve muhafazası işini mirliya Ömer Paşa'ya tevdi etmiş, diğer taraftan da, Raşeya ve Hasbeya'da Dürzilerin elinde esir ve rehin gibi kalıp da Dürziler aleyhinde bir hareket vuku bulduğu takdirde tamamen katledilmeleri melhuz olan bir kısım hıristiyan ailelerini selâmetle Sayda'ya nakletmek üzere Beyrut'da bir tabur askerin yaver Hasan Bey kumandasında denizden Sayda'ya ve oradan da bu mahallere izamını temin eylemişti. Bu esnada general Beaufort Şam'a Fuad Paşa nezdine bir memur gönderdi ve Cebel'de Dürzilere karşı bir hareket icrasını

derhal istedi ise de, Fuad Paşa, bunda acele etmeği doğru bulmadı ve yalnız bu husustaki ilk hazırlıkları gördü. Bu takdirde Dürzilerin, ötedenberi yaptıkları gibi, Havran tarafındaki Dürziler ve bedevilerle birleşecekleri ve Leca'ya çekilerek uzun müddet hükümet kuvvetlerini işgal eyleyeceklerini biliyordu. Şam'daki ikameti esnasında ihtiyatî bir tedbir olmak üzere, Dürzilerin Leca'ya girmelerine ve oradaki kabilelerle birleşmelerine mâni olmak için, o civarda yaşayan Sultan kabilesi büyüklerini celp ile kendilerilerinden, Dürzileri kabul etmemek ve Havran taraflarına geçmelerine mâni olmak hususunda söz ve taahhüt aldı. Nihayet, Dürzî meselesinin kış gelmeden evvel halledilmesinin icabettiğini düşünen, Fuad Paşa, geri kalan muhakemelerin icrası ve memleketin asâyişine dikkat olunması gibi işlerde memurlara talimat verdikten sonra, Şam'dan Beyrut'a geldi ve Beyrut'ta bulunan Fransız askerlerinin Cebel işlerine karışmağa, hiç değilse bazı askeri hareketlerde bulunmaya arzu gösterdiklerini gördü. Kendi tabiriyle, "Beyrut'un kenarında ve fıstıklar altında oturup sonra avdet etmek güçlerine gideceğinden kenarından olsun bizimle beraber..... beş altı saat olsun dağlarda biraz dolaşmak istedikleri," ni anladı. Halbuki bunu İngilizler hoş görmüyor, o sırada komiser sıfatıyla Beyrut'a gelmiş olan Lord Duffrin de Fransızların hareket ve emellerini endişe ile tâkibediyordu. Fuad Paşa'ya göre, Dürzilerle muharebe kapısı açılrsa Fransızları tutmak kabil olamayacaktı ve belki yıllarca mücadele etmek lâzımgelecekti. Diğer taraftan, Fransızlar muhtelit köylerden Dürzileri çıkarmayı düşünmektedirler ki, bu da, Cebel'i bütün bütünü hıristiyanlara terk etmek demek olacaktı. İşin en kestirme yolu olarak görülen şey, Dürziler reislerini bir suretle ele geçirmek ve onlara hıristiyanların zararlarını tazmin ettirerek yerleştirilmeleri işini kendilerine kabul ettirmektir ki, Fuad Paşa'nın düşündüğü de bu idi. Aynı zamanda bütün cemaat aleyhine bir harb açmaktan ziyade, işi, Dürzilerin reisleri ve şahsî cinayet irtikâp edenlere karşı bir dâva şekline koyarak bu gibileri mahkeme huzuruna getirmek, firar ve mukavemetleri halinde te'dip etmek memleket ve hükümetin menfaati icabındandı. O sırada devletleri tarafından birer talimatla Beyrut'ta toplanan komiserlerin ekserisi de Fuat Paşa'nın bu husustaki görüşünü doğru bulmuşlardı. Filhakika, herkesin nazarında töhmetli olan Dürzî reisleri, yapılan daveti kabul ede-

rek, ümit edilmedik bir zamanda Beyrut'a geldiler ve teslim oldular. Kendilerine yazılan mektuplarda muhakeme için çağırıldıkları söylenmiş ve kat'iyen aldatılmamışlardı. Hatta bazı ecnebileri araya koyarak gizlice taleb ettikleri af ve amanın red edildiğini de biliyorlardı. Beyrut kışlasında hapsedilen sergerdeler, başta kaymakam mir Mehmed Arslan olmak üzere, Sait Canbulat ve Şeyh Hüseyin Talhuk gibi çok nüfuzlu olanlardı. Bunlardan başka bir takımının Havran Dürzilerine iltihâk etmek üzere Cebel'in yüksek yerlerine kaçtıkları haber alınmakla, kendisine tevcih edilen hareketi ordu müşiri Şam tarafından yapılacak ve Beyrut'tan bir kısım asker ve Trablus'tan da bir kısım kuvvetlerle ve ferik İsmail Paşa ile birlikte Sayda'ya hareket eden ve oradan Dayr al-Kamer'e doğru te'dip hareketine girişen Fuad Paşa firarileri iki ateş arasına alacaktı. Gerçekten, Fuad Paşa, bu hareketi icra etti ve Dayr al-Kamer'de muvakkat bir ordugâh kurdu ise de bu esnada Dürziler evvelâ Bik'a ovasına inmişler sonra da Cebel-i Şeyh (Hermon) üzerine çekilmişler ve daha sonra Havran tarafına toplanarak oradaki Dürzilerle birleşmeğe başlamışlardı. Bunun üzerine Fuad Paşa, Cebel'de asıl Dürzî yatağı olan mıntıkanın merkezi bulunduğu için, hem Dürzî köylerini baskı altına almak, hem de muhakeme altındaki Dürzî reislerinin emlâkını tahkik ve zabt ile muhafaza etmek üzere, Muhtâre köyünde karargâhını kurduğu gibi o sırada Raşeya'ya gelmiş bulunan Müşire, bir kısım kuvvetlerle mirliya Mustafa Paşa'yı bırakmasını, diğer kuvvetlerle Havran cihetinde Katane köyüne giderek gerek Havran'da toplanan Dürzî eşkiyasına karşı icabeden askerî hareketi icra, gerek Şam'daki heyecanı teskin etmesini bildirdi. Çünkü Cebel ve Havran Dürzilerinin birleşmesi Şam'da ve Cebel'de korku ve heyecan uyandırmıştı. Fuad Paşa da buna fırsat vermemek için "feda-i can etmek derecelerine kadar,, çalışıyordu (Muhtâre'den 20 rebiülevvel 1277 tarihli raporu).

Fuad Paşa'nın endişe duyduğu bir mesele vardı. Ona göre, "meselede en ağır bahis şu Fransaluların müşareketi maddesi,, idi. Dürzilere karşı harekâtına onlar da iştirak etmek istemişler, general Beaufort'un muavini general Ducrot 23 eylülde Beyrut'tan hareket etmişti. Halbuki bu iştirak ileride birçok müşküller doğurabilirdi. Bu mahzurları Fuad Paşa Fransız kumandanına uzun uzadıya anlattı ise de, kendisinden, bunda hiçbir zarar tasavvur

olunamayacağı ve bilâkis faydaları dokunacağı cevabını aldı. Ve Fransızların Zahle'ye kadar ilerlemelerine, sonra Beytüddin'de ikamet etmelerine göz yummak zorunda kaldı.

Fuad Paşa, Dürzî ve Marunî kaymakamlıkları hakkında yeni kararlar aldıktan sonra, bir aralık Şam'a gitti. Marunî kaymakamlığını olduğu şekil ve nizam ile bırakmak istemiş, fakat Dürzî kaymakamlığına, memurlarının mahbus ve firarî olmaları sebebiyle, dört daireye taksim ile, her birine şimdilik zabitanadan birer müdür vekili intihab etmiş ve bu vekillere ne yolda hareket edeceklerine dair birer talimat vermişti. Şam'a hareketi, yine Havran taraflarındaki firarî Dürzîlerin Şam kaçkınları ile birleşerek Şam üzerine hücum edecekleri yolunda çıkan şayialar üzerine oldu. Gerçi, Şam muhafazasında bulunan ferik Halid Paşa'nın şehrin asâyişini temine iktidarı herkesçe müsellemler ise de bir bahane ile Fransızların bazı harekâta kalkışmaları ihtimali mevcuttu. Ve Fuad Paşa bu mahzuru önlemek maksadiyle birkaç gün için Şam'a gitmeğe mecburiyet duydu. Orada ordu müşiri ve İngiltere komiseri ile de görüştüktan sonra, Dürzîlerin Havran'da toplu bir halde bulunmadıklarını, diğer taraftan, kış mevsiminde büyük mikyasta askerî hareketin fayda vermiyeceğini anladı; alâkadarlara bâzı tedbirler tavsiye ederek, bu meseleleri halletmek üzere komiserlerin toplantılar yaptıkları Beyrut'a döndü (4 Rebiülâhır 1277'deki Şam'dan yazılan rapor).

Beş devlet memurlarından mürekkep komisyonun faaliyeti dikkate şayandı. Ekserisinin İstanbul'daki sefaret memurlarından bulunduğu bu komiserlerle Cebel meselesini müzakere edip karara bağlamayı prensip itibariyle biraz garip bulan Fuad Paşa'yı, Muhtâre'de ve Şam'da bulunduğu esnada, bu mecliste, hariciye nezareti memurlarından Abru Efendi temsil etmişti. Fuad Paşa avdetinde gördü ki, komisyon dâvacı gibi hareket etmekte ve hükûmeti muhakeme altına almış farzederek birtakım mânasız sualler açmaktadır. Bunun üzerine, bizzat iştirak ettiği meclislerde icabeden durumu takındı ve Avrupa komisyonu azalarına hakları olmadığı davacılık rolü oynamamaları, şimdiye kadar yapılan ve bundan sonra yapılacak şeylerin devletin istekleri cümlesinden olup kendilerinden talep edilen şeyin ancak malûmat ve fikir vermek suretiyle yardımdan ibaret bulunduğunu ihtar etti. Avrupa komisyonunun müzakere etmekte olduğu maddelerin başlıcası Dür-

zilerin cezalandırılması ve hıristiyan ahaliye tazminat verilmesi işleri idi. Fuad Paşa'nın Dürzilerin cezalandırılmaları içinde tuttuğu yol, yani büyük bir muharebe kapısı açarak hepsini oturdukları yerden tard ve te'bit etmek yerine, yalnız Dürzî reisleri ile ahalden şahsen müttehem olanların cezalandırılması gibi, müsamahalı bir hattı hareket tesirini göstermiş, firartlardan birçoğunun birer ikişer köylerine döndüğü, hatta Havran'da firarî Dürzî reislerinin yanında bulunanların çoğunun da avdet etmekte buldukları görülmüştü. Fuad Paşa komisyona bizzat Cebel'e çıkacağını ve müttehemlerin tevkifine teşebbüs edeceğini bildirdi; bu suretle de, işi ifrat ve tefritten kurtararak itidal haline getirmeğe muvaffak oldu (tafsilâtı Beyrut'tan 20 rebiülâhir ve 5 cemaziyevvel tarihleri ile gönderilen tahriratlarda).

Filhakika, bunu bir muvaffakiyet addetmek lâzımdı. Çünkü 300 dağınık köyden 1000 kadar mücrim Dürzî'yi adâletin pençesine teslim etmek ve başlangıçtan itibaren hiçbir müsademe ve muharebe gibi şeylere mahal ve meydan vermemek, bilhssa fransızları işe karıştırmamak oldukça nazik meselelerdi. Cebel'de fevkalâde bir meclis teşkili ile yapılacak tahkikat sonunda, cinayet yapanların cezalandırılmasına başlanacağı gibi elde bulunanları da bu mecliste muhakeme etmek verilen kararlar cümlesindendi. Mücrimlerden 200 kadarının idam edilmesi herhalde icabedecekse de, komiserler, bunlardan 20 — 30'unun idamı ile diğerleri hakkında af ilân edilebileceği fikrinde bulunuyorlardı.

Avrupa komisyonunun halletmesi lâzımgelen üç meseleden, Dürzileri te'dip, yaptıkları zararları kendilerine tazmin ve gelecekteki durumları tayin ve tanzim işlerinden, ilk ikisinin icra edilmekte bulunması ve komiserlerin müdahalelerine lüzum gösterilmemekle üçüncü ve en mühim meselenin müzakeresi bahis mevzuu oldu. Bu hususta beş devlet komiserinin düşüncesi birbirine uymamakta idi. Fransızlar Dürzileri tamamen Cebel'den çıkarmak, bu mümkün olmazsa, mahkûmiyet haline koyarak Sayda, Beyrut ve Trablusşam şehir ve livâlarının da ilhak edileceği Cebel'e, adeta bir prenslik selâhiyetiyle ve mümtaz ve müstakil bir idarenin başında olarak, Marunflerden bir reis nasbettirmek istiyorlardı. Rusya, Fuad Paşa'nın tabiriyle, "her ne kadar Devlet-i Aliyeyi ızzar için her şeyi yapmayı arzu ederse de,, bu türlü bir idare şeklinin katolikleri hâkim bir hale getireceğini ve ortodoks mezhebinde

olup da kendilerince bu havalideki nüfuzun ekseriyetini teşkil eden diğer hıristiyan ahaliyi mahkûm bırakmak demek olacağını iddia ediyor ve Lübnan ile Antilübnanların ve Cebel-i Şeyh havalisinin devlet idaresinden çıkarılarak imtiyazlı iki prenslik halinde kato-liklere ve ortodokslara tahsis edilmesini ve böylelikle bu mıntakayı güya diğer yerlerde zulüm gören hıristiyanlara sığınacak bir yurt yapmayı düşünüyordu. Fakat, Marunî kaymakamlığı meselesinde de görüldüğü gibi, Cebel'de Fransız ve Rusya siyaseti taban-tabana zıttı. Yani Rusya'nın Fransa ile müşterek bir siyaset takip edemeyeceği anlaşılmıştı. Fransa da bu havalide kazandığı ve arttırmayı düşündüğü nüfuzu Rusya ile paylaşmağa razı değildi. İngilizler, Fuad Paşa'nın kanaatine göre, artık Dürzilere sahip çıkmaktan vazgeçmiş ve imtiyazlarının hükümden düşmüş olduğunu kabul etmiş görünüyorlardı. Diğer taraftan, Cebel'in müstakbel idaresi hakkında daha geniş tasavvurlar da mevcuttu. Böyle düşünenlere göre, Sayda, Şam, ve Haleb eyaletleri, devlet tarafından bu mıntakalardaki hıristiyanların gelecekteki durumlarını temin edecek ve buraları daimî bir zapt-u rapt altında tutacak, hususî bir nizama bağlanmalı ve tek bir idare teşkil edilmeli idi ki, Fransız komiserinden başka Lord Duffrin ve Avusturya, Prusya komiserleri de bu fikir lehinde görünüyorlardı.

Bütün bu cereyanlara vâkıf olan Fuad Paşa ise, komisyonda şimdiye kadar hususî bir statüsü bulunan Cebel'in malûm ve muayyen olan hududundan hariç bir teklif ve ilâve olduğu takdirde bunu müzakere değil, dinlemeği bile kabul etmeyeceğini bildiriyor ve Bâbiâli'ye, Arabistan hakkında devletler tarafından bazı şeyler söylenebileceği ve askerinin tahliyesi zamanı geldiği vakit teminat isteyecekleri şüphesiz olduğundan, daha evvel iyice düşünülerek ortaya umumî efkârı teskin edecek birşey koymasını tavsiye ve bu suretle harekette tahliye işinin kolaylaştırılmış ve devletlerin cebir ve teklifi altında bir şey yapılmış olmak tehlikesini bertaraf etmiş olacağını ilâve ediyordu (Beyrut'tan 19 cemâziyelevvel 1277 tarihli tahrirâtı).

Fuad Paşa, Cebel-i Lübnan'daki suçlu Dürziler ile Card ve Matn mukataaları, Balebek, Bika', Hasbeya ve Raşeya kazaları, Şam civarındaki Dürzî köylerinin suçlu Dürzilerini asâyişe hiç noksan getirmeden, çok kısa bir zamanda, tevkif ettirdikten sonra, bu kadar adamı Beyrut'ta muhakeme etmenin müşkülâtını

gözönüne alarak, muhakemeyi, askerî kuvvetlerin merkezi bulunan Muhtâre'ye nakletti (22 cemaziyelahir = 5 ocak 1861). Ceza-ya müstahak olanlar hakkında mahallî hıristiyanların mütalâa arzularını öğrenmek istediği zaman Fuad Paşa'ya evvelâ 4500, sonra 2000 kişinin ismini havi bir defter verdiler. Fakat tutulan ve bu defterde isimleri olan kimselerin şiddetli cezalara çarptırılması mümkün olamayacağı ve esasen komisyonun da mutedil düşündüğü sebeple, en fazla suç sahiplerinden nihayet 150'sinin cezalandırılması ve diğerlerinin salıverilmesi kabil ve doğru idi. Beyrut fevkalâde meclisinde o vakite kadar haklarında vicahen hüküm verilenler 12, firar halinde bulunanlardan gıyaben 32 kişi idi. Bundan sonra da vukubulacak ihbarlar ve tahkikler esas olmak üzere en büyük cürüm sahipleri meydana çıkarılmak isteniyordu. Ancak hıristiyanlar, bütün Dürzîlerin Cebel'den tardı ile burasının yalnız hıristiyanlara mahsus bir memleket olmasını istedikleri için bütün Dürzî taifesini itham ediyor ve şahsî cinayetler yapan kimseler hakkında reylerini bildirmekten çekinerek türlü güçlükler çıkarıyorlardı.

Fuad Paşa'yı üzen diğer hadiseler de eksik değildi. Fransız kumandanının hareketlerinden muğber olan ferik İsmail Paşa istifa etmiş, fakat bunun sebebi İstanbul'daki bir gazetede yanlış olarak gösterilmişti. Bu habere göre, gûya İsmail Paşa'nın hapsediği Dürzî şeyhleri Fuad Paşa'nın emri ile serbest bırakılmış, bu da, feriki istifaya sevketmişti. Halbuki, Fuad Paşa'nın Ahmed Vefik Efendi'ye gönderdiği bir mektuptan öğreniliyor ki, bu bir kizb-i sarihtir ve tamamen aksi vuku bulmuştur: İsmail Paşa'yı, general Beaufort'un ve general Ducrot'nun Cebel ahalisi hakkındaki uygunsuz ve yersiz hareketleri istifaya mecbur etmişti. Gerçi Dürzîler hakkında icraat biraz geciktirilmişti, fakat, bu tehir sadece Dürzîleri dağıtıp sonra dağlarda aramamak mülâhazasından ileri geliyordu. Bundan başka, bir kısım Dürzî rüesasının Havran tarafına geçmiş olmaları da bâzı dedikodulara yol açmıştı. Hatta Berlin sefaretinden hariciye nezaretine gelen bir tahrirattan anlaşıldığına göre, general Beaufort, evvelce Cebel'de vukubulan harekâta kendisinin işe karıştırılmamış olmasından şikâyet ve, suçlu Dürzîlerin Havran'a kaçmalarını kolaylaştırmış olmakla, bizzat Fuad Paşa'yı itham ediyordu. Halbuki, yalnız bir gün hiçbir hadise çıkmadan 1200 Dürzî eşkiyasının ele geçirilmesi fi'len bu ithamı

tekzib ettiği gibi, Fuad paşa'nın ifadesiyle, " asakir-i ecnebiye bu işe hiç karışmamış ve ayak bağı olmamış olsaydı „ mesele çoktan halledilmiş olacaktı. Bâzı eşkiyanın Havran'a kaçmasına gelince, memleketin tabif vaziyeti dolayısıyla, üçer beşer dağlardan aşırıp geçenleri tutmak herhalde kabil olamazdı (13 ve 18 cemaziyelâhir 1277 tarihli tahriratlar);

Hakikaten, İsmail al-Atraş, Hattar ve Günc al - İmad gibi meşhur Dürzî sergerdeleri Havran cihetine kaçmış ve bir türlü ele geçmemişlerdi. Bu gibilerden 26 kişi hakkında gıyabî ceza verilmişse de (18 recep 1277) bunlar cezalarını bildikleri için fırsat buldukça şekavet ve hasarlar yapmakta devam edeceklerdi ki, Fuad Paşa'nın en büyük gayreti onları bahara kadar oyalamak ve öteye beriye sarkıntılık yapmalarına mâni olmaktı. Bunun için de, herkesin tenkit ve itirazını celbedecek olan bir aff-ı umumî değil fakat, hale uygun bir şekilde teminat neşrini en iyi bir tedbir telâkki ediyordu.

Fuad Paşa, Muhtâre'den Beyrut'a henüz avdet etmediği bir sırada Bâbîâli kendisinden Lord Duffrin'in elçiliğe gönderdiği lâyiha hakkında malûmatını sormuştu. Öyle anlaşılıyordu ki, bütün Arabistan'a şamil hususî idare şeklini tavsiye eden İngiliz komiseri, Fransızların istedikleri gibi olmasa bile, yine başka bir yoldan memleketin ayrılmasını hedef tutuyordu. Fuad Paşa, birçok yabancının Suriye kıt'asını, Fransızların Cezayir'de, İngilizlerin İrlanda veya Hindistan'da, Rusya'nın Kafkasya veya Lehistan'da mevcut idareleri gibi, bir kalıba sokmak hususundaki arzularını takbih ettiği gibi, Lord Duffrin'in mütalâası hakkında da teessüflerini gizlemekte idi. Bununla beraber bütün hâdise ve fikirleri objektif bir şekilde muhakeme ettikten sonra, yalnız Cebel değil bütün Suriye idaresinde hükûmetin kifayetsizliğini ve mahallî idarenin aczini görmekte ve bunu Bâbîâli'ye açıkça bildirmektedir: Arabistan işinin arap saçı gibi karmakarışık olduğunu söyleyen Paşa, yerli müdürlerin adeta eski derebeyleri halinde bulduklarını, müteveffa Ahmed Paşa ve Hurşit Paşa gibi kethüda ve divan efendileri ellerine kalmış olan valilerin, kendileri afif dahi olsalar, daireleri halkının hüküm ve nufuzu altına düştüklerini, askerinin bazan 28 ay maaşsız ve hatta dilenmeğe mecbur kaldığını, hükûmete, askere hiç kimsenin emniyeti olmadığını ve felâketlerinden daima hükûmeti itham ettiklerini bir hakikat olarak itiraf, Dürzîlerden

ziyade hükûmetin kabahatli olduğunu teslim ediyordu. Vaziyet böyle olunca da hıristiyan ahalinin konsoloshaneler mensuplarının, Cizvit papaslarının ve Cebel mekteplerindeki ecnebi muallimlerin ve Fransız kıt'aları geldikten ve şurada burada hıristiyanlarla temas ettikten sonra birer "misyoner politik,, gibi hareket eden askerlerin te'sir ve teşviklerine kapılması gayet tabii idi (14 recep 1277 tarihli Muhtâre'den yazılan mektup).

Fuad Paşa Beyrut'a avdetinde (18 recep) komiserlerin birçok içtimalar yaparak Cebel nizamı üzerine müzakerelerde bulunmuş olduklarını gördü. Üzerinde az-çok ittifak ettikleri şekil şöyle idi: iki eski kaymakamlığı teşkil eden mahallerin hepsi birleştirilerek vali kaymakamı sıfatıyla ve paşalık unvanı ile Devlet-i Aliyenin hıristiyan tebeasından, fakat yerli olmayan birinin idaresi altına konulması ve bunun yanında her cemaatten mürekkep umumî bir meclis teşkili ile ve Cebel'in küçük dairelere bölünerek her birinde ekseriyeti bulunan ahalden bir müdür tayini ve bunların yanına da küçük bir meclis verilmesidir. Fransız komiseri, idare başına getirilecek kimsenin yerliden ve bilhassa Şihab ümerasının hıristiyan olanlarından devlet tarafından tayini şartıyla, bu tasarıya iştirak etmekte, mutalâalarını elçiliklerine bildiren diğer dört arkadaşından bu noktada ayrılmakta idi.

Fuad Paşa, tamamen başka türlü düşünüyordu: ona göre, bu kadar muhtelif cins ve mezhepte bulunan ahaliyi fi'len icrası kabil olmayan imtiyazlar ile gerek evvelki gibi Dürzî ve hıristiyan ayrı iki daireye taksim ve bu halde idare etmek, gerek hepsini yerliden veya yabancıdan bir hıristiyanın eline verip onun vasıtasıyla halkı zapt-u rapt altına almak muhal kabilindendi. En doğrusu Cebel'i parçalayıp her parçasını diğer kazalar gibi idare etmek olacaktı. Cebel halkı hakkında iddia olunan muafiyetler ve imtiyazlar ne tarihle, ne de herhangi bir mukavele ile isbat edilemezdi. Ancak, mademki böyle bir iddia mevcuttu ve doğru olarak hatıra gelen tedbiri tatbik etmek de bugünkü şartlar içinde imkânsızdı, o halde, Cebel'in, hiç olmazsa bir kısmını kurtarmak için Marunî kaymakamlığını eski hali üzerine, fakat yerliden olmayan bir hıristiyan elinde bırakmak, Dürzî kaymakamlığını ilga ederek doğrudan doğruya Sayda'nın mahallî hükûmetine bağlamak muvafık olacaktı. Ve bu fikrini Lord Duffrin'e de açmıştı. Fakat o, asıl mağdur vaziyetteki hıristiyanların Dürzî kaymakamlığı dahi-

lindekiler olduğunu söyleyerek, hakikatte ise, Fuad Paşa'ya göre, Dürzileri kayırarak bu hal şeklini kabul etmek istemedi. Bunun neticesindedir ki, Fransızların Cebel'i Beyrut ve Sayda ve Trablus'un ilhakı ile Şihab ümerasından birine vermek yolunda istidalar tertip ettirdiği esnada İngilizler yeni bir formül düşündüler. Teşkil edilecek üç kaymakamlıktan birine Maruni, diğerine Rum, Dürzilere de bir Osmanlı memuru tayin edilmesini teklif ettiler.

1861 senesi iptidalarında bir taraftan muhakemeler ve Cebel'in idaresi üzerinde müzakereler cereyan ederken, diğer taraftan da, Fransız askerinin Cebel'i tahliye etmesi bahis mevzuu oluyordu. Devletler arasında diplomatik teşebbüslere de zemin teşkil eden bu meselede İngiliz kabinesi Fransız hükûmetinden askerini geri almasını istedi. Buna, evvelâ, karışıklıklara nihayet verilmişse de yeniden zuhuru muhtemel olduğu ve binaenaleyh henüz vakti gelmediği cevabı verildi. Sonra, tahliye tarihi haziran iptidası olarak tesbit edildi ve muayyen vakitte general Beaufort kumandasındaki bu kuvvetler Suriye'den çekildi.

Cebel'de ve Beyrut'da yapılan muhakemeler sırasında dört devlet komiseri Fuad Paşa'ya bir takrir vererek vak'a esnasındaki memurların Dürziler derecesinde müttehim olduklarını iddia ile, evvelce Beyrut fevkalâde meclisinin verdiği karardaki noksanın ikmalini ve bu memurların cezalarının şiddetlendirilmesini istediler. Bu memurlar Hurşit ve Tahir Paşalarla Zahle'ye yardıma gönderilmiş olan miralay Nuri Bey, Hurşit Paşa'nın kethüdası Vasfi Efendi, Beyrut'ta emlak kâtibi olup da Dürzi mukataacılarının kapı kâhyaları makamında bulunan Ahmed Efendi idi ki, bunlardan ilk ikisi müebbet kalebentliğe, son ikisi de 15'er seneye mahkûm edilmişlerdi. Cezalarının şiddetlendirilmesi idam demekti. Halbuki, Fuad Paşa'ya göre, bunun için ne kanunda bir sarahat, ne de mahkemece buna bir kanaat-i vicdâniye vardır. Bilâkis, esbab-ı muhaffefe addedilecek şeyler mevcuttu. İngiliz komiseri Dürzileri kurtararak memurları feda etmeği, diğerleri — Avusturya komiseri hariç — hem Dürzileri, hem devlet memurlarını imha eylemeği düşünmekte idiler. Mamafih bu takrir mahkemenin cereyanı üzerinde müessir olmadı ve müfrit bir hareket hattı takip edilmedi: 20'ye yakın şef Muhtâre'de ölüme mahkûm, birkaç yüz Dürzi de Trablus ve Âkkâ gibi muhtelif yerlere nefyedildiler.

Nihayet, merkezi İstanbul'a nakledilen Avrupa komisyonu ile Bâbiâli arasında Cebel-i Lübnan idaresi hakkında bir anlaşma da imzalandı (9 Haziran 1861), Cebel-i Lübnan teşkilâtına dair olan bu nizamnâmeye göre burası Beyrut ve Şam valiliğinden tamamen müstakil yerli olmayan tebeadan bir Hıristiyan mutasarrıf tarafından idare edilecek, her cemaat mutasarrıfın yanında birer vekil bulunduracaktı. İkişer azadan mürekkep merkezde bir idare meclisi teşkil edecek ve evvelki mukataalara az-çok tekabül eden, yedi kazada muhtelif cins ve mezhepteki ahali tarafından tayin olunan 3-6 azalık birer meclis bulunacaktı. Asayiş ve emniyet muhtelit bir zabıta heyetine tevdi edilecekti. Elçiliklerin terviç ettiği David Efendi isminde katolik bir Ermeni mutasarrıf iş başına getirildi. Evvelâ üç sene için tayin olunan ve kendisine vezirlik verilen David Paşa'nın memuriyeti sonradan temdit edildi. Bu suretle Lübnan'ın mümtaz ve muhtar idaresi kurulmuş oldu ve bu vaziyet birinci dünya harbine kadar devam etti.

II. SULTAN ABDÜLHAMİD'İN HA'LÎ VE ÖLÜMÜNE DAİR BAZI VESİKALAR

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. Kurumu üyesi, Balıkesir Milletvekili

Abdülhamid'in şahsiyeti:

Bazı kurenasının ve uzun yıllar hizmetinde bulunmuş olan Hamidiye Etfal hastahanesi başhekimi merhum İbrahim Paşanın Abdülhamid hakkında verdikleri malûmata göre —ki bu mütalealar Abdülhamid'i yakından tanıyanlar ve ecnebi devlet sefirleri taraflarından da tasdik olunmaktadır — bu pâdişah nazik ve terbiyeli olup kendisiyle görüşenleri cezb ile hürmet telkin eder, hoşlanmadığı birisiyle görüşürken bile ona iltifat ederek sevmediğini hissettirmez, kiminle olursa olsun konuşmalarında gülyüz gösterir ve karşısındakinin kalbini kırmazmış. Hafızası pek kuvvetli imiş; verdiği emri seneler de geçse unutmaz ve bir gördüğü şahsı uzun zaman sonra tekrar görünce tanırılmış; görüştüğü kimselerin ahval-i ruhiyesini öğrenmek için önüne dökülüp, tecrübe eder ve onun meslek ve meşrebine göre söz söylemiş. Dindar olup beş vakit namazını kılar ve hayrı severmiş. Zekâ ve dirayeti, kendisiyle görüşen ecnebler tarafından da tasdik olunmuş. İnsanı avlamağı, gönül almayı iyi bilirmiş. Kullandığı adamlar arasında iffet sahibi namuskâr olanlar bulunduğu gibi para düşkünü, hafiye ve makam harisi olanları da kullanırmış; bunların hepsinin karakterlerini bilir ve ona göre kendilerine hizmet verirmiş.

Bu hükümdarın saltanatı zamanındaki hadiselerden de anlaşıldığı üzere, Abdülhamid, hissiyatını saklamasını bilir, sırasına göre iki yüzlü hareket ederdi; icabında vermiş olduğu emri inkâr ile kabahatı başkasına yükletmeyi ve yaptırdığı işten adem-i malûmat beyan etmesini çok iyi bilir ve bu hususta mâhirane roller yaparak karşısındakinin inandırırıldı; kendisinin karakterini bilmiyenler onun sözlerine ve sahte tavırlarına kanarlardı. Son derece vehimli ve hayatına düşkün olduğu için pâdişahlıktan hal edilmesinden ve öldü-

rülmekten korkardı. Kendisine verilen jurnalların mühim bir kısmının uydurma veya garaz üzerine yazıldığını bildiği halde bunların içinde binde bir ihtimal olmasını düşünerek araştırmalar yapılmasını emreder, basiret emniyetin babasıdır derdi. Kendisini alâkadar eden işlerde yorulmadan çalışır, emirler verir, alâkadarları durup dinlendirmezdi; maiyyetindeki bazı kurenası ve paşaları, Abdülhamid'in vehmini tahrik etmeği bilirler ve onu mütemadiyen şüphe ve endişe içinde yaşatırlardı. Abdülhamid vehmine ve hayat endişesine rağmen herhangi mühim ve hayati bir hadise karşısında soğuk kanlılığını muhafaza eder ve hiç telâş göstermezdi; saltanatının son senelerine doğru cuma namazını müteakip Hamidiye camiinden çıktığı sırada kendisine suikast için patlayan bomba hadisesinde hiç telâş göstermeden arabasına binerek sarayına gitmesi bunun delilidir.

Abdülhamid'in vehminin artmasında ve her şeyden şüphelenmesinde saltanatının ilk senelerinde geçirmiş olduğu vakaların da mühim tesiri olduğunda şüphe yoktur; kendisini خلع hal etmek için yapılan müteaddit faaliyetler ve bu arada bir de fill olarak Ali Suavi vakası vardır. Hülâsa 1876'dan 1909 senesine kadar otuz üç sene Osmanlı pâdişahı olan İkinci Abdülhamid, merhum Süleyman Nazif'in söylemiş olduğu gibi, pâdişahların en bedbahtı ve خلع hal edilen pâdişahların da en bahtiyarı idi¹. Pâdişahların en bedbahtı idi, çünkü uzun süren hükümdarlığı müddetince ne kendisi huzur içinde yaşamış, ne de milleti yaşatmıştı. مخلوع Mahlû hükümdarların bahtiyarı idi; çünkü, hal'inden sonra ikinci ve üçüncü orduların kefaleti altında olarak hayatını, ölümüne kadar sükûn ve emniyet içinde geçirmiştir; çok korktuğu ve emniyetini temin için hazineler sarfettiği suikast ile haliden birincisini atlatabilmiş ise de ikincisinden kurtulamamıştır.

Abdülhamid'in 31 Mart vakası denilen (31 Mart 1325 ve 13 Nisan 1909) irticâî harekette parmağı olmadığı en ince tetkikler neticesinde anlaşılmış ise de o vakayı müteakip *İttihad ve Terakki Cemiyeti* ve hareket ordusu malûm olan geçmiş hadiseler sebebiyle kendisine

¹ Abdülhamid'in vefatı günü bu sözü, cenazeyi takip etmekte olan merhum Süleyman Nazif bey söylemiş ve bunu merhumdan duymuş olan sayın arkadaşımız C. H. P. Sarıyer Başkanı Bay Doktor Turhan bilmünasebe bana nakletmiştir.

İtimad edemediklerinden dolayı Âyan ve mebusan meclislerinin müşterek kararları ve verilen fetva ¹ ile 27 nisan 1909 da خلع hal edilmiştir. Abdülhamid'in. hal'inden sonra da hayatiyle ne kadar alâ-kadar olduğunu, bunu temin ve tekeffül eden ikinci ve üçüncü orduların noksanlarının ikmali için servetinden mühim bir kısmını bu iki orduya verdiği elimizdeki vesikalardan ve kendisinin bizzat kaleme aldığı yazılarından anlamaktayız.

Abdülhamid'in Selânik'e nakli :

Otuzbir Mart reaksiyonunun bastırılmasını müteakip Sultan II Abdülhamid hakkında verilmiş olan hal'i kararı 14 nisan 1325 (27 nisan 1909) salı günü akşamı Yıldız sarayında yanında oğlu Abdürrahim efendi ile bir kısım bendegâni bulunduğu halde Âyan ve Mebusandan mürekkeb bir heyet tarafından kendisine tebliğ edilmiş ve hayatı hakkındaki endişesine de, hayatının emniyet altında olup her türlü taarruzdan masun olduğu söylenmiş ve bu tebliğden itibaren de saltanattan ıskat edilmiştir ². Abdülhamid ha'li olduğu günün gecesi hareket ordusu kumandanlarından Ferik Hüsni paşa, maiyyetinde bir kısım ümera ve zabıtlar olduğu halde, Yıldız sarayına giderek sabık hükümdara hususî trenle Selânik'e gönderileceğini söylemiş, Abdülhamid'in yine hayatı hakkındaki endişesini izhar eylemesi üzerine Hüsni paşa :

Ha'li tebliğ eden heyetin beyan ettiği gibi hayatının emniyette olup hiçbir suretle tecavüz ve taarruza hedef olmayacağını, ikinci ve üçüncü orduların, hayatını koruyacaklarını tekeffül ettiklerini ve bütün milletin o yolda teminata bulunduğunu ve Selânik'te ikamet edeceğini söylemiş ve şayet tereddüt ederlerse birlikte arabaya binilip eline rovelver alarak bir tecavüz vukuunda ibtida kendisinin öldürülmesini arz eyledikten başka vallahi ve billahi ve tallahi diye yemin de etmiştir.

¹ Abdülhamid'in hal'ine dair verilen fetvanın tarihi 11 nisan 1325 olup خلع hal'i tebliği ise hareket ordusunun İstanbul'a girmesini müteakip 14 Nisan'dadır.

² Abdülhamid halifelige çok ehemmiyet verdiği için ve pâdişahlıkla beraber halife de olmasından dolayı hal'ini kendisine tebliğ eden heyet arasında gayr-i müslimlerin de bulunduğunu hoş görmemiş ve (ben ayn-ı zamanda halifeyim) diye itiraz etmiştir.

Hüsnü paşa, Abdülhamid'in daha ziyade emniyet etmesi için kur'an-ı kerimi getirtip ona da el basarak yemin etmek istemiş ise de Abdülhamid, buna lüzum görmemiştir. Bunun üzerine bahada ağır bazı eşya ile mücevheratını alan Abdülhamid, bir kısım maiyyeti ve kadınlarıyla ve hususî trenle Selânik'e getirilmiştir. Abdülhamid henüz Yıldız sarayından çıkıp arabaya bineceği sırada yanındaki kadın efendilerden birisinin elindeki mücevher, para ve esham dolu bavul telâş esnasında kaybolmuştur¹.

Abdülhamid'in kızlarını evlendirme teşebbüsü :

Abdülhamid Selânik'e nakledildikten sonra İtalya tabaasından Alatinî isminde bir un tüccarına ait bulunan ve sonradan ordu köşkü denilen köşke yerleştirilmiştir. Sabık hükümdar daha ilk zamanlarında evvelce nişanlamış olduğu üç kızını evlendirmek istemiş, bunları Ahmed Eyüp paşa zade Fuad, Ahmed Nami ve Said paşa zade Fuad beylere vermeği kararlaştırmıştı ; Abdülhamid kendi saltanatının son aylarında nişanladığı kızlarının Selânik'te kendi yanında yapılmasını ve damadların birer hafta müddetle gelerek kumandanlık dairesinde bir imam, muhafızı Fethi bey, zabitan ve bazı ben-degânının huzurlarıyla nikâhlarının yapılmasını ve düğünsüz, dernek-siz damadların zevcelerini alıp götürmelerini istemiş ve bu arzusunun yerine getirilmesi için bilvasıta hükûmete başvurmuştur. Gerek bu hususta ve gerek oğlu Abdürrahim efendinin tahsiline ve kendi sıkıntılı vaziyetine dair kaleme almış olduğu kendi el yazısı bir mektup müsveddesinde aynen şöyle demektedir :

Damadlar

*Ahmed Eyüp paşazade Fuad bey - Ahmed Nami bey -
Said paşazade Fuad bey*

“Mûmaileyhim (yani Fuad, Nami ve diğer Fuad beyler) birer hafta fasıla ile buraya gelmek ve kumandanlık daire-

¹ Abdülhamid'in Selânik'e nakli esnasında kadın efendilerden birine ait olan bu Bavulun buldurulması için o sırada gûya yapılan araştırmalara rağmen bavul bulunamamıştır; Abdülhamid bunu sonradan da arattırmak istemiştir; hatta biraderi Sultan Mehmed Reşad, Rumeli seyahati esnasında Selânik'e geldiği zaman Abdülhamid'in hatırını sormak üzere başkâtip Halid Ziya beyi kendisine göndermiş o'da bundan bilistifade yine kaybolan bavuldan bahsederek tahkikatın tamikini rica etmiştir (Saray ve ötesi-Halid Ziya c. 2. s. 176).

sinde bir imam tarafından Fethi bey¹ ve zabitan ve bende-gânın huzur ve şehadetleriyle akitleri icra olunmak ve düğün-süz, derneksiz zevcelerini alıp götürmek ve küçük yaşlarından beru validelerinin kendileri için tedarik eyledikleri eşya ve cihazlarının taraflarına itasıyle emsalleri misillü maaşları tahsis edilmek ve damadlara son vazife-i vedai ifa eylemek arzusundayım, şayet bunlardan ikbalperestlik sevdasıyla adem-i muvafakat izhar edenler olur ise² beyan-ı malûmat edilmesi.

Abdürrahim efendi hazretlerinin dahi tahsilsiz, cehalet içinde kalması bir pederin arzu etmediği ahvalden olmağla Dersaadette kendüsine bir ikametgâh iraesıyla idare-i maişetinin taht-ı temine aldırılması lâzimededen olup çünkü bin liradan ibaret olan cüz'i bir muhassesattan müşarünileyhe hisse tefriki kabil olmayacağından meclisi mebusanca bu cihetin teemmül ve mütaleası temennasındayım.

Allah ve Resulillah aşkına olsun bu babta muktezây-ı hamiyet ve re'fet ifa ve neticesinden malûmat itasına himmet olunsun. Merhum Gazi Osman paşanın konağı Refia sultan hazretleri için mübayaea edilmiş iken elan Selim efendi hazretlerinin³ ikamet eylediği istihbar kılındı; şu halde müşarünileyha açıkta kaldığından efendi-i müşarünileyhe diğer bir mahal irae ve mezkûr konağa Refia sultanın nakli cümle-i âmâlimdendir; yahut müşarünileyhin orada ibkasiyle sultan-ı müşarünileyhaya münasip bir mahallin tedarik ve tayiniyle tarafımıza malûmat itası,,

Daha evvel de söylediğim gibi Abdülhamid hal'edilmeden evvel kızlarını yukarıda adları yazılı zatlarla nişanlamıştı⁴; hal'in-

¹ Ali Fethi bey, o tarihte Erkân-ı Harb binbaşısı olup ilk günlerde Abdülhamid'in muhafazasına memurdu. Merhum, Sofya ve Londra sefirlikleriyle Başvekillikte bulunup son hizmeti adalet bakanlığı idi. Hastalığı sebebiyle bu hizmetinden istifasından az sonra 1943 de vefat etti.

² Abdülhamid'in tabiri veçhile (ikbalperestlik ile adem-i muvafakat) eden yalnız Said paşazade Fuad bey idi.

³ Selim efendi, Abdülhamid'in en büyük oğlu olup babasının tazyikine uğramıştı.

⁴ Abdülhamid'in 1289 (1872) doğumlu Zekiye Sultan ve 1293 (1876) doğumlu Naime sultan ve 1301 (1884) doğumlu Naile sultan ve 1304 (1886) doğumlu Şaziye sultan ve yine aynı senede doğan Ayşe sultan ve 1308 (1890)

den sonra damad namzetlerinden Said Paşazâde Fuad bey, Abdülhamid'in Şaziye sultan isimli kızıyle evlenecekti; sonradan yani Abdülhamid'in hal'inden sonra bu zat sultanla evlenmekten vazgeçmişti; Abdülhamid'in yukarıki mektup müsveddesindeki (*şayet bunlardan ikbalperestlik sevdasiyle adem-i muvafakat*) yalnız Said paşazâde Fuat beyden gelmiştir.

Abdülhamid'in serveti :

Abdülhamid saltanatı zamanında gerek hazine-i hassaya ait ve gerek maliyeden hazine-i hassaya aldırıldığı bir hayli mâden, tramvay, vapur işletme vesaire gibi imtiyazları, meşrutiyetin ilânını müteakib 2 ve 11 zilkade 1326 senesinde (1918 eylül) birbirini müteakip hazineye iade etmiş¹, fakat asıl nakit ve mücevheratı hal'inden sonra gönlü istiyerek ve istemiyerek elinden çıkmıştır.

Abdülhamid, Selânik'de Alatini köşkü denilen meşhur bir köşke yerleştirilmiş ve muhafazasına da erkân-ı harb binbaşlarından Ali Fethi bey (merhum Fethi Okyar) memur edilmiştir. Abdülhamid'in lüzumu halinde üçüncü ordu vasıtasıyla hükümetle veya hareket ordusu kumandanlığıyla muhaberesi Fethi beyin delâletiyle oluyordu; Fethi beyden sonra muhafaza hizmeti ondördüncü topçu alayı birinci tabur kumandanı kolağası Rasim Celâleddin beye

doğumlu Refia sultan isimlerinde altı kızı vardı. Bunlardan Zekiye sultanın zevci Nureddin, Naime sultanın Kemaleddin beyler olup Naile sultanın da Abdurrahmân paşazâde Arif Hikmet paşa idi. Naime sultanın Kemaleddin beyden Mehmed Cahit ve Adile sultan isimlerinde iki çocuğu olmuştur.

Abdülhamid'in hal'inden sonra evlendirilen kızlarından 1308 (1890) doğumlu Refia sultan 13 rabiulevvel 1327 (1909 mart) da yaverandan yüzbaşı Ahmed Eyüp paşazade Ali Fuad bey ile nişanlanmış ve üç sene sonra 1330 rabiulahirda (1912 haziran) düğünleri olmuştur. Ahmed Nami bey, Abdülhamid'in 1304 doğumlu olan kızı Ayşe sultanla evlenmiş ve 1918 eylül 21 de ayrılmışlardır. Ayşe sultan sonradan 25 recep 1339 da (1921 nisan) da Müşir Rauf paşazade hünkâr yaverlerinden suvari kaymakamı Mehmed Ali bey ile evlenmiştir. Ayşe sultanın Nami beyden Ömer Nami adında bir oğlu doğmuştur. Şaziye sultanın Said paşazade Fuad beyle nişanlarının bozulmasından sonra bu sultan 328 zilkade 29 (1910 aralık) da Fahir beyle evlenmiştir. Sultanların validelerinin, Ayşe sultanın validesi olan Müşfika hanımdan maadası kadın efendi, yani Abdülhamid'in dört zevcesinden biridir.

¹ Yıldız sarayı baş kitabete dairesinden başkâtip Ali Cevad beyin imzasıyla sadaret makamına yazılmış olan 5032 ve 5075 numaralı iki tezkire.

(Bilecik mebusu iken vefat eden Rasim bey) verilmişti ve bu zat, Abdülhamid'in ölümüne kadar muhafız kumandanlığında kalarak o hizmette kaymakamlığa (yarbaylığa) kadar yükselmişti.

Abdülhamid'in şahsî serveti olarak bazı Avrupa bankalarında altın ve tahvilâtları vardı ; bunlar, devletçe mutte haz kat'î karar icabından bulunduğu bahs ile Selânik bankalarına getirilerek alınmak istenmiş ve bu paraların alınması için hükümetçe bankalara hitaben yazdırılmış olan mektuplar hareket ordusu kumandanlığı tarafından topçu mirlivası Sahban paşa vasıtasıyla üçüncü ordu kumandanlığı vekâletine yollanıp kendisine imza ettirilmek üzere Abdülhamid'e gönderilmiştir. Kumandan vekili Ferik Mehmed Hâdi paşa, bankalara yazılan bu mektupları bir tezkire ile Abdülhamid'in muhafızı Ali Fethi beye yollamış ¹, o da bunları Abdülhamid'e takdim etmiştir. Mektupları alan ve okuyan Abdülhamid, şahsî servetinin bu suretle elinden çıkmasına mukabil bazı tekliflerde bulunmuş ve buna dair Fethi beyden bir de taahhüd senedi almıştır ². Abdülhamid'in teklifleri şunlardı :

¹ Üçüncü Ordû-yı Hümâyun
Erkân-ı Harbiye dairesi.

Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Ali Fethi Beyefendiye

Rifatlı bey ;

Topçu mirlivası Sahban paşaya tevdiân Dersaadetten gönderilen mekâtîp zirinin hâkan-ı sabık Abdülhamid han hazretlerine imza ettirilmesi devletçe mütte haz karar-ı kat'î icabından bulunduğu muharrerat-ı mezkûrenin havi olduğu akçe bankalardan alınarak hâkan-ı müşarünileyh hazretlerine takdim edilmek üzere tahrir ve iade edilmesinin taraflarına arzile tahrir edilecek muharrerat-ı mezkûrenin taahhütlü olarak zarfları üzerinde bulunan adreslere doğrudan doğruya tişyar buyrulması Dersaadette üçüncü ordu ve hareket ordusu kumandanlığından emr-ü-irade buyrulmuştur. Binaenaleyh mekâtîb-i mezkûrenin olbaptaki karar-ı kat'î veçhile tahrir ettirilerek iadesi hususuna himmet olunmak siyâkında tezkire terkîm kılındı. 3 mayıs sene 325.

Üçüncü Ordû-yı Hümâyun

Kumandan Vekili

Ferik

Mehmed Hâdi

² Fethi beyin 4 mayıs 325 tarihli tezkire ile Abdülhamid'e verdiği taahhüt senedi aynen şöyledir :

Hâkan-ı sabık Abdülhamid han hazretlerinin Avrupa bankalarında ve Osmanlı Bankasında mevcut bulunan mebalîğın Selânik bankalarından birine ve namına olarak irsali hakkında banka direktörlerine hitaben yazılan memhur mektupları teslim aldım. Müşarünileyh hazretleri işbu mektupları teslim buyur-

1. Oturmakta olduğu Alatini köşkünün ya hükümet hesabına veyahut bankalardan alınacak parasına mukabil kendi hesabına satın alınması.
2. Evlâd ve ıyalinin refah ve saadetle maişetlerinin temin edilmesi.
3. Maiyyetiyle bendegânının şahsî hürriyetlerinin iadesi¹.
4. Kendisinin huzur ve refahla yaşaması için kâfi miktarda tahsisat verilmesi.
5. Hayatının emniyet ve kefalet altına alınması.

Abdülhamid'in Osmanlı, Doyçebank ve Kredilyone bankalarında külliyyetli miktarda, nakit, tahvilât ve hisse senetleri vardı. Osmanlı bankasındaki nakit mevcudu onüç bin yedi yüz kûsur Osmanlı altını

dukları esnada *evvêlâ*, eylevmi sakin olduğu Alatini köşkünün yâ hükümet-i seniyye canibinden veyahut nâm-ı seniyyelerine olarak istimlâk olunması, *sâniyen*, evlâd ve ıyalinin refah ve saadetle maişetlerinin temin olunması ve *sâlisen*, maiyyet ve bendegânına hürriyet-i şahsiyye bahşolunması, *râbian* zat-ı seniyyeleri için her halde refah ve huzur ile yaşamağa müsait tahsisat-ı kâfiye tâyin olunması, *hâmisen* hayat-ı hümâyunlarının her türlü taarruzdan masun ve mahfuz tutulması ve hukuk-ı şahsiyyeleri istihsali esbabının temini hususlarının taht-ı temin ve kefalet alınmasını şart ve taleb eylemişlerdir. Binaenaleyh mutalebât-ı mezkûrenin nazar-ı ehemmiyet ve itibara alınarak icab-ı halin ifasına sây-ü-gayret olunacağını taahhüt ve temin zımınında işbu ilmühaber hâkan-ı sabık hazretlerine arz ve takdim kılındı. 4 mayıs sene 325.

Hâkan-ı Müşarünileyh Hazretlerinin
Muhafazasına memur Erkân-ı Harp
Binbşşısı
Ali Fethi

Ali Fethi bey, Abdülhamid'e taahhüdü havi aynı tarihli aşağıdaki mektubu da vermiştir :

Alatini köşkünün yalnız nâm-ı seniyyelerine olarak istimlâki ve hürriyet-i şahsiyelerinin temini hususlarını hâkan-ı sabık hazretleri suret-i mahsudada şart ve taleb eylemiş olduklarından mutalebat-ı mezkûrenin dahi arzuy-ı hümâyunları veçhile istihsaline sây-ü-gayret olunacağını taahhüt ve temin eylerim.

4 mayıs sene 325

Hâkan-ı Müşarünileyh Hazretlerinin
Muhafazalarına memur Erkân-ı Harb
Ali Fethi

¹ Çünkü Abdülhamid'in maiyyetindekiler de kendisi gibi dışarıya çıkmaktan ve hariçle ihtilâttan memnû olduklarından onlar da sırf efendilerine hizmet yüzünden günabsız, fakat zarûri olarak hürriyetlerinden mahrum edildiklerinden ve Adülhamid bunun iadesini istiyordu.

idi; Doyçe Banktaki mevcudu ondört çanta içinde olarak banka memurlariyle Selânik Alman konsolosu huzurlarında kendisine teslim edilmiştir; bu da onaltı bin dörtyüz doksanüç Anadolu şimendüfer tahvilâtı ve doksan sekiz Bon dö juisans [Bonne de jouissance] ve üç bin Selânik limanı hisse senedi olup Krediliyone de ise elli iki bin dört yüz otuz bir Osmanlı altını bulunuyordu.

Abdülhamid bu paralarından Osmanlı Bankasıyla Doyçe Banktakileri Alatinî köşkünün satın alınmasıyla kendisini hal ve fakat hayatını tekeffül eden üçüncü ve ikinci orduların fevkalâde masraflarına sarfedilmek üzere bu ordulara bırakmış ve bunun üzerine bu paralarla tahvilât ve hisse senetleri üçüncü ve ikinci ordu müfettişliklerine gönderilmek üzere üçüncü ordu heyetine teslim edilmiştir¹. Abdülhamid bu hususu teyit için kendi el yazısıyla 4 temmuz 1325 ve 29 cemaziyelâhir 1327 (1909 temmuz) tarihli aşağıdaki mektubu vermiştir:

“Mücerred ordû-yı Osmaninin fevkalâde masarifâtına sarf olunmak üzere Doyçe bankasına mevzu olan mâlûmül-miktar nukudum mezkûr bankanın memurlariyle Selânik Alman konsolosu tarafından bu kerre getirilerek alelusul tarafıma iade olundu; Taht-ı muhafazalarında kemal-i selâmet ve emniyetle müsterihâne yaşamakta bulunduğum üçüncü ordu ile ikinci ordunun hasbelmevki teçhizat ve mühimmat-ı aske-

¹ Hâkan-ı sâbık Abdülhamid Han hazretlerinin Doyçe Bankta mevdû ve banka mühriyle membur, on dört çantaya mevzu olan ve miktarı bankaca verilen hesap varakasında beyan edildiği veçhile on altı bin dör yüz doksan üç Anadolu şömendöfer tahvili ve doksan sekiz bon dö juisans ve üç bin Selânik limanı hisse senedatından ibaret bulunan evrak-ı nakdiye ile Bank-ı Osmanîde mevdû onüç bin yedi yüz küsur liray-ı Osmanî, Alatinî köşkünün nam-ı hümayunlarına mübayaasıyla tamirat-ı lâzimesinin ierası ve mütebakisinin ikinci ve üçüncü orduların teçhizatına sarf edilmek şartıyla hâkan-ı müşarünileyh tarafından ihda buyurulması üzerine nukud ve evrak-ı nakdiyye-i mezkûre Dersaadette mezkûr ordular müfettişliğine gönderilmek üzere teslim edildiğini müş'ir işbu senedimiz maatteşekkûr hâkan-ı müşarünileyh hazretlerine takdim kılındı.

Fi 2 temmuz sene 325

Hâkan-ı Müşarünileyhin
Muhafaza memuru Topçu
Alay 14 T 1 Kumandanı
Kolağası

Erkân-ı Harbiye
Mirlivası
Ali Rıza bin Süleyman

Üçüncü Ordû-yı
Hümâyun Kumandanı
Ferik
Mehmed Hâdi

Rasim Celâleddin bin Fazlı

riyyeye ihtiyacı derkâr ve her suretle şan ve şeref-i askerinin millet-i muazzama-i Osmaniyye derecesinde itilâsı cümlelerin ehemmiyeti makasından idüğü aşikâr olmasına mebni nukud-ı mezkûreyi kendi hüsn-i rıza ve arzulla münhasıran yani mezkûr üçüncü ve ikinci orduya terk ve teberrû ve بدخواهان bedhâhan tarafından isnadı melhuz olan neşriyyat-ı kâzibeyi şimdiden tekziben işbu varakayı niyyet-i hâlisâne ile tanzim eyledim,, Fi 29 cemaziyelâhire sene 327 ve Fi 4 temmuz sene 325. ,,

Abdülhamid

Abdülhamid'in bu mektubundaki "*bed hâhan tarafından isnadı melhuz olan neşriyat-ı kâzibeyi şimdiden tekzib.*" kaydının kendi tabiri üzere niyyet-i halisa ile olduğunu şüpheye düşürüyor; çünkü mevcut şahsî servetinin devletçe müttehaz karar-ı kat'i icabından olduğundan bahs ile bankalara mektuplar yazılarak kendisine zorla denecek derecede imza ettirilmesi ve buna mukabil Abdülhamid'in de birtakım şartlar koşması, bu teberruun pek de niyyet-i halisa olduğunu zannettirmiyor; fakat hayatına fazla düşkün olması, öldürülmekten korkması ve hayatının ikinci ve bilhassa üçüncü ordular tarafından emniyet altına alınmasının tekeffül olunması, bu paraları vermekle kendisini bir dereceye kadar müsterih görmüş olabilir. Abdülhamid'in bu teberru dolayısıyla her iki ordu namına kendisine bir teşekkür mazbatası takdim edilmiştir ¹.

¹ Üçüncü Ordû-yı Hümâyun
Erkân-ı Harbiye Dairesi

Hâkan-ı sâbık Abdülhamid han hazretleri Doyçe Bankta mevcut mevduatını tamamen ve kâmilan ve hüsn-i rızalarıyla ikinci ve üçüncü orduların ikmal-i nevakısı emrinde, terk ve teberrû eylemiş olduklarından nâşi mezkûr ordularca hasıl olan memnuniyet ve hissiyyat-ı şükraneyi mûlin olmak üzere işbu mazbatamız tanzim ve takdim kılındı. Fi temmuz sene 325.

Erkân-ı Harbiye Reisi
Ali Rıza bin Süleyman

Üçüncü Ordû-yı Hümâyun Kumandanı
Ferik

Mehmed Hâdi

Hâkan-ı Müşarünileyhin Muhafaza Memuru
Topçu 14 Tb. 1 Kumandanı
Kolağası
Rasim Celâleddin bin Fazlı

Erkân-ı Harbiye Birinci Şube Müd.
Kaymakam
İsmail Halil Recâi Manastır

Abdülhamid'in Kredi-Lione [Crédit-Lyonneais] bankasındaki parasının alınması iki seneden fazla uzamış, banka ile muhabere cereyan etmiş¹ ve nihayet banka aleyhine İstanbul Ticaret mahkemesinde dâva ikamesine karar verilmiş ve bu husus için sabık hükümdarın bir vekil tayini icabettiğinden Osmanlı devleti Maliye nazırının vekil tayin edilmesi bilvasıta sabık hükümdara bildirilmiş ve o da, sureti İstanbul'dan gönderilen vekâletnameyi tanzim ettirerek bu suretle Maliye nazırını vekil tayin etmiştir².

Abdülhamid'e ait mücevherat :

Hal'inden sonra Abdülhamid'e ait külliyetli miktardaki mücevheratına da el konmuş ve bunlar maliyeye, yani hazineye alınıp emanet olarak Osmanlı Bankasına verilmişti; daha sonra bu mücevheratın murassa nişanlarla tariht ve millî kıymeti haiz olanlarından maadasının hükümetin nezaret ve mesûliyeti altında satılmak üzere *Donanmây-ı Osmanî İlane-i Milliyye Cemiyeti*'ne terk edilmesi tekarrür ederek buna dair bir de kanun çıkarılmıştır³. Bundan sonra bu mücevheratın değer fiyatıyla elden çıkması için Paris'e götürülüp orada satılması hakkında Maliye nezareti, yaptığı bir talimatnâme ile heyet-i vükelâya müracaat ederek karar ve iradesini almıştır⁴.

¹ Bu muhabere suretlerinden biri makalenin sonundaki vesikalar arasında bir numara ile konmuştur.

² Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşanın imzasıyla gelen tezkire ile Selânik Bidayet mahkemesi mukavelât muharrirliğinden musaddak 27 haziran 1327 tarihli vekâletnâme sureti iki numara ile makalenin sonundaki vesikalar arasındadır.

³ Madde-i kanuniye lâiyhası

Hâkan-ı sâbıktan müntakil ve Osmanlı Bankasında mahfuz bulunan mücevherattan murassa nişanlarla bir kıymet-i tarihiyye ve milliyeyi haiz olanlardan maadası hükümetin nezaret ve mesuliyeti altında fûruht olunmak üzere *Donanmây-ı Osmanî İlane-i Milliyye Cemiyeti* menfaatine terk olunmuştur.

Meclis-i âyan ve mebusanda kabul olunan işbu lâiyhanın kanuniyetini ve kavanin-i devlete ilâvesini irade ederim.

Mehmed Reşad

Maliye Nazırı
Cavid

Sadr-ı âzam
Hüseyn Hilmi

⁴ Pâdişahın imzasını havi heyet-i vükelâ kararı üç numara ile vesikalar arasındadır.

Bu mücevherat hakkında bir fikir vermek için bazılarının isimlerini yazıyorum :

Pırlanta gerdanlık, pırlanta küpe, boroş, bilezik, elmaslı sigara kutusu, pırlanta iğne, üç sıra inci gerdanlık, incili iğne, pırlanta tac, pırlantalı kol, göğüs düğme ve iğneleri, inci gerdanlık, elmaslı tokalarla beraber üç sıra inci gerdanlık, altın şekerlik, inci tesbih, ortası zümrütlü etrafı pırlanta iğne, imameleri ve kamçı ucu lâl inci tesbih vesaire gibi mecmuu yüz yirmi sekiz parça olup ilk muhammen fiyatları da altı milyon seksen beş bin beşyüz kuruş (bir Osmanlı altını o tarihte yüz gümüş kuruş idi) tutmuştur, ki bugünkü evrak-ı nakdiye hesabı üzere iki milyon liraya yakındır. Bu yüz yirmi sekiz parça mücevherattan başka kıymetleri takdir edilmemiş dörtyüz elli parça daha mücevherat ve yine ayrıca on dört parça nişan ve plâkalar da vardı.

Mücevherata kıymet vazeden Fransalı mösyö Robert Lenzeler ile Maliye nazırı Nail bey arasındaki on maddelik mukaveleye göre muhammin Lenzeler, ücret olarak yüzde üç alacaktı.

Abdülhamid'in millete arzıhali :

Hal'inden sonra Selânik'te Alatinî köşkünün yerleştirilen Abdülhamid'in bilhassa ilk zamanlarındaki hali kendisi için çok sıkıntılı ve heyecanlı geçmiştir. Birinci endişesi hayatı idi ; öldürülmekten korkuyordu ; kendi el yazısıyla (*Devlet ve Millet ve Askere hitaben arz-ı hâlimdir*) başlıklı bir istidasında kendisinin otuz üç seneden dört buçuk ay noksan olan saltanatı zamanında devlet ve millete hizmet ettiğini söyledikten sonra *31 mart hâdisesi* denilen irticâla alâkası olmadığını yeminle temin ediyor ¹. Biraderi Sultan Murad'a ve validesine karşı yaptığı iyilikleri zikrederek Sultan Murad'ın ailesine kendi ailesi gibi baktığını iddia ediyordu. Bunlardan başka Sultan Murad'ın oğlu şehzâde Selahaddin efendinin kendi aleyhinde bulunduğunu duymuş ve buna inanmadığını söyledikten sonra evlâd ve ıyalinin çokluğundan ve bir kısım ailesinin nanpareye muhtaç olduklarından ve kendisine tahsis edilen maaşı Selânik'teki idaresine yeter dercede ise de İstan-

¹ Filhakika en son yapılan tetkikler, Abdülhamid'in 31 mart vakasında medhali olmadığını ve şeyhulislâm vasıtasıyla meşrutiyet aleyhine hareket eylemeyeceğine dair ettiği yemine sadık kaldığını göstermektedir.

bul'dakilere yardım edecek derecede olmadığından ve bütün servet ve eşyasının müsadere edilmesinden dolayı perişan ve merhamete şayan bir vaziyette kaldığından bahs eyledikten sonra maksadının üç şey olup¹ ve bunların da gerek kendi ve gerek ailesinin hayatının muhafazaları, Alatini köşkünün satın alınması ve hizmetindekilerin şahsî hürriyetlerinin iadesi olduğunu tekrar ediyordu; fakat bu istidasında hayatlarının muhafazası hakkındaki vaadlerin ayan, mebusan, devlet ve asker tarafından teminini ve bunun resmen, yazı ve açık ibare ile kendisine bildirilmesini istiyordu.

Abdülhamid'in kendi yazısıyla yazılıp fotoğrafisi vesikalar arasına konulmuş olan sureti aşağıya konan istidasının sonunda bu arzıhalin meclis-i mebusanda okunmasıyle devlet ve milletin atfetine müracaat ettiği beyan edilmektedir. Arzıhal aynen şöyledir²:

Devlet ve Millet ve Mebusan ve Askere hitaben
arz-ı hâlimdir

325 senesi nisanın dördüncü salı günü akşamı âyan ve mebusan tarafından müretteb heyet-i mübliga hayatımın taht-ı teminde ve her türlü taarruzdan âzâde bulunduğunu oğlum Abdürrahim efendi ve bendegândan bir kısmı huzuriyle nezdindeki âilemin işitecekleri bir surette beyan ve tebliğatta bulundu.

Gecesi de Ferik Hüsnü paşa, refakatindeki ümera ve zabitanla gelerek heyet-i mezkûrenin taahhüdat ve ifadatını bittasdik hayatımın kat'iyen bir gûna tecavüzat ve taarruzata hedef olmayacağını ve ikinci ve üçüncü ordu ve asker muhafaza-i hayatıma mütekeffil bulunduğunu ve bütün millet o yolda teminatta bulduklarını ve Selânik'te tehyie edilen

¹ Abdülhamid'in daha evvel yazıldığı gibi kendisinin ilk muhafızı Ali Fethi beye de beş madde üzerine maksadının aynı şekil olduğunu bildirmişti.

² Abdülhamid, yine kendi el yazısıyla bir, iki müsvedde yapmış ve en son fotoğrafisini koyduğumuz arzıhali beyaza çekmiştir. Bu da kendisinde kaldığına göre müsvedde demektir.

mahalde kemal-i ihtiramla ikamet edileceğini beyanla şayet bu babta tereddüt edilür ise birlikte arabaya binerek ve elime rovelver vererek maazallah bir tecavüz vukuunda ibtida kendisine rovelver ile itlaf etmecliğimi vallah, billah, tallah elfaziyle kaseim ve kur'an-ı şerifi dahi getirip ana da yemin edeceğini ifade etmiş ise de "*hâşa Allah esirgesin, ben katil olamam,*" diyerek teminat ve yeminlerine kanaat edip tren-i mahsusla Selânik'e gelindi. Burada gördüğüm muamele-i nazikâne ve zabitanın emr-i muhafazadaki gayret ve hamiiyetleri mucib-i takdirdir. İyi ve kötü fakat hüsn-i niyetle otuz dört sene vallahi ve billahi geceli gündüzlü devlet ve millete hizmet eyledim; şeyhulislâm efendi vasitasiyle ettiğim yemine muhalif hal ve harekette bulunmadım; meşrutiyet aleyhine imal-i nüfuz etmedim; İstanbul'daki asker hadisesinde vallahi malûmatım yoktur, işte, buralarını kasemen temin eylerim.

Biraderim merhum Sultan Murad hazretleri yirmi altı sene muammer olup maiyetlerinde müteaddit harem ağaları ve merhum Hayreddin paşaya hizmet etmiş olan Server ağa ve lüzumu kadar bendegân vesaire bulunduruldu; hazine-i hassa ve matbahtan hertürlü meşrubat ve mekûlât ve levazım-ı saire kendileri için tertip ve esbab-ı istirahatleri her veçhile istihsal edildi. Rusya askeri henüz Ayastafonos'ta bulunduğu bir hengâmda Ali Suavi vakası zuhur etmesiyle müşarünileyh hazretlerini hemen yanıma alıp ortalığın kesbi sükûnetiyle ikametgâhına iade ve vefatlarına kadar emri muhafaza ve siyanetlerinde ne derece izhar-ı dikkat ve gayret ve âilelerinin maaşatı âilemle müsavi bir surette istifa edildiği ve hasta ve alil vücut oldukları halde bunca müddet her türlü arzusuna mazhariyet suretiyle yaşadıkları bediî ve ahiren irtihalleri ne yolda vuku bulduğu dahi tabib-i hususisi Rıza paşanın raporiyle nümayandır; vefatlarından sonra âileleri efradına kendi evlâdım gibi bakarak husul-i refah ve huzurları hakkında zerretümmâ tesamüh vuku bulmadı; hatta müşarünileyh hazretlerinin harem-i muhteremeleri başkadın efendi müdire ve dindar olub mûmaileyh Server ağa vasitasiyle âilemle beraber maaş aldıkça beyan-ı memnuniyeti havi yazdığı teşekkür nameler, el'an saraydaki evrakım meyanında

mevcuttur; mahdumları Selâhaddin efendinin aleyhimde bulunacağına inanmam; mücerred isnattan ibarettir. ¹

Bulduğum hal-i felâket iştimal şu suretle telhis olunur; kesirülyal ve kesirüevlâd olduğumdan İstanbul'da bulunan evlâdımdan Nureddin efendi, kendi validesiyle diğer ihtiyare kadınlardan müteşekkil bir aile efradı elyevm nanpareye muhtaç bir haldedirler: maaşım şimdilik burada idareye kifayet etmekte ise de İstanbulda'kilere muavenet ve infak edecek bir derecede değildir; maamafih esbab-ı zaruretin indifamı devlet ve millet nazar-ı dikkate alacağına eminim; çünkü bilumum servet ve eşyam müsadere edildi, perişan ve merhamete şayan bir halde kaldım.

Tafsilât-ı mebsuteden maksad-ı yegâne şunlardır:

Evvelâ, kendimin ve ehl-ü ıyalimin ve evlâdımın hayatı her türlü tarruz ve tecavüzattan masun ve mahfuz idüğü hakkında mevaid ve taahhüdâtı salife âyan ve mebusan ve devlet ve asker tarafından taht-ı temin ve karara alınsun, bu karar da açık ibare ile suret-i resmiyyede tahriren tarafımıza tebliğ edilsin.

Sâniyen, ikamet etmekte olduğum Alatini köşkü namıma mübaya'e ile mâdâm-el-hayat ikamet etmek üzere tahsis olunsun.

Sâlisen, hizmetimde bulunanların hüriyet-i şahsiyyeleri esbabı istihsal kılınsın.

İşte temenniyatım şu üç şeyden ibarettir; zira hayattan adem-i emniyyet insan için heran bir ölümdür; hayat ise mukaddestir, hayattan emin olmamak gibi felâket olamaz; binaenaleyh şeraiti selase-i mezkûre infaz ve icra olunduğu halde her ne suretle arzu olunur ve kimin huzurunda icabederse bankadaki matlubumun teslimine dair varakanın takrir ve imzasına hazırım; servetimin asker için muhafaza edildiğini

¹ Abdülhamid'in biraderi Sultan Murad hakkındaki tazyiki ve bunların maaş hususundaki sıkıntıları bir kısmını neşrettiğim ve bir kısmı da elimizde bulunan vesikalarlar sabit olduğundan arzuhalindeki sözleri mugalatadır. Sultan Muradın ezümle validesi Şevkefza Kadın tarafından sıkıntılı hallerinden bahs ile Abdülhamid'e yazılan bir mektupda « . . . paraca muzayakamız müşedded olduğundan lütfen ve merhameten maaşımızın ihsan buyrulmasını gözümüz yaş eümle çoluk çocuklarımız . . . niyaz eyleriz . . . sefil ve serkerdan bırakmak şan-ı şahanelerine şayeste değildir; bir senede bir maaş ihsan buyurdınız bu kadar çoluk çocuk idare olunmayacağı malûm-ı şahaneleridir . . . ilâ»

mahz-ı hakikat olmak üzere beyan edebilirim; mevcudum keşke daha keseretli bir raddede bulunsaydı kâffesinin cihet-i askeriyyeye terkine muvafakat şerefine nailiyet temennisinden kendimi alamamaktayım; Cenab-ı hakka kase ederim ki bu fani dünyada yegâne maksadım yalnız devlet ve millete duâhan olarak emniyetle enfâs-ı mâdudemin bulunduğum mevkide ikmalidir; katiyyen başka fikrim yoktur; arzu olunacak surette de teminat itasına âmadeyim. Binâberin işbu arzıhalimin meclis-i mebusanda kıraatiyle bu millet-i muazzama ve devlet-i meşrutanın derkâr olan haşmet ve atifetine nisbeten ehemmiyetten âri olan müstedyat-ı mezkûrenin kabulini reca eylerim.

Abdülhamid

17 cemaziyelâhir sene 327 ve 22 haziran sene 325

Abdülhamid'in biraderi Sultan Murad ve ailesi hakkındaki mutaleaları kısmen mugalata olup eldeki vesikalara aykırıdır.

Abdülhamid'in 22 haziran (1909 temmuz) tarihli olan bu istidası posta ile ve üçüncü ordu vasıtasıyla İstanbul'a hareket ordusu kumandanlığına gönderilmiştir. Hareket ordusu kumandanı Mahmud Şevket paşa, sâbık hükümdarın mebusana başvurmak istemesinden dolayı canı sıkılarak üçüncü ordu kumandanlığına çektiği 25 haziran 325 tarihli şifreli telgrafla Abdülhamid'in muhtelif yerlere başvurmasını muvafık bulmadığını beyan eyliyerek kendisini muâhaze ve tehdit etmiş ve bundan başka mütereddit vaziyetini terk etmesi için sâbık hükümdara nasihatte bulunmuştur. Dikkatle okunması lüzumuna kani olduğumdan dolayı merhum Mahmud Şevket paşanın telgrafını aynen aşağıya koyuyorum :

Şifre

Harbiye dairesi

6011

Üçüncü Ordu Kumandânlığına

C. 24 haziran sene 325, Geçenlerde hâkan-ı sâbıkın verdiği cevapta nukud-ı mevcudesini ikinci ve üçüncü orduların ikmal-i nevakısı için ita eylediği ve Alatini köşkünün namına mübayaasıyla emr-i hak vukuunda yine hükûmete terkine muvafakat olunmak için şeref ve namus-ı askeriyyeye iltica eylediği beyan olunuyordu; şimdi başka şartlar temhid olunarak taallül gösteriliyor; hâkan-ı müşarüneyhin

hayatlarına Osmanlı ordusu zâmindir, ordunun bu zamanı ضامن mevcut iken büyük kuvve-i teşriyyeden ibaret olan meclis-i âyan ve mebusanın zamanı talebolunuyor ve kendilerinin elyevm Osmanlı ordusunun yed-i muhafazasında buldukları derhâtır edilmeyor. Osmanlı ordusu hayatlarına zâmin iken başka taahhüdât talebinde bulunmasının ordunun namus ve şeref-i askerisini muhil olacağı ve her sene tebeddül etmekte olan meclis-i âyan ve mebusan reisleri tarafından bu babta verilecek varaka-i taahhüdiyyenin bir kıymet ve ehemmiyet-i hakikiyesi olamayacağı feramüş olunuyor¹. Bu halin ordu zabitanınca duyulduğu takdirde husule getireceği su-i tesiratın derecatı takdir olunmalıdır; burası da ol veçhile bilinmelidir ki kendilerinin vefatı halinde bankalar mevduatının hükümetçe elde edilmesi âsân olacaktır². İşbu telgrafnamenin kendilerine iraesiyile beraber hâkan-ı müşarünileyhe betekrar müracaat buyurunuz; Almanya'dan celb olunan banka memurları bir hayli vakit hal-i intizarda bulunamayacaklarından iş'âr-ı sabık veçhile memurları huzuruna kabul ile kendilerine verilecek hesabnâme-yi imza edip etmiyeceklerini suret-i katiyyede öğreniniz; erbab-ı namusun nesayihini ismâ etmiyerek şu hal-i felâkete duçar olmalarına sebep olan tab'ı mütereddidânelerini terk ile hareket-i merdanede bulunmalarını kendilerine halisane arz eyleyiniz, cevabınıza muntazırım efendim. 25 haziran sene 325.

Hareket Ordu Kumandanı
Birinci Ferik
Mahmud Şevket

Bu tehditli telgraftan sonra hareket ordusu kumandanı hiddet ve şiddetten âri makul bir düşünce ile hareket ederek üçüncü ordu kumandanlığına aşağıdaki telgrafı göndermek suretiyle Abdülhamid'i tatmin etmek lüzumunu hissetmiştir :

¹ Mahmud Şevket paşa merhumun devletin teşri'i kuvveti olan âyan ve mebusan meclislerini her sene intihab olunan reislerinin şahıslarıyla ölçmesi ve bunların meclis kararıyla verecekleri tabii olan taahhüdün bir kıymet ve ehemmiyeti olamayacağını beyan etmesi bu zatın meşrûti idare hakkında maal'eseף hiçbir bilgisi ve kavrayışı olmadığını göstermektedir.

² Bu kayıt Abdülhamid'i ölümle tehdit mahiyetinde olup vehmini tahrik için yazılmış olmalıdır.

Üçüncü Ordû-yı Hümâyun
Erkân-ı Harbiye Dairesi

Üçüncü Ordu Kumandanlığına

C. 26 haziran 325. hâkan-ı sabık tarafından meclis-i mebusan ile orduya hitaben yazılıp bâposta irsal buyurulan arzı-halin nazar-ı dikkate alınacağı ve emr-i hak vukuuna kadar hayat-ı hümâyunlarının ordunun zaman ve kefaletinde taht-ı temine alınacağı ve ilâ âhirilömür Selânîk'de bırakılıp İstanbul'a nakledilmeyeceği beyan ve ikametleri için Alatini köşkünün nam-ı hümâyunlarına olarak mübayaası tensip edildiğinden bu kerre Doyçebanktan alınacak paradan esmanî tediye olunmak üzere muamele-i ferağiyenin hemen icra ettirilmesi rica olunur. 27 haziran 325.

Derkenar :

Hâkan-ı sâbık Abdülhamid han hazretlerinin hayat-ı hümâyunlarının ordunun zaman ve kefaletinde olarak taht-ı temine alınmış olduğuna ve müşarünileyhin ilâ âhirilömür Selânîk'de bırakılıp İstanbul'a nakledilmeyeceğine dair birinci ve ikinci ordu müfettişi ve Dersaadet hareket ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa hazretlerinden vârid, sureti balâda muharrer telgrafnâmede münderiç teminatı teyiden tahtim eyleriz.

22 cemaziyelâhire sene 1327 ve 28 haziran 1325

Erkânı Harbiye Reisi	Üçüncü Ordû-yı Hümâyun kumandanı
Mirliva	Ferik
Ali Rıza bin Süleyman	Mehmed Hâdi
Hâkan-ı müşarün ileyhin	Erkânı Harbiye Birinci
muhafaza memuru	Şube Müdürü
Kolağası	Kaymakam
Rasim Celâleddin bin Fazlı	İsmail Halil Recai Manastır

Abdülhamid'in İstanbul'a nakli :

Bulgar, Yunan ve Sırplar'la yapılmakta olan (1911) Balkan muharebesinde ordularımızın mağlûbiyetlerinin temadisi, Rumeli'deki vilâyetlerimizin elden çıkmasını mûcib oluyordu; bu vaziyet sebebiyle Selânîk'te oturtulmakta olan Abdülhamid'in oradan çıkarılarak emin bir mahalle nakledilmesi hükümetçe muvafık görül-

müştü; bunun için o tarihte iktidar mevkiinde bulunan ve hiçbir hizmeti görülmeden kendisine İttihad ve Terakki muhalifleri tarafından *Büyük Kabine* adı verilen Gazi Ahmed Muhtar paşa kabinesi, sâbık hükümdarın Selânik'te muhafazası mümkün olamayacağından bahs ile İstanbul'da Beykoz kasrında oturmasını münasip görmüş ve bu kasrın noksanlarının ikmaline kadar muvakkaten Beylerbeyi sarayında oturmasını kararlaştırıp o suretle pâdişahın iradesini almıştır¹. Bu karardan birkaç gün sonra Beykoz kasrından vazgeçilerek Abdülhamid'in yanmış olan Çırağan sarayı yanındaki şehzâde Selâhaddin efendinin oturmakta olduğu dairede ikameti muvafık görülerek 4 zilkade 1330 tarihli arize ile iradesi çıkmıştır²; fakat düşünülmüş, taşınmış sâbık hükümdarın şu aralık İstanbul'a celbi uyamiyacağıın-

¹ Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülûkâne
Baş kitabeti
153

Ahval-i hazıraya nazaran hâkan-ı sâbık hazretlerinin Selânik'te muhafazası kesb-i müşkilât edeceğinden ve bilâhare de nakli taassur eyliyeceğinden müşarünileyh hazretlerinin cihet-i askeriyeye dikkat-i mahsusa altında olarak hemen Dersaadete nakliyle Beykoz kasrında muhafazası ve kasr-ı mezkûr tanzim edilinceye kadar muvakkaten Beylerbeyi sâray-ı hümâyunda ikamesi hususunun istizanı meclis-i vükelâca tezekkür olunduğunu mutazammın 26 şavval 330 tarihli ve 176 numaralı tezkire-i hususiye-i sadaretpenahileri ledelarz manzûr-ı âli olarak mucebince irade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahı şeref müteallik buyurulmuş olmağla olabta emr-ü-ferman hazret-i veliyülemrindir. 26 şevval sene 330 ve 25 eylül sene 325.

Serkâtib-i hazret-i şehriyari namına
mabeyn-i hümâyun kâtiplerinden
Nüzhet

² Bab-ıâli
Meclis-i mahsus
1966

Mehmed Reşad

Ahval-i hazıraya nazaran hâkan-ı sâbık hazretlerinin Selânik'te muhafazası kesb-i müşkilât edeceğinden ve bilâhare nakli de taassur eyliyeceğinden müşarünileyh hazretlerinin cihet-i askeriyeye dikkat-i mahsusa altında olarak hemen Dersaadet'e nakliyle Çırağan sâray-ı hümâyunda Salahaddin efendi hazretlerinin ikamet buyurdıkları kısımda ikamesi meclis-i bendegânemizece münasip gibi mütalea olunmakta ise de keyfiyyet bilvücûh rey ve irade-i seniyye-i cenab-ı hilâfetpenahiye mütevakkıf bulunduğu muhât-ı ilm-i âli

dan 10 zilkade sene 330 (21 ekim 1912) bir heyet-i vükelâ mazbatasıyla Bursa'daki kasr-ı hümayunda oturmasına karar verilmiştir ¹.

Süreti vesikalar arasındaki bir tahrirattan anlaşıldığına göre, Bursa kasrının müşarünileyhin ikametine kâfi gelmiyeceği ve tevsî ve ikmalî de haylı vakte mütevakkıf olduğu gözönüne alınarak en son şekil olarak sâbık hükümdarın İstanbul'da Beylerbeyi sarayında oturtulması tekarrür etmiştir.

Hal-i hazır vaziyetin zarurî icablarından olarak Abdülhamid'e İstanbul'a nakledileceği söylendiği zaman, malûm vehmî sebebiyle, bunu hoş karşılamamış ve Selânik'te bırakılmasını istemiş ise de, Balkan harbî vaziyeti ve mağlûbiyet sebebiyle, naklin zarurî

buyuruldukta katibe-i ahvalde: emr-ü-ferman hazret-i veliyyülemir efendimizindir.

Fi 4 zilkade sene 330 ve 2 teşrin-i evvel sene 328.

Şeyhülislâm	Şuray-ı Devlet resi	Sadr-ı âzam
Mehmed Cemaleddin	Mehmed Kâmil	Gazi Ahmed Muhtar
Dahiliye nazırı	Adliye nazırı	Harbiye Nazırı
Daniş	Abdürrahim	Nâzım
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Nafia Nazırı	Hariciye nazırı
Mustafa Reşid	Salih Hulusi	Gabriel
Maliye nazırı	Maarif Nazırı	Bahriye nazırı
Abdurrahman	Said	Mahmud Muhtar
Evkaf-ı Hümayun nazırı	Posta telgraf ve Telefon nazırı	
Mehmed Fevzi		Sabri

¹ Bab-ı âli

Meclis-i Has

2022

Rumeli'nin ahval-i hazırasından dolayı hâkan-ı sâbık hazretlerinin cihet-i askeriyeye dikkat-i mahsusa altında olarak Dersaadete nakliyle Çırağan sâray-ı hümayunu kurbinde Salâhaddin efendi hazretlerinin ikamet eyledikleri dairede ikamesi heyet-i bendegânemizin kararıyla makrun-ı müsaade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahi olup ancak müşarünileyhin şu aralık Dersaadete celbi münasip olamayacağı anlaşıldığından Bursa'da vaki kasr-ı hümayunda iskânı merhun-ı irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahî bulunduğu tezekkür kılınmış olmağla katibe-i ahvalde emr-ü-ferman hazret-i veliyyülemrindir.

Fi 10 zilkade sene 330 ve 8 teşrin-i evvel sene 328.

Şurayı Devlet resi	Şeyhülislâm	Sadr-ı âzam
Mehmed Kâmil	Mehmed Cemaleddin	Gazi Ahmed Muhtar

İlâ

Bursa vilâyeti vasıtasıyla Bursa kasrının hazırlanması hakkındaki vesika sureti dört numara ile makalenin sonuna konmuştur.

olduğu kendisine anlatılmıştır¹. Abdülhamid'in nakli deniz yoluyla olabileceğinden, Yunan donanması tarafından herhangi bir taarruz ihtimali gözönüne alınarak Alman sefaretine yapılan müracaat üzerine sefarete ait *Lorley* vapuru yollanmış ve keyfiyet şifreli telgrafla Selânik valiliğine bildirilmiştir².

Abdülhamid'in naklinde kendisine bir su-i kast yapılacağına dair gönlüne bir korku gelmemesi için kendi damadı ve adliye nazırı Abdurrahman paşâzade Arif Hikmed paşa ile Sultan Abdülaziz'in damadları Maarif nazırı Mehmed Şerif paşa, *Lorley* vapuruyla Selânik'e gönderilmişler ve İstanbul'dan başka bir mahalle nakledilmeyeceğine dair hükümet namına Abdülhamid'e teminat vermeğe memur edilmişlerdir³.

Lorley vapurunun Selânik'e hareketi cihetiyle Çanakkale boğazından dışarı çıkmasına — çünkü muharebe sebebiyle boğazlar kapalı bulunuyordu — müsaade edilmiş⁴ ve vapur 15 zilkade

¹ Bu hususta 20 zilkade 330 ve 18 teşrin-i evvel 328 tarihli meclis-i vükelâ kararı sureti beş numara ile makalenin sonundadır ; bu tarihten bir iki gün evvel Gazi Ahmed Muhtar paşa kabinesi istifa etmiş ve yerine Kâmil paşa kabinesi gelmişti.

² Müstâceldir.

Mabeyinden şifreli telgraf

Selânik vilâyetine

Alman sefaretinin maiyyet vapuru oraya azimet etmiştir. Vusûlünde hâkan-ı sâbık hazretlerinin maa aile irkâbiyle İstanbul'a izamı.

13 teşrin-i evvel sene 328

Sadr-ı âzam

Gazi Ahmed Muhtar

³ Damad paşalardan Arif Hikmet paşaya yazılan tezkire müsveddesi :

Selânik'in ahval-i hazıra-i harbiyesinden dolayı maruz olduğu muhatarâta binaen hâkan-ı sâbık hazretlerinin orada devam-ı ikametleri katiiyyen gayri caiz olduğundan, zat-ı devletleriyle devletlu atûfetlu Mehmed Şerif paşa hazretleri Alman sefaretini maiyyetine memur *Lorley* vapuruyla Selânik'e azimet ve Dersaadet'te Çırağan sarayında daire-i mahsûsada ikamet buyuracakları Dersaadet'ten gayri bir mahalle izam kılınmıyacıkları hakkında kendilerine hükümet-i seniyye namına teminat-ı kaviyye itasiyle maa aile ihtiramat-ı lâyika ile Dersaadet'e îsaline ve esbab-ı istirahatlerinin istikmaline himmet buyurulması siyakında. 15 zilkade sene 330 ve 13 teşrin-i evvel sene 328.

⁴ Telgraf

2072

Harbiye nezaretine

Alman sefaretini maiyyetine memur olup yarın Bahr-i sefide azimet ve birkaç gün sonra avdet edecek olan *Lorelay* [*Lorley*] vapurunun azimet ve avdetinde boğazdan mürur ve duhulüne müsaade edilmesi tensip olunmuştur. İcabeden-

1330 (1912 kasım) tarihinde İstanbul'dan hareket etmiştir. Bir taraftan Lorley vapuru Abdülhamid'i almak üzere Selânik'e gönderilirken, diğer taraftan da daha evvel bunun ikametine tahsis edilmiş olan Çırağan sarayındaki yanmamış kısmın hazırlanmasından vazgeçilerek ¹ Beylerbeyi sarayının son olarak ikametgâh olması tensip edilmişti.

Lorley vapuru Selânik'e giderek Abdülhamid ile aile ve maiyyetini aldıktan sonra Çanakkale'ye gelmiş ve keyfiyet damad paşalarla Çanakkale mutasarrıfı taraflarından 21 zilkade 330 tarihli telgrafla Bab-ı âli'ye bildirilmiş ² ve vapurun ertesi günü saat dörde doğru İstanbul'a geleceği arzedilmiştir. Bunun üzerine Bab-ı âli, keyfiyetten sarayı haberdar etmiş ve pâdişah da sabaha karşı İstanbul'a gelmesi muhtemel olan vapurun doğrudan doğruya Beylerbeyi önüne giderek Abdülhamid'in bütün maiyyetiyle erkenden oraya çıkarılmasını ve ona göre tertibat alınmasını irade etmiştir ³.

lere telgrafla tebliğat ifası hariciyece harbiye nezareti vekâletine telgrafla iş'ar olunmuştur.

Sadr-ı âzam

¹ Mabeyn-i hümayun-ı mülûkâne
Başkitabeti
176

Hâkan-ı sâbık hazretlerinin ikametine tahsis olunan daireye Maslak kasrındaki mefruşat ile Beylerbeyi saray-ı hümayununda mevcut ve hazine-i celile-i maliyeye ait dolap ve karyola ve teferruatının nakli ve perde ve halı ve soba gibi eşyay-ı lâzime-i sairinin de hükümetçe müsareaten tedariki, velhasıl müşâ-rünileyh hazretlerinin Selânik'te ordu köşkünde ikameti esnasında olduğu veç-hile emr-i idare ve muhafazası ile her türlü esbab-ı istirahatini istikmalî şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahî icab-ı âlisinden olmağla olbabta emr-ü-ferman hazret-i veliyülemrindir. 16 zilkade 330 ve 14 teşrin-i evvel 328.

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî
Ali Fuad

Tezkire-i hususiyye

² Hâkan-ı sâbık hazretlerini hamil olan Lorelay vapurunun yarın kablezzuhur dörde doğru İstanbul'a muvasalati muhtemel bulunduğunu ve olbabta bazı ifadeyi havi Arif Hikmet ve Şerif paşalarla kal'a-i sultaniye mutasarrıflığından alınan bu iki kıta telgrafname leffen takdim kılınmağla atebeyi ulyaya arzı mütemennadır.

21 zilkade 330 ve 16 teşrin-i evvel 328.

³ Mabeyn-i Hümayun-ı Mülûkâne
Başkitabeti

Hâkan-ı sâbık hazretlerini hâmil Lorelay vapurunun yarın kablezzuhur

Abdülhamid'in son günleri ve ölümü :

İkinci Abdülhamid, Selânik'ten İstanbul'da Beylerbeyi sarayına nakledildikten sonra beş buçuk sene daha yaşamıştır; ölümünden bir müddet evvel, yani şubatın beşindenberi hasta bulunuyor, nezlesi olduğunu söylüyor, midesinden şikâyet ediyor ve hususî doktoru kaymakam Atif Hüseyin bey tarafından tedavi olunuyordu. Vefatından bir gün evvel doktoru Atif beyin sarayda bulunmadığı bir gece zevali saat yirmi buçukta hastalığı ağırlaştığından Atif Hüseyin bey gelinceye kadar Beylerbeyi hastahanesi tabiblerinden Elkiboyadis ve Nikolaki Parasküvayidis beyler davet olunmuşlar ve daha sonra da Atif Hüseyin bey gelmiştir.

Bu tabiblerin görüşlerine göre Abdülhamid, zor nefes alıp vermekte ve her iki ciğerinde ve hususiyle sağ ciğerinde pek şiddetli ihtikan bulunup kalbi de zayıf atmakta imiş. Buna binaen tedavi olmak üzere kuru hacamat ile dahilden kalbi kuvvetlendirici ve müdrir olarak ispartein ve teobromin vermişler, bunun neticesinde hastada biraz salâh hasıl olmuş ise de hastalık vehametini muhafaza ettiği için bir tıbbî müşavereye lüzum görmeleri üzerine keyfiyeti hükümete bildirmişlerdir.

Bunun üzerine 1334 senesi şubatının otuzuncu pazar günü (23 şubat 1918) sabahleyin Harbiye nezaretinden, Tıp Fakültesi reisi müderris ¹ Âkil Muhtar ve Taksim hastahanesi başhekimisi Rifat beylere verilen emir üzerine bunlar hemen Beylerbeyi sarayına giderek Abdülhamid'in hususî tabibi Atif Hüseyin bey ve diğer

saat dörde doğru İstanbul'a muvasalatı muhtemel bulunduğunu mutazammin 21 zilkade 330 tarihli tezkire-i hususiyye-i sadaretpenahileri melfuf iki kıta telgrafname ile beraber ledelarz manzur-ı âli buyuruldu; reviş-i iş'ara nazaran mezkûr vapurun zaten Dersaadete muvasalatı sabaha karşı vukubulacağı anlaşılmış olduğundan vapurun doğrudan doğruya Beylerbeyi saray-ı hümayunı pişgâhına azimle müşarünileyh hazretlerinin sabahleyin erkenden saray-ı hümayun-ı mezkûre çıkarılması ve ana göre tertibat-ı lâzimenin icrası şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahi iktizay-ı âlisinden bulunmuş olmağla olbatta emr-ü-ferman hazret-i veliyülemrindir. 21 zilkade sene 330 ve 19 teşrin-i evvel 328.

Serkâtib-i hazret-i şehriyârî
Ali Fuad

¹ Darülfünun ismi altındaki Üniversite teşkilâtında Fakülte reisi dekan ve müderris de profesör mukabili idi.

iki doktorla görüşüp yapılan tedaviyi öğrendikten sonra sabah saat onbirde hastayı birlikte muayene etmişlerdir.

Vesikalar arasındaki 10 şubat 1334 tarihli ve altı numaralı raporda görüleceği üzere müşterek muayene neticesinde hastadan kan almışlar ve dahilen kullanılmak üzere birtakım güllaçlar tavsiye etmişlerdir. Kan alma neticesinde Abdülhamid, çektiği ıztırabın kalmadığını ve doktorların gidebileceklerini söylemiş, anlar da öğleden sonra yanından ayrılmışlar ve raporlarını vermişlerdir; bu müşterek raporun son kısımlarında, hastanın muayeneden evvelki akşam yemeğinde fazla miktarda et, balık, börek ve pirinç unlu hamur tatlısı yediği ve rahatsızlığın bundan iki saat sonra meydana geldiği ve müşhil olarak manyezi ve sinameki alınmış olduğu beyan edilmektedir.

Bu konsültasyondan ve tabiblerin ayrılmalarından bir müddet sonra hastalık artmış ve aynı günün akşamı Abdülhamid vefat etmiştir; Bunun üzerine o günün akşamı saat onda ölünün muayenesi için tabiblerden müteşekkil bir heyet çağırılmıştır. Bu heyet Darülfünun [Üniversite] Tıp Fakültesi reisi [Dekani] müderris [Profesör] Doktor Âkil Muhtar, Sıhhiye müdür-i umumî vekili Doktor Adnan¹ Harbiye nezareti sıhhiye dairesi üçüncü şube müdürü Doktor Miralay Sadık, Gülhane hastahanesi başhekimi ve müdiri Kaymakam Z. Zelling ve İstanbul Alman hastahanesi başhekimi Schleich, sıhhiye müfettiş-i umumî muavini Binbaşı İbrahim Refik² ve Taksim hastahanesi başhekimi Rifat³ ve Abdülhamid'in hususî tabibi kaymakam Atıf Hüseyin bey bulunmuşlardı.

Karyolasında sırt üstü uzatılmış olan ölüyü iyiden iyi muayene eden tabibler, vücudunda hiçbir cebir eseri ve tardîd ve cerhaya tesadüf edilmediğini ve mevcut raporlardan anlaşılacağı üzere ihtikanürree ve özîmây-ı reevî neticesinde husule gelen zâf-ı kalbten öldüğünü tesbit ederek sureti vesikalar arasına konmuş olan yedi numaralı müşterek raporu vermişler ve hastanın son vaziyeti hakkında bir de protokol imzalamışlardır ki, bunun sureti de sekiz numara ile makalenin sonuna konulmuştur. Protokoldeki kayda göre Abdülhamid orta boylu idi.

¹ İstanbul Milletvekili sayın Doktor Bay Adnan Adıvar.

² Sıhhiye vekili ve Başvekil olan merhum Dr. Refik Saydam.

³ Rifat bey merhum, Sivil etıbbadan olup Selânikli'dir; doktorlar arasında büyük Rifat bey diye tanınırdı.

Sultan Abdülhamid han-ı sâni, 1258 şaban'da (1842 ekim) doğmuş 1293 şaban 11 (1 eylül 1876) da biraderi beşinci Sultan Murad'ın yerine pâdişah olmuş ve 7 rabiulâhir 1327 (27 nisan 1909) senesinde Milâdî hesabı üzere otuz iki sene yedi ay üç gün hükümdarlık ettikten sonra ¹ 1336 rabiulâhir 28 (23 şubat 1918) pazar günü akşamı yetmiş yedi yaşında vefat etmiştir ².

Ölümünün ertesi pazartesi günü âdet ve teâmül üzere nâşının Topkapı sarayına nakliyle orada techiz ve tekfini yapıp cenaze namazı kılındıktan sonra ezanî saat dokuzda (ikinci zamanı) tertip olunacak cenaze alayı ile büyük babası İkinci Sultan Mahmud'un türbesine defnedilmesine irade çıkmış ³ ve saltanatta ölmüş bir hükümdar gibi kendisine yapılan merasimle defnedilmiştir. Vefatı birinci cihan harbinin buhranlı zamanına ve İstanbul halkının muharebe dolayısıyla açlık ve perişanlık anlarına tesadüf ettiğinden dolayı bunun saltanatı devrinde her şeyi ucuz yiyen ve bulan halkdan bazıları teessürlerinden dolayı (bilhassa kadınlar) cenaze alayı giderken *biz senin zamanında aç değildik*, diye bağrışmışlardır.

* *

Abdülhamid'in Beylerbeyi sarayından nâşının naklinden sonra yatak ve istirahat odalarının kapıları muhafaza kumandanı kaymakam Rasim Celâleddin beyin emri üzerine muhafızlık zabitlelerinden Ali Rıza ve Zekeriya beyler taraflarından mühürlenmiş

¹ E. de Zambaur hal'ini 6 rabiulâhir gösteriyor.

² Sultan Hamid'in ölümünden beş ay sonra da (23 ramazan 1336) biraderi Beşinci Sultan Mehmed (Reşad) vefat ederek Eyüp'te yarptırdığı mektebinin (orta okul) yanındaki türbesine defnedilmiştir.

³ Telgraf. Mahrac: mâbeyn-i hümayun müstaceldir.

Makam-ı sâmi-i cenab-ı vekâletpenahiye

Hâkan-ı sâbık Sultan Hamid han hazretlerinin bugün irtihalleri vukuuna binaen naaş-ı mağfîret nakışlarının deeb-i dirin-i saltanat-ı seniyyeye tevfikân yarın sabah Beylerbeyi saray-ı hümayunundan suret-i hususiyede Topkapı saray-ı âlisine nakliyle orada techiz ve tekfinleri icra ve salat-ı cenaze eda edildikten sonra ezanî saat dokuz raddelerinde tertib olunacak alay-ı vâla ile kaldırılarak cedd-i emcedleri Sultan Mahmud Han-ı sâni hazretleri türbe-i şerifelerine definleri irade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahî icab-ı âlisinden olmağla olabta. 10-2-34

Serkâtib-i hazret-i şehriyari
Ali Fuad

ve bunu müteakip şeyhulislâmlıktan gönderilen müsteşar Kâmil Efendi tarafından da malî 12 şubat 1334 (25 şubat 1918) salı günü bir heyet huzurunda bu odalar ayrıca mühürlenmiştir. Bundan dört gün sonra, yani 16 malî şubat cumartesi günü sadaret makamından verilen emir üzerine Harbiye nazırı ve Başkumandan vekili Enver ve âyan azasından Salih Hulusî paşalar ¹ ile Şûray-ı devlet mülkiye ve maarif daireleri reisi Hazım bey ve Meşihat müsteşarı Hüseyin Kâmil efendi, Saray muhafızı Rasim ve muhafız zabitlerinden Ali Rıza ve Zekeriya beylerle harem ağalarından Nureddin ve Şehrüddin ağaların huzurlariyle bu odalar açılarak gözden geçirilmiştir; bundan sonra Abdülhamid'e ait eşyanın sayılıp tesbit edilmesi için bu 16 şubattan başka 17 ve 20 şubatve 2 ve 12 mart tarihlerinde de Beylersarayına giden heyet aşağıdaki müşterek raporu vermişlerdir.

Huzur-ı Sâmi-i Sadaretpenâhiye

Bin üçyüz otuz dört senesi mâh-ı şubatın onuncu pazar günü vefat eden hâkan-ı sâbık merhum Abdülhamid han-ı sâni hazretlerinin ikamet buyurdıkları Beylerbeyi sarayının merhum-ı müşarünileyh hazretleri tarafından yatak ve istirahat odaları ittihaz olduğu anlaşılan ve müşarünileyhin irtihalinin ertesi pazartesi günü naaş-ı mağfiret nakışlarının çıkarılması akibinde sâray-ı mezkûr muhafızı kaymakam Rasim Celâleddin bey tarafından verilen emir üzerine muhafızlık zabitlerinden binbaşı Ali Rıza ve Zekeriya beyler tarafından tahtim edildiği beyan olunan iki oda ve ittisalindeki hamam odasının aşağı ve yukarı kapıları hanedan-ı saltanat nizamaamesinin onbeşinci maddesine tevfikân câ-nib-i celil-i meşihatpenahîden îzam buyurulan müsteşar-ı meşihat Kâmil efendi tarafından 12 şubat sene 1334 salı günü muhafız-ı mûmaileyh ile mukaddema temhir eden mûmaileyhima Ali Rıza ve Zekeriya beyler ve harem ağalarından Nureddin ve Şehrüddin ağalar hazır oldukları halde odalar açılmaksızın mevzû mühürler yanına kırmızı mumla mühürlenmiş ve 16 şubat sene 1334 cumartesi günü makam-ı sami-i sadaretpenahîden verilen emir üzerine Harbiye nazırı ve başkumandan vekili Enver paşa hazretleri ile saray muhafızı mûmaileyh Rasim Celâleddin ve binbaşı Ali Rıza

¹ Salih Hulusî paşa, millî mücadele esnasında 1920 martında İstanbul hükûmetinin sadr-ı âzamı olmuş ve yirmi dört gün sonra istifa etmiştir. Babası liman reisi Dilâver paşadır; Salih paşa 1939 'da İstanbul'da vefat etmiştir.

ve Zekeriya beyler ve harem ağalarından Nureddin ve Şehrüddin ağalar ve heyet-i acizanemiz hazır bulunduğumuz halde bâdezeval saat dördte sâlifülarz mühürlenene odalardan yatak odası olduğu beyan olunan sarayın zemin katında ve kara cihetinde cenup ve şarka nazır köşedeki odanın iki kanadlı kapısı üzerinde mühürler fek edilerek içeriye girildikte mezkûr oda mustatilimsi bir oda olup şarka nazır kafesli iki ve cenuba nazır kezalik kafesli bir pencere, ki cem'an üç penceresi bulunduğu ve kapının sağında bir tuvalet masası ve yanında edviye ve saire şişeleri ile memlû aynalı beyaz lâke bir dolap ve onun yanında kezalik lâke bir karyola bulunup üzerinde vişne çürüğü renginde peloşdan berradiye ve cevanib-i erbaası "yilyan,, bir paravana ile muhat ve baş ve yan tarafına Hereke mensucatından mamul birer yastik mevzu bulunduğu ve odanın cihet-i cenubiyesinde kadın efendilere mahsus iki madenî karyola ve mağfur-ı müşarünileyhin karyolasının ayak ucunda bir uzun sandalye ve mukabilinde bir dolap ve kapının sol cihetinde kadın efendilere mahsus bir konsol ve bununla pencere arasında yanyana ve aynalı iki dolap ve ortada çinî beyaz bir soba, bunun arkasında üzerine mağfur-ı müşarünileyhin sigara takımları ve saire mevzû bir masa görülmüştür. Açılan dolaplardan salifülbeyan şark cihetindeki pencere yanında bulunan dolapta biri büyük ve diğeri küçük olmak üzere iki el çantası bulunup büyük çanta derununda kilitsiz iki vida ile kapatılmış ve üzerine sarılmış kâğıdın birkaç mahallinden kırmızı mumla ve hâkan-ı merhumun mühr-i zatisiyle mühürlenmiş tahtadan mamul ufak bir kutu zuhur etmiştir; mezkûr kutu açılarak muhteviyatının muhtelif hacimlerde pırlantadan ibaret olduğu görülmekle yine kapatılarak çantaya konulmuş ve çanta derununda muhtelif renklerde atlas ve örme ibrişim ve beyaz bezlerden mamul dokuz adet küçük keselerde altın liray-ı Osmanî nukud ve çantada kâğıtlara sarılı bank-ı Osmanî cekleri ve Rayiş Bank namındaki Alman bankası tahvilâtı zuhur etmiş ve vaktin adem-i müsaadesine binaen bunlar bilâ-tâdat hemen oldukları gibi tekrar mezkûr çantalara vaz ve üzerleri taraf-ı acizânemizden bittemhir beray-ı muhafaza sâray-ı mezkûr muhafızı kaymakam-ı mûmaileyh Rasim beye tevdi edilerek oda kapısı kelevvel tahtim edilmiştir.

17 şubat sene 1334 pazar günü heyet-i acizanemizle hâkan-ı merhumun verese-i kibarı taraflarından gönderilen vekiller ile adliye nezaret-i celilesinden gelen muhallefat-ı umumiye kassamı Ahmed Kâmil efendi ve Eytam müdiri Refik bey hazır oldukları halde mezkûr çantalar tekrar açtırılarak derunundaki keseler muhteviyatı bittâdat cem'an iki yüz yetmiş beş liray-ı Osmanî ve kırk bir kuruş nakid ile bazıları yüzer ve bazıları beşer yüz liralık tevarih-i muhtelif ve numaralar ile murakkam Osmanlı bankasına mahsus on altı bin beşyüz liralık yüz otuz bir adet çek ve Rayiş Bank namındaki Alman bankasının yüzde üç buçuk faizli kezalık muhtelif tarih ve numaralar ile murakkam dokuz kıta'da yedi yüz otuz bin markı muhtevi tahvilât ve mârelarz vidalı ve miftahında yirmi iki santimetre tul ve beş buçuk santimetre arzında ve miftahından esfele doğru on santimetre umkunda zû mustatil-ül-adlâ tahtadan mamûl bir kutu derunundaki mücevherat bir çift küpe ve yüzükten maada bir çok pırlantalar olduğu görülmüş ve bunların tâdadı ve bir muhammin vasıtasıyla kıymetlerinin takdir ve tahmini vakte muhtaç olduğundan bulunduğu hal üzere yine kutu derununa vaz edilerek mezkûr çanta içine konmuş ve üzeri kassam-ı müşarünileyh ve Eytam müdürü ve verese-i kibar ve sigar vekil ve vasileri taraflarından bittemhir saray muhafızı mûmaileyh Rasim Celâleddin beye tevdi edilmiştir.

20 şubat sene 1334 çarşanba günü heyet-i acizanemizle kassam-ı müşarünileyh ve Eytam müdürü ve verese-i kibar ve sigar vekili ve vasileri kelevvel hazır oldukları halde sâlifülarz yatak odası küşad edilerek kütüb ve evrak-ı mevcude tetkik ve eşyay-ı beytiyye kassam-ı müşarünileyh tarafından tahrir edilmiş ve bu miyanda yüz seksen yedi liralık evrak-ı nakdiye ve üç adet yüzer kuruşluk altın liray-ı Osmanî ve bin iki yüz yirmi dokuz kuruşluk sim mecidiye ve aksamı zuhur etmiş ve bunlar kassam tarafından bilahz sâlifülbeyan nukudun bulunduğu sanduğa vazolunmuş ve oda içinde dolaplarda mevcut elbise ve edviye ve saireye dair eşya sebt-i defter edilerek mukabilinde yani deniz tarafındaki odaya geçirilmiştir. Bu odada mevcut elbise ve saire dahi tahrir edilerek yatak odası ittisalinde kâin hamam odası açılmış ve dahilinde mevcut sandıklar ve bavullar ledelmuayene içlerindeki elbise ve çamaşır ve marangozluğa ait alât ve edevat görülüb birer numara vaz'ıyla bittahrir sarayın üst katında kâin odalar-

dan birine nakl ve kapısı kassam ve verese vekilleri taraflarından temhir ve bahçede kâin ahırda yirmi bir reis küçük ve büyük süt inekleri ile boğa ve buzağular dahi sebt-i defter edilmiştir.

2 mart sene 1334 cumartesi günü yine heyet-i acizanemizle kassam-ı umumî ve eytam müdürü ve verese vekil ve vasileri hazır oldukları halde şehremanetinden celbedilen darbhane müteahhidi Arşod efendi tarafından sâlifülarz kutu derunundaki mücevherat mendil ile silmek suretiyle bilmuayene büyücekleri münferiden ve küçükleri bir takım aksama tefrik ile vezn ve tahmin-i kıymet ettirilmiş ve büyük taşlar arasında pembe renginde zuhur eden büyücek bir elmas muhammin-i mûmaileyh Arşod efendi tarafından mendil ile silindikte esasen beyaz elmas olduğu halde kırmızı boya ile telvin edilmiş olduğu tezahür etmiş ve bu mücevherattan bir az büyücek olan kısımlarının adetleri bin iki yüz elli ikiye ve kıymet-i muhammeneleri de yüz doksan sekiz bin sekiz yüz on lira ve üç çeyrek liraya baliğ olmuş ve küçük kısımlarının tâdadı kabil olamayacağı cihetle pırlantaya mahsus kalbur vasıtasıyla yarımşar buğdaya varıncaya kadar kısımlara tefrik ve bilvezin kıratları tayin ve kıymetleri tahmin ettirilerek küçük ve büyük umumunun mecmu kıratları yedi bin beş yüz otuz üçe ve kıymet-i muhammene-i mecmuaları dahi iki yüz kırk beşbin doksan lira ve bir çeyrek liraya baliğ olmağla cümlesi yine mezkûr kutuya vazedilerek sâlifülarz altın nükud ve evrak-ı nakdiye ve cek ve tahvilât ile beraber yine mezkûr çantaya vaz ve üzeri kassam-ı umumî ve eytam müdürü ve verese-i müşarünileyh vekil ve vasileri taraflarından bittemhir saray muhafızı mûmaileyh Rasim beye tevdi edilmiştir.

Fi 12 mart sene 1334 salı günü heyet-i acizanemizle kassam-ı umumî ve eytam müdürü ve verese vekil ve vasileri hazır oldukları halde hanedan-ı saltanat meclisi âlisince ittihaz buyurulduğu beyan buyurulan karara ibtinâen adliye nazırı beyfendi hazretleri tarafından eytam müdürü Refik beye verilen emir üzerine berveçhi mâruz mücevherat ve sim-ü-zer nükud ve evrak-ı nakdiye ve cek ve tahvilâtı muhtevi çantanın Bank-ı Osmanî'ye tevdi beyan edilmiş olmağla mezkûr çanta üzeri heyet-i âcizanemiz ile kassam-ı umumî ve eytam müdürü ve bilcümle verese ve varisleri tarafından bittemhir büyücek bir bohçaya sarılarak üzeri dahi kassam-ı umumî

tarafından mühr-i resmiyle bâdettemhir seyr-i sefain şirketinden celb edilen istanbot-ı mahsusla ve binbaşı Rıza bey maiyyetinde iki nefer muhafız asker ve zevat-ı mûmaileyhim refakatlariyle Galata'da Bank-ı Osmanî'ye tevdi edilmiştir. Hanedan-ı saltanat nizamnamesinin onbeşinci maddesinin fıkra-i âhiresinde muharrer olduğu veçhile mağfur-ı müşarünileyh hazretlerine ait odadaki eşyanın esnayı tahririnde siyaset ve müdafaa-i mülk ve vatana ait bir gûna evrak görülmemiş ve ancak Kâğıthane ve Maslak civarında kâin iki kıt'a çiftliklerinin birini şehzâdegândan Nureddin ve diğerini Abid efendiler uhdesine terk ettiklerinden bahsile muamele-i lâzimesinin defterhane-i hâkanice ifası temennisine dair bir varaka görölüp kassam efendiye tevdi ve hâkan-ı müşarünileyh hazretlerinin Alman bankalarına mevdu olup evvelce hazine-i devlete terk ve teberrû buyurmuş oldukları nukud ve saireye müteallik bazı evrak-ı âdiyenin asıl ve suret ve müsveddeleri bilahz yirmi üç kitadan ibaret olduğu halde hanedan-ı saltanat meclis-i âlisince görölmek üzere mahtum bir zarf içinde ve müşarünileyh hazretlerinin isimleri mahkûk gümüşten mamûl örme çanta derununda bazı isim ve bazı tuğra mahkûk altından masnû biri hatem diğerleri mühür ve kan taşlı ve çiçekli madalyonların hazine-i hümayuna vaz'ı teamül-i kadimi icabından bulunmuş olduğu cihetle mezkûr hatem ve mühür ve madalyonlar dahi diğer mahtum bir zarf derununda olarak merbuten takdim kılınan ilmühaber meâlinden müsteban olacağı üzere sadaret-i uzma müsteşarı Emin bey efendi hazretlerine tevdi edilmiştir. Müşarünileyh hazretlerinin isimleri mahkûk ve daima nezdinde bulundurdıkları rivayet edilen ve kadın efendi nezdinde olup da verese-i kibardan şehzâde Selim efendi hazretlerine tevdi edileceği ifade olunan biri altın çenberli kan taşına mahkûk mustatil ve diğeri nefes, üç yüzlü mühür yevm-i mezkûrda Selim efendi hazretleri teşrif ederek müşarünileyhadan tesellüm etmiş ve ancak merbuten takdim kılınan müşarünileyhin hatemile mahtum varakadan müsteban olacağı üzere taraflarından yedleriyle hanedan meclis-i âlisine takdim edileceği beyan buyurulmuş olan mühürler küçük bir çanta içinde olduğu halde bir zarf içine konulup üzeri heyet-i acizânemiz tarafından temhir edilerek müşarünileyhin yedinde ibka edilmiş olduğu arz olunur. Olbabta ve katibe-i

ahvalde emr-ü-ferman hazret-i veliyülemrindir. Fi 3 C. sene 1336 ve fi 16 mart sene 1334 (1918).

Müsteşar-ı Meşihat-i Ulya	Şuray-ı Devlet	Âyandan
Mühür	Mülkiye ve Maarif Dairesi	Salih Hulust
Hüseyin Kâmil	Reisi	
1307	Hâzım	

Abdülhamid'in vefatına ait raporlarla protokol, sadaret makamından saraya yollanmış, bunlar pâdişah Sultan Mehmed Reşad tarafından görülüp hanedan-ı saltanat nizamnâmesi mucebince icabeden kayıt muamelesi yapılp vesikası tanzim edildikten sonra 10 cemaziyelâhir sene 336 ve 23 mart sene 334 (5 nisan 1918) tarihli tezkire ile usulen Bâb-ı âli arşivinde hıfzedilmek üzere Bâb-ı âliye yollanmış¹ ve aynı günde sadr-ı âzam vekili Enver paşa ile âyandan Ali Rıza ve Mahmud paşalar taraflarından imzalanen bir tezkire ile Bâb-ı âli hazine-i evrakına (Başbakanlık arşivi) yollanarak saklanmıştır².

¹ Mabeyn-i hümayun-ı mülûkâne
Başkitabeti

Hâkan-ı sâbık Sultan Abdülhamid han hazretlerinin keyfiyyet-i irtihallerini mübeyyin 15 numaralı ve 11 şubat sene 334 (24 şubat 1918) tarihli tezkire-i hususiyye-i vekâletpenahileri ile tisyar buyurulup arz-ı huzur-ı âli kılınmış olan protokol ile iki kıta rapor üzerine bu kerre Dolmabahçe sahilsaray-ı hümayununda hanedan-ı saltanat nizamnamesi mucebince tanzim olunan vesika mezkûr nizamname ahkâmına tevfikân muamelât-ı muktaziyyenin ifası zımında bermentûk-ı emr-ü-ferman-ı hümayun-ı mülûkâne leffen savb-ı sâmi-i fahimanelerine irsal edilmiş ve mezkûr protokol ile raporlar dahi usulen hazine-i evrakta [Başbakanlık Arşivi] hıfzolunmak üzere aynen iade kılınmış olmağla olabta emr-ü-ferman hazret-i veliyülemrindir.

Fi 10 cemaziyelâhir 1336 ve Fi 23
mart 1334

Serkâtib-i hazret-i şehriyari
Ali Fuad

² «Beylerbeyi sahilsaray-ı hümayununda ikamet etmekte olan hâkan-ı sâbık sultan Abdülhamid Han-ı sâni bin cennetmekân Sultan Abdülmecid han hazretlerinin bin üçyüz otuz altı sene-i hicriyesi şehri rabiulâhırının yirmi sekizinci ve bin üçyüz otuz dört senesi şubatının onuncu pazar günü ihtikanürree ve özmay-ı reevî neticesi tahaddüs eden zaaf-ı kalb sebebiyle mezkûr saray-ı hümayunda irtihal-i dar-i beka eyledikleri tabib-i hususileriyle etıbbay-ı müdaviye ve hükümetçe muayenelerine memur edilen diğer etıbbay-ı mütehasısâ taraflarından müştereken ita ve makam-ı sadaretten 10 numaralı ve 11 şubat 334 tarihli tezkire-i hususiyye ile arz-ı atebe-i ulyâ-kılınan protokol ile iki kıta rapor mündercatından anlaşılmasına binaen şerefsadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahi

Abdülhamid'e ait olup ölümünden sonra Beylerbeyi sarayında yanında bulunan evrakı Bâb-ı âli arşivine, mühür madalyonları da Topkapı sarayındaki hazine-i hümayuna gönderilmiştir¹. Mühürleri kadın efendide bulunup alınmıştır. Bu mühürlere biri üç veçheli olup bir yüzünde (Abdülhamid) ismiyle kazıldığı tarih olan 76 (1276) senesi ve ikinci yüzünde *Beduh* ve üçüncü yüzünde de *Gazi Abdülmecid goncası Abdülhamid* ibareleri vardır.

BU MAKALE DOLAYISIYLA BAZI VESİKA SURETLERİ

Bankadaki parasının verilmesi hakkında II. Abdülhamid tarafından Kredi Liyone Bankası direktörüne yollanan mektup müsveddesi

I

Kredi Liyone Bankası Direktörlüğüne

Efendim,

Fi 27 temmuz sene 1909 tarihlü mektubunuzun yedime vasıl olduğunu tasdik ederim. Bankanızdaki paranın altmış iki bin kûsur liradan ibaret olduğu tahattur edilmekte ise de paranın tarafıma hin-i iadesinde ilmühaberlerinin (sertifika dö depo) ia-

mentük-ı âlisine tevfikân naaş-ı mağfiret nakışları cedd-i emcedleri cennetmekân Sultan Mahmud han-ı sâni hazretlerinin medfun buldukları türbe-i şerifeye defnedilmiş ve mezkûr raporlar usûlen hazine-i evrakta hıfzolunmak üzere ber mentük-ı emr-ü-ferman-ı hümayun başkitabetten bâ tezkire-i hususiyye aynen Bab-ı âliye iade kılınmış olmağla hanedan-ı saltanat nizamnamesinin mevadd-ı mahsusası mucebince muamelât-ı muktaziyyenin ifası zımnında işbu vesika bit-tanzim tarafımızdan imza olundu.

10 cemaziyelâhire 1336 ve 23 nisan sene 334

Âyandan	Âyandan	Sadr-ı âzam vekili
Mahmud	Ali Rıza	Enver

¹ Mabeyn-i hümayun-ı mülûkâne
Başkitâbeti

Hâkan-ı merhum Sultan Abdülhamid han hazretlerine ait olarak Beylerbeyi sarayında zuhur eden evrak ile mühür ve madalyaları havi ve icabeden zevat canibinden mahtum olup makam-ı sami-i sadaretpenâhilerinden 27 numaralı ve 13 mart 1334 tarihli tezkire-i hususiyye ile arz-ı huzur-ı âli kılınan iki kıt'a zarf ber mentük-ı emr-ü-ferman-ı hümayun-ı mülûkâne hanedan-ı saltanat umurunun rüyetine mahsus mecliste küşad ve muhteviyatı tetkik olunarak altı kıtadan ibaret olan salifüzzikr mühür ve madalyonlar meclis-i mezkûr karariyle usul ve emsaline

desi tabii olduğundan ol vakit miktar-ı sahihi taayyün edecek ve tediyeatınız ana göre vaki olacaktır.

Fi 18 mayıs sene 1909 tarihli mektubumun beynimizde mün'akit mukavele ahkâmına muvafık olmamasına gelince: işbu mukavelenin esnay-i vukuatta zâyi olduğunu ve münderecatının hatırdan çıkmış idiğini beyan eder ve mukavelenin sureti gönderilirse ahkâmına tevfik-i hareket edileceğini ve fakat mektubumun bir mühr-i mahsusle temhiri, icabât-ı mukavelenameden ise de bu mührün de zâyi edildiğini ilâveten dermiyan ederim.

Tarafınıza irsal olunan şu mektubum hükûmete tasdik ettirilmiş olduğundan buna itimad etmenizi ve dūr-ü-diraz muâmelâta hacet bırakılmaksızın ilmühaberleri (sertifika-dö-depo) tarafınıza iade edilmek şartıyla nezdinizdeki paramın bir memur-ı mahsus ile tarafıma irsalini rica ve işbu memur masarifinin tarafımdan tediye edileceğini beyan eder ve paranın yedime hin-i tesliminde Selânik Fransız konsolosunun dahi hazır bulundurulması mümkün olduğunu ityan ile ihtiramatımın kabulünü temenni eylerim.

Fi 25 ağustos sene 325 ve fi 7 eylül sene 1909.

II

Abdülhamid'in Kredi Liyone Bankasındaki parasına dair geçen muamele

Harbiye nezareti

Tahrirat dairesi

Tahrirat kalemi

Beşinci Kolordü-yı Hümâyun [Kumandanı]

Ferik Hasan Tahsin paşa hazretlerine

855

Hâkan-ı sâbık tarafından Kredilyone bankasına tevdi olunan nukudun istihsali zımında bank-ı mezkûr aleyhine Dersaadet birinci ticaret mahkemesinde ikame edilecek dâva için hâkan-ı müşarünileyhten alınması lâzım gelip Maliye nezaret-i celilesinden bâ tezkire tisyar kılınan vekâletname sureti leffen gönderilmiş olmağla işbu vekâletnamenin sevabı misillü hâkan-ı müşarün-

tevfikan Topkapı saray-ı âlisindeki hazine-i hümâyunda lieclihıfz hazine-i müşarünileyha kethüdalığına tevdi olunmuş ve evrak-ı mebhûsün atba dahi usulen Bâb-ı âli hazine-i evrakında hıfzolunmak üzere aynen savb-ı sâmi-i daver-i azamilerine iade kılınmış olmağla olbabta emr-ü-ferman hazret-i veliyyülemrindir.

Fi 18 cemaziyelâhir sene 1336 ve fi 31 mart sene 1334.

Serkâtib-i hazret-i şehriyari

Ali Fuad

leyhe imza ve tahtim ve mukavelât muharrerliğinden de tasdik ettirilerek serian taraf-ı âciziye iade ve isbali hususuna masrûfi-i himem-i vâlâları mütemennadır.

Fi 4 receb 329 ve Fi 18 haziran 327

Harbiye Nazırı
Mahmud Şevket

Aslına mutabık olduğunu tasdik ederim

Hâkan-ı mahlûn muhafızı
Kolağası

17 haziran 327

Rasim Celâleddin

III

Abdülhamid'in Kredi Liyone Bankasındaki parasının bilmuhakeme alınması için sâbık hükümdarın Osmanlı Maliye nazırını vekil yaparak göndermiş olduğu vekâletnâme sureti

Dersaadet'te Kredi Liyone bankasında yirmi beş adet senet ile matlubum olan elli iki bin dörtyüz otuz bir Osmanlı lirası ile yetmiş beş kuruşun faizi müterakimiyle beraber mezkûr bankadan tahsil ve ahz ve kabzına Selânik bidayet mahkemesi muamelât muharrirliğinden musaddak 27 haziran 327 tarihli vekâletname ile tevkil eylediğim Hükûmet-i Osmaniye'nin maliye nazırı Nail bey efendinin birinci meclis-i ticaret mahkemesi huzurunda ikame edip taht-ı hükme aldırıldığı yetmiş üç bin yediyüz altmış bir lira on dört kuruştan masarif-i muhakeme ve ücret-i vekâletin balığ olduğu üçbin yediyüz altmış bir lira on dört kuruşun tenzilinden sonra mütebaki kalan yetmiş bin adet Osmanlı lirasını rıza ve muvafakitimle hükûmet-i Osmaniye'ye terk ve teberrû eylediğimden meblâğ-ı mahkûmün bih-i mezkûrun hemen KrediLiyone bankasından tahsil ve ahziyle yetmiş bin lirasını hükûmet-i Osmaniye'nin Maliye nezaretine ve mütebaki üç bin yediyüz altmış bir lira on dört kuruştan masarif-i muhakeme ile ücret-i vekâleti, ait olanlara tevdi ve teslim eylemesi için vekilim Nazır-ı müşarünileyh Nail bey efendiye tevkil eylediğimi ve mebalîğ-i müteberria-i mezkûreden dolayı vekilim nazır-ı müşarünileyh Nail bey efendiyle hükûmet-i

Osmaniyyenin zimmetini ibra eylediğimi mübeyyin ibrayı muta-
zammin işbu vekâletnâme tahtim ve ita kılındı. 11 şubat 327 ve
6 rabiulevvel 330

Şahit	Şahit	Şahit
Hâkan-ı mahlûn dahilî muhafızlarından mülâzım-ı evvel Salih	Hâkan-ı mahlûn dahilî muhafızlarından Yüzbaşı Vasif	Hâkan-ı mahlûn muhafızı Kolağası Rasim Celâleddin

IV

**Abdülhamid'e âit mücevheratın Paris'te satılması hakkında
Heyet-i vükelâ mazbatası ve pâdişahın tasdiki**

Mehmed Reşat

Maliye nezaretinin miyane-i bendegânemizde kıraet olunan tezkiresinde dermiyan olduğu veçhile donanmây-ı Osmânî muavenet-i milliyye cemiyetine terkedilmiş olup Bank-ı Osmani'de mahfuz bulunan mücevheratın değer fiyatıyla bey'i için tariki eslem, bunların Paris'e nakliyle alenen bilmüzayede fûruhti sureti olduğu tetkikat-ı vâkıadan anlaşılmiş ve mücevheratın Paris'e suret-i nakli ve fûruhtına dair Fransız mücevhercilerinden muhammin Mösyö Linzler ile tanzim olunan mukavele ile müzayede ve bey'i muamelâtının suret-i müsalemede cereyanı için kaleme alınan talimatnâme mündericatı muvafık ve temin-i maksada kâfi görünmüş olduğundan mezkûr mukavelenâmenin mûmaileyh ile imza ve teatisi ve talimatın tatbiki hususunun nezaret-i müşarünileyhaya havalesi tezekkür ve tezkire-i mebhûsün anha melfûflariyle arz ve takdim kılınmağla katıbe-i ahvalde emr-ü-ferman hazret-iveliyülemir efendimizindir.

Fi 13 receb sene 319 ve 27 haziran 327

Hariciye nazırı Rifat	Şeyhülislâm Musa Kâzım	Sadr-ı âzam Hüseyin Hilmi
Adliye nazırı ve şurây-ı devlet reisi Necmeddin	Dahiliye nazırı Talât	Harbiye nazırı Mahmud Şevket
Maliye nazırı Nail		Bahriye nazırı Mahmud Muhtar

Maarif Nazırı	Ticaret ve Nafia nazırı
Abdurrahman	Hulusî
Orman ve maadin ve zirat nazırı	Evkaf-ı Hümâyun Nazırı
Mavrokordato	Hayri
Telgraf ve P. ve T. nazırı	
İstanbulyan	

V

Abdülhamid'in Bursa'daki kasırda oturtulmasına karar verildiği zaman Bursa vilâyetiyle olan muhabere

Bâb-ı âli	Bizzat hal olunacaktır.
Daire-i Sadaret	
Tahrirat kalemi	

Hüdavendigâr Vilâyet-i Vekâletine

C 9 teşrin-i evvel 328. bugün yazılan telgrafın cevabına intizar olunmaktadır; maahaza kasr-ı hümâyunun da mümkün olduğu kadar ve süratle ihzarı lâzımdır. 9 teşrin-i evvel 328

Sadr-ı âzam
Gazi Ahmed Muhtar

* * *

Mahreci Bursa	Mahrem	10 teşrin-i evvel 328	10 saat yirmi
Numara 19227			dakika

Mahrem ve müstâceldir	Şifreli telgraf halli
-----------------------	-----------------------

Huzûr-ı Sâmi-i Hazret-i Sadaretpenahiye

C 9 Teşrin-i evvel 328. zeylen varid olan evvelki telgrafnâme-i sâmelerinin tehhür-i cevabı, fırtınadan tellerin bozuk olması cihetiyle her iki telgrafın da birlikte ancak bu sabah zevali saat sekizde tevdi olunmasından mütevellittir. Konak görülmek ve daha bir münasibi taharri edilmek üzere bizzat ikamet-i hususiye-i çakerâneme [mahsus] imiş gibi icray-ı taharriyat eyledim. Bursa mahallâtı hemen tamamen İstanbul'un kenar mahallâtı gibi teşekkül etmiş olduğundan haneler yekdiğerine mülâsik ve büyük konaklar dahi bu izdiham arasındadır; mai konak

Rusya tebaasından birine ait olup önu parmaklıklılı ve bahçeli ise de yanları mülasık ve yahudi mahallesi içindedir; diğeri büyük haneler var ise de İstanbul'un mutavassıt haneleri derecesinde ve mahalle arasında ve bazan da memerr-i nâs olan caddeler üzerindedir. Şu itibar ile emakin-i hususiyeden hiç biri, ne inzibat; ne de şerait-i saire nokta-i nazarından muvafık değildir. Aşıklar mevkiinde kâin mekteb-i askerî ile mekteb-i Sultan binaları cesim ve izole bir halde ve inzibatı gayet kolay ise de tarz-ı bina tertipleri itibariyle ikamete salih olamayacağı anlaşılmaktadır. Şu halde yalnız kasr-ı hümayun kalmış oluyor; ancak mahall-i mezkûr hakkında mukaddema takdim eylediğim izahat alelâde bir ikamet için idi. Hâkan-ı sâbık için tahsis olunacak ikametgâhın şerait-i hususiyesi derkâr olduğundan orada cidden tertibat icrası lâzımdır. Kasrın kendüsü elyevm dört beş kişinin ikametine elverişli ve derhal ihzarı kabildir; ancak matbahı ve tathirat için hamam gibi bir mahalli çamaşırılığı mevcut olmadığı gibi harici ufak bir pavyondan başka muhafızların ikametini temin edecek müstemilâtı yoktur; bu pavyon ancak yirmi otuz kişi istiab eder; fakat buranın da levazım-ı zaruriyye için muktazi mahalleri ve matbahı mevcut değildir. Bu nekaisın itmami katiyyen derece-i vücubta olduğu gibi evvelki iş'ar-ı bendegânemde arzylediğim veçhile bahçenin ve makarr-i nisâ olacak yerlerin arkadaki hâkim tepelerden ki pek yakındır, manzara kesilmek üzere arka duvarların üzerine ve müstakil mahallere pancurdan ve ahşaptan hailler yapılmak ve muhafaza kordonu için nöbetçi kulübeleri vücuda getirmek iktiza eder. Havalanın burada daima yağmurlu, fırtınalı gitmesi hesabıyla açıkta vuku bulacak inşaat suhuletle ilerlemeyecektir. Halbuki haricen ihtiyacatın bir kısmı çadır ile temin edilmek fikri varid olabiliyorsa da gayet sert ve yalçın olan etraf arazide bu suretle tûl-i müddet barınmak gayr-ı kabildir. Derhal ihzar olunması keyfiyetine gelince, köşkün dahilinin olup eşyayı mevcudenin tanziminden ibaret bir kaç saatlik bir iştir. Gelenler hususi eşyaları getirmek şartıyla ikamet edebilirse de bilâhire tadad edilen nevakıs ile hatta bir ay bile barınmak kabil değildir; çünkü kasım gelmek üzeredir. Evvelce de arzolunduğu üzere hemen tertibata başlamak için on günden fazlaca bir zaman ve elde para bulunmağa mütevakkıftır. Burada bu iş üzerine memur edilecek emin kimse bulunmadığından işin emr-i icrası

vilâyete havale buyrulacak ise mahremâne yapabilmek üzere müstediya-tı mütেকaddime-i cakerâneme müsaade buyurulması yahut oradan faal bir memur ile bazı adamlar izamı katiyyen elzendir. Tekrar tekide hacet kalmaması hakkındaki irade-i samiye-i fahimânelerinin infazı maruzat-ı vakıa-i çakerânemin is'âfına menuttur. Olbapta ve katibe-i ahvalde ferman 10 teşrin-i evvel 328.

Vali Vekili
Efdaleddin

VI

Vaki tehlike üzerine Abdülhamid'in İstanbul'a getirilmesi hakkında heyet-i vükelâ kararı ve pâdişah'ın iradesi

Bâb-ı âli

Meclis-i Mahsus

Mehmed Reşat

Malûm-ı âli buyurulduğu veçhile Rumeli'nin ahval-i hazırasından dolayı hâkan-ı sâbık hazretlerinin Bursa'da vaki kasr-ı hümâyunda ikamesi bâ mazbata vaki olan arz ve istizan üzerine makrun-ı müsaade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahî olmuş idi. Müşarünileyhe bilvasıta tebliğ-i keyfiyet olunması üzerine kendisinin Selânik'te bırakılması arzusunı izhar etmiş ise de Selânik'in şu aralık mâruz olduğu muhatarata nazaran müşarünileyhin orada devam-ı ikametleri katiyyen gayr-i câiz ve her halde hemen nakli zaruri olup Bursa'daki kasr-ı hümâyun, müşarünileyhin ikametine gayr-i kâfi ve ikmal-i nevakısı ve tevsii haylı vakte mütevakıf bulunduğu cihetle müşarünileyh hazretlerinin Dersaadete celbi nâçar olduğundan ve Çırağan saray-ı hümâyunu civarındaki daire-i mahsusada ikametleri evvelce tassavvur olunmuş ise de daire-i mezkûrenin de tamirat-ı külliyyeye ve bu ise bir kaç aya mütevakıf bulunduğu anlaşıldığından Beylerbeyi saray-ı hümâyunun müşarünileyhin ikametine tahsis ve ber mantûk-ı emr-ü-ferman-ı hümâyun-ı şâhâne Almanya sefiri nezdinde icra olunan teşebbüsat üzerine müşarünileyh hazretlerini Dersaadete nakl için damad-ı hazret-i şehriyarî Arif Hikmet ve Mehmed Şerif paşaları hamilen Selânik'e giden *Lorelay* sefinesinin buraya vüsulünde müşarünileyh hazretlerinin mezkûr saray-ı hümâyuna îysaliyle kemakân cihet-i askeriyenin nezaret ve mesuliyeti tahtında muhafazası ve Selânik'te şimdîye kadar tatbik olunan her türlü tedabir ve takayyüda-

tın kemâfissâbık tamamen ve aynen icrası tezekkür kılınmağla katıbe-i ahvalde emr-ü-ferman hazret-i veliyülemr efendimizindir.
20 zilkade sene 330 ve 18 teşrin-i evvel 328

Harbiye nazırı Nazım (darülharpte)	Şeyhulislâm Mehmed Cemâleddin	Sadr-ı âzam Kâmil
Hariciye nazırı Gabriyel	Adliye nazırı ve şuray-ı devlet reis vekili Arif Hikmet (Selânik'te)	Dahiliye nazırı Reşit Bey (İzmirde)
Evkaf-ı Hümâyun nazırı Mehmed Ziya	Maarif nazırı Mehmed Şerif (Selânik'te)	Bahriye nazır vekili Salih (darülharpte)
Nafia nazırı Ziya	Maliye nazırı Abdurrahman	Ticarei ve Ziraat nazırı Mustafa Reşit (imzada bulunamadı)
Posta ve telefon ve Telgraf nazırı Müzürüs		

VII

Hasta bulunan Abdülhamid'e ölümünden on saat evvel pazar günü gündüz yapılan ilk müşterek muayeneden sonra verilmiş olan 10 şubat 1334 (23 şubat 1918) tarihli rapor sureti :

10 şubat 1334 pazar günü sabahleyin harbiye nezaret-i celi-lesinden telâkki etdiğimiz emir üzerine bir müddettenberi hasta olan hâkan-ı sâbık Abdülhamid-i sanî hazretlerini muayene ve tedavi için Beylerbeyi sarayına geldik. Orada tabib-i hususîsi doktor Atıf bey ile Beylerbeyi hastahanesi tibbasından doktor Alkibüyadis efendi ve doktor Nikolaki Parasküvayidis efendilerden malûmat-ı âtiyeyi aldık :

Hâkan-ı sâbık hazretleri beş şubattanberi hasta olup nezlesi olduğunu ve sık sık midesinden şikâyet etmekte bulunduğunu ve 9 şubat cumartesi akşamı rahatsızlığı kesb-i şiddet ettiğinden gece zevalî saat sekiz buçukta tabib-i hususileri Atıf bey gelin-

ceye kadar Beylerbeyi hastahanesinden isimleri berveç-i bâlâ zikrolunan iki tabibin celbi iktiza ettiğini ve bu zevat hâkan-ı sâbık hazretlerini şiddetli usret-i teneffüsten muztarip bulduklarını ve aded-i teneffüsün altmış beş olduğunu ve muayenede her iki reede ve bilhassa sol reede pek şiddetli ihtikan bulunduğunu ve kalbin pek zayıf olup nabzın müşkilâtle hissedilmekte ve aded-i darabânın yüz otuz olduğunu ve idrarın pek az geldiğini gördüklerini ve berây-ı tedavi kuru mihcemler tatbikini ve dahilen mukavvi-i kalb ve müdrir olarak İspartein ve Teobromin verdiklerini ve bunun üzerine hastanın ahvalinde biraz salâh hasıl olmuş ise de enzar vahim olduğu cihetle bir müşave-re-i tıbbiye icrasına lüzum hasıl olduğunu beyan etmişlerdir.

Zirde vâziülimza etibba, saat on birdeki muayenemizde müşarünileyh hazretlerinin şiddetli usret-i teneffüsten muztarip olup nabzın dakikada yüz yirmi ve zayıf olduğunu ve sol reenin kaidesinde asammiyyet ve teneffüste huşunet ile beraber pek çok harahir-i firkaiyye-i duniyyenin mevcut bulunduğunu ve her iki reenin aksam-ı sairesinde tâ zirvelerine kadar ayn-ı harahirin işitildiğini ve hâkan-ı müşarünileyh hazretlerinin müdemmem kışat-ı muhatıyye ifraz etmekte olduğunu gördük. Etraf soğumuş olup magbenler'de derece-i harareti otuz altı buçuk müşahede ettik. Müşarünileyh hazretleri en ziyade nahiye-i şersufiyedeki sıkıntıdan şikâyet etmekte idi; derakab zahre mihcem-i mebzag tatbik ederek bir miktar kan alınmış ve dahilen almak üzere Digalen ve Asilbendiyet-i sud ile Kafein güllaçları tavsiye edilmiştir. Mihcemlerin tatbikini müteakip hâkan-ı sâbık hazretleri iztirabının bir az kesb-i sükûnet ettiğini ve bizlerin çekilebilebileceğimizi söylemiştir.

Müşarünileyh hazretlerinin son on iki saat zarfındaki idrarları pek az olup bize irae olunan idrar yüzelli santimetre mikâbı idi; bu idrarda eser halinde Albümin mevcut ve şeker mefkud olup kesafetin bin yirmi beş olduğu görülmüşür. Hâkan-ı sabık hazretlerinin bizzat kendisinden ve etrafından, dün akşam fazlaca miktarda et, balık, börek ve piriç unlu hamur tatlısı ekl etmiş olduklarını ve rahatsızlığın bundan iki saat sonra zuhur etmesiyle müşhil olarak Manyezi ve Sinameki almış bulduklarını öğrendik.

Hastanın mukaddema bir kaç defa hünnak-ı sadr nöbetleri ârazını ibraz ettiğini tabib-i hususisi doktor Atif bey ifade etmiş olduğu da nazar-ı itibare alınarak enzarın gayet vahim olduğu

beyan edilmiş ve bâdezzaval birde Beylerbeyi sarayından mufar-ekât edilmiş olduğunu müş'ir işbu rapor tanzim ve takdim kılındı. 10 şubat sene 1334.

Taksim Hastanesi
Sertabibi
Rifat

Tıp Fakültesi Reisi
Müderris
Âkil Muhtar

Hâkan-ı Müşarünileyhin Tabib-i Hususisi

Kaymakam
Âtîf Hüseyin

Beylerbeyi hastanesi etibbasından
İhtiyat yüzbaşı
Alkibüyadis

VIII

II Abdülhamid'in ölümünü müteakip yapılan müşterek muayene neticesinde verilmiş olan rapor sureti ¹.

Rapor

1. Etibbây-ı müdaviye tarafından verilen rapor melfuttur.
2. Netice-i muayene-i mevti hâvi mufassal protokol melfuttur.

Bin üç yüz otuz dört senesi şubatın onuncu pazar günü akşamı saat onda vukubulan davet üzerine zirde vazıyülimza etibba Beylerbeyi sahilsarayına azimetle harem dairesinde hâkan-ı sâbık Abdülhamid han-ı sanî hazretlerinin yatak odalarına dahil olduğumuzda karyola içerisinde hâkan-ı sâbık hazretleri olduğu aramızda bazıları tarafından teşhis olunan bir zatın isticâ-ı zahri-i tabiide giyinmiş olarak yatmakta olduğunu gördük. Kalb ve nabzın tamamen tevakkuf etmiş ve haml-i meytâin takarrür eylemiş bulunduğu ledelmuayene anlaşıldıktan sonra vücudun her tarafı arız, amik tetkik ve muayene olunarak kebavet-i meytiyye âsâriyle tedavisine memur olan etibba tarafından arka ve göğsüne lieclit-tedavi tatbik olunan on üç kadar mihcem yeri ve vefatından bir

¹ Fotoğrafisi makalenin sonuna konmuştur.

saat evvel müşarünileyh hazretlerinin kendi taraflarından yapıldığı maiyetleri erkânı canibinden ifade edilen nahiye-i şersufiyedeki sathf ve gayri muntazam küçük asarı keyyie'den başka hiç bir eser-i cebr ve tardid ve cerha tesadüf olunmadı.

Hâkan-ı sâbık hazretlerinin şubatın beşindenberi hasta buldukları ve melfuf rapor müeddasından anlaşılacağı veçhile müşarünileyh Sultan Abdülhamid han-ı sâni hazretlerinin ihtikanürree ve özîmây-ı reevf neticesi tahaddüs eden bir zaaf-ı kalb sebebiyle irtihal ettikleri tebeyyün etmiş olmağla işbu müşterek raporumuz bittanzim takdim olunmuştur.

Beylerbeyi Sahilsarayı Fi 10 - 11 şubat 1334.

Sıhhiye Müdür-i Umumî Vekili Doktor Adnan	Tıp Fakültesi Reisi Müderris Âkil Muhtar
Gülhane Seriryat Hastahanesi Sertabibi ve Müdürü Kaymakam Z. Zelling	Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Üçüncü Şube Müdürü Miralay Sadık
Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumî Muavini Binbaşı Refik İbrahim	Dersaadet Alman Hastahanesi Sertabibi Doktor Schleib (Şilayp)
Hâkan-ı Sâbık hazretlerinin Tabib-i hususisi Kaymakam Âtîf Hüseyin	Taksim Hastahanesi Sertabibi Doktor Rifat

IX

II. Abdülhamid'in vefatı dolayısıyla tabibler tarafından tertip edilen 1918 şubat 23-24 tarihli protokol sureti ¹

Protokol

Bin üçyüz otuz dört senesi şubatın onuncu pazar günü akşamı zevali saat onda Beylerbeyi sahilisarayından vukubulan davet üzerine hâkan-ı sâbık Abdülhamid hân-ı sanî hazretlerinin yatak odalarında aramızda bazıları tarafından müşarünileyh hazretleri olarak teşhis

¹ Fotoğrafisi makalenin sonuna konmuştur.

حاجت صحت هما بودیم هر دو بودیم بفرموده بخوبه
 در محوطه لغوس و حضوره تجارته اختصاص
 اسبابه نامی خصوصیت و تائید و لغات
 آنست شرط و طلب اعتبار در کارهای
 مطالبات مذکوره که نظر اهل بیت و اهل
 آن روز ای - حالت افسوس سوز و غریب
 اولی صفت نرسد و تائید صحت استوعب و صر
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی.

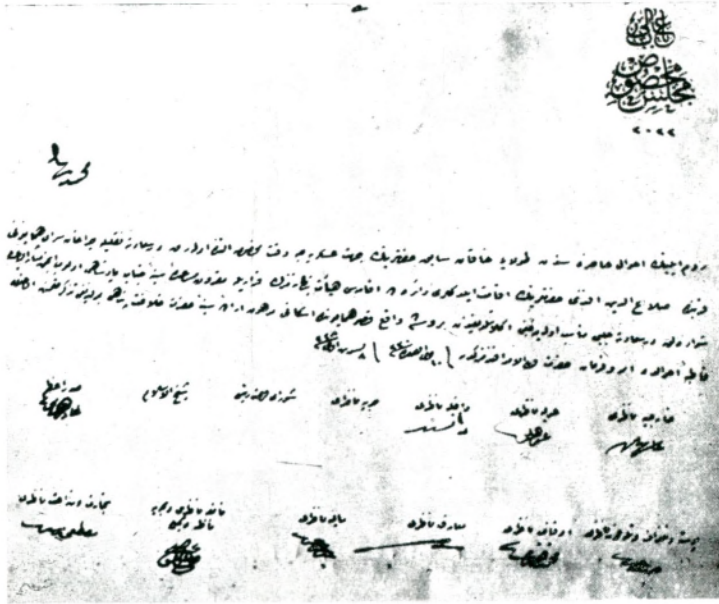
حاقان حاجت صحت هما بودیم هر دو بودیم بفرموده بخوبه
 در محوطه لغوس و حضوره تجارته اختصاص
 اسبابه نامی خصوصیت و تائید و لغات
 آنست شرط و طلب اعتبار در کارهای
 مطالبات مذکوره که نظر اهل بیت و اهل
 آن روز ای - حالت افسوس سوز و غریب
 اولی صفت نرسد و تائید صحت استوعب و صر
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی.

۱۰۰
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی

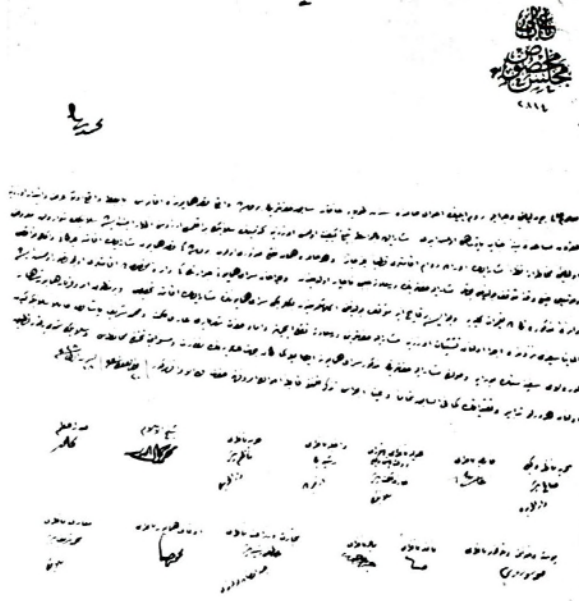
Resim 1 — Avrupa Bankalarındaki parasının Selânik bankalarına gönderilmesi hakkında Abdülhamid'in bu bankalar direktörlerine yazdığı mektupların tesellüm edildiğine ve hayatının her türlü taarruzdan masun tutulacağına dair muhafızı Ali Fethi Bey tarafından Abdülhamid'e verilen teminat mektubu.

اولی صفت نرسد و تائید صحت استوعب و صر
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی
 حاقان است رایب حضرت عیسه و تقیتم فندی

Resim 2 — Alâtini Köşkünün namına satın alınacağına ve şahsi hürriyetlerinin temin edileceğine dair Ali Fethi Beyin Abdülhamid'e verdiği diğer bir mektup.

Resim 6 — Abdülhamid'in İstanbul'a nakline dair 21 Ekim 1911 tarihli Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin kararı.

Resim 7 — Abdülhamid'in Alman Elçiliği maiyet vapuriyle İstanbul'a nakli ve Beylerbeyi sarayında ikâmeti hakkında Kâmil Paşa kabinesinin 31 Ekim 1911 tarihli kararı.

طرف اولیٰ شخصیه باریک زده کرده و در کمال محرمه

جهتکه به طایفه خانای حضرت نیک کروری دولت و صورت و عادت ...
 سواری تکمیل همگی بان ازین است و بنده عقد نیک کروری باریک ...
 کوفی بدله الطور ساعت اوچده عید رسیده همیونجه اجراسی شرف داران از اولاده ...
 سلطنت نظامه ساری حرم او سوخته عقدان و ممانعت سازه ...
 ملاکار با یکدیگر ... از این جهت یادگی منطوقه ...

خانه سلطنت نظامه ساری حرم او ...
 اولادین وجود جهتنکه به طایفه خانای حضرت نیک کروری ...
 حرمی بان ازین است و بنده عقد نیک کروری باریک ...
 سازای اولاده ساری اولی واقع طوری بلوغ کلیدی ...
 رضا ای همیونجه استحقاق ایمن طریقه و احوال ...
 سوره وحی و بیان کسیر همیونجه عقد نفسی بروج و سار ...
 همیونجه شرفیه شریفان کروری و بی اوج بود و ...
 با تنظیم اعضا اولاده

تصحیح اولادوم
 مورثی

- شهره الحالی
- شماره اولاد علی سلطان طر فنه مقصد وکیل
- قریبانی حضرت شریارک
- شاه: اصله عده مدیرک
- شاه: صاحب حضرت شریاری
- شاه: باور حضرت شریارید
- شاه: باور حضرت شریارید

Resim 10 - Abdülhamid'in Kızlarından Ayşe Sultan'ın Kaymakam Mehmet Ali Beyle nikâhlarını gösteren vesika.

Resim 11, 12, 13 — Abdülhamid'in mektup kâğıt ve zarfları üzerinde kullandığı armalar.

olunan bir zatın yatak içerisinde elbiseli olarak ıztıcâ-ı zahrîde yatmakta olduğu görülmüş ve netice-i muayenede bervçeh-i âti netayiç istihsal olunmuştur :

Vasat boyda, zayıf, hâsif renkte ihtiyar bir naaş, veçih sakin bir manzara göstermekte idi. Vaziyet ıztıcâ-ı zahri-i tabii, gözler kapalı, kollar vücudun yanlarına uzatılmış, etraf-ı süfliye hâkeza uzatılmış bir halde idi. Mevtin tekevvününden itibaren geçen yedi saate tekabül etmek üzere aşikâr bir haml-i mevtî meşhut oluyordu. Etraf ve cez'in veçh-i kuddamisi soğuk, zahr henüz sıcak idi. İki elin parmaklarının son selamiyatı ve vücudun yatağa temas eden diğer aksamından aşikâr âsar-ı kebavet-i meytiyye görüldü. Batın mütesaviyen ve bilhassa kuşak eserinden aşağı kısımda gazle intifâ etmiş idi. Cild tamamen temiz ve hâsif renkte olup indifaat ve özima görülmemekte idi; her iki tarafta azm-ı terkove'nin esfelinde bir mecidiye cesametinde halkavf birer soluk kırmızı levn görülmekte ve bu lekelerin hal-i hayatta tatbik olunan mihcem âsarı olduğu aşikâr surette anlaşılmaqta idi; zahrın cildi üzerinde dahi aynı suretle on bir kadar mihcem âsarına tesadüf olundu. Bu mihcemler vasitasiyle alınan kanın asla çok miktarda olmadığı gayet kolaylıkla görülüyordu; hatt-ı mutavassıt üzerinde zeyl-i kası hizasında ve nahiyeye-i şersufede gayr-i muntazam şekilde bir küçük parmak selamisi cesametinde maiyetleri erkânınca müşarünileyh hazretlerinin kendi taraflarından yapıldığı ifade edilen âsar-ı keyyeye tesadüf olundu. Bütün vücudun sath-ı haricisinin teftiş ve kemal-i dikkatle lems ve çes neticesinde yukarıda mezkûr olan ve tatbik edilen vesait-i tedavi sebebiyle tekevvün eden âsardan maada katiiyen âsar-ı cebr ve tardide tesadüf olunmamıştır. Berveçh-i bâlâ tesbit olunan netice-i muayenede mevтин hiçbir suretle âsar-ı cebriye-i hariciyeden husule gelmediği ve hattâ bu gibi âsar-ı cebriyenin mevтин husulünde zerre kadar dahl ve tesiri olmadığı kemal-i katiiyyetle tezahür etmiştir. Etıbbay-ı müdaviyenin ita ettikleri raporda imtilay-ı mide ve özımay-ı reevî neticesinde mevтин tekevvün ettiği yolundaki ifadata muhalif bir netice dahi elde edilmemiştir.

Beylerbeyi Sahilsarayı fi 10-11 şubat 1334.

Sıhhiye Müdür Vekili
Doktor
Adnan

Tıp Fakültesi Reisi
Müderriş
Âkil Muhtar

Gülhane Seriryat Hastahânesi
Sertabib ve Müdiri Kaymakam
Zelling

Harbiye Nezareti Sıhhiye
Dairesi Üçüncü Şube Müd.
Miralay
Sadık

Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumi
Muavini Binbaşı
İbrahim Refik

Dersaadet Alman Hastahânesi
Sertabibi Doktor
Dr. Schleib

Hâkan-ı Sâbık Hazretlerinin
Tabib-i Hususisi
Kaymakam
Âtîf Hüseyin

Taksim Hastahânesi Sertabibi
Dr. Rifat

BİBLİYOGRAFYA:

MAKALÂT-I SEYYİD-HARUN

M. ÇAĞATAY ULUÇAY

*Manisa Lisesi Tarih Öğretmeni Ve Türk
Tarih Kurumu Muhabir Üyesi*

1. Kitap, içindekiler ve diğer nüshaları hakkında

Alpaslan'la başlayan Anadolu'ya yerleşme, diğer asırlarda da devam etti. Bu devirlere ait kaynakların az oluşu, XI. asırdan XVI. asra kadar olan millet ve memleket tarihimizin, birçok noktalarda eksik ve noksan kalmasına sebep olmuştur. Bu devirlere ait elde edilen en ufak bir belgenin bile yayınlanması millî tarihimizin aydınlanması yönünden, büyük bir kıymet taşır. Anadolu'nun alınması, Türk ve müslümanlaştırılması henüz vazih olarak halledilemediği gibi, Orta Asya'dan, Horasan'dan gelen boy, kabile ve önemli kişilerin de bu memlekette nasıl yerleştikleri şehirleri köy ve kasabaları nasıl kurdukları ve imar ettikleri mes'alesi de halledilmiş değildir. İşte "Makalât-ı Seyyid Harun," bir Türk şeyhinin Horasan'dan kalkarak, nasıl Anadolu'ya gelip yerleştiğini; yatmakta olduğu Seydi şehrini nasıl kurduğunu ve bu şehrin kuruluşundan sonra, sağdan soldan gelenlerin, bu şehre gelip nasıl yerleştiklerini göstermesi yönünden çok şayanı dikkat bir kitabçaktır.

Bu devirlere ait kaynaklar çok az olduğuna göre, şehirlere, boylara ve komutanlara ait rivayetlerin zaptı ve neşri, bu kısım tarihimizin aydınlanması yönünden pek önemlidir. Biz bu ufak araştırmamızla XIV. yüzyılın ilk senelerinde Horasan'dan kalkıp Anadolu'ya gelen Seyyid Harun'u okuyucularımıza sunacağız.

Sayın Hocam ve Manisa Milletvekili Bay Hikmet Bayur, Manisa'ya teşekkürlerinde, kitabı ve konusunu çok enteresan buldular. Ve bu hususta bir etüt yapmağa beni teşvik ettiler; Teşviklerinden cür'et alarak kitap ve Seyyid Harun hakkında araştırma ve incelemelere giriştim; neticede bu kitabın tek nüsha olmadığını, Ma-

nisa nüshasından başka, Konya'da da iki tane bulunduğunu öğrendim. Bu nüshalardan birisi, merhum Ferit Uğur'un şahsî kütüphanesinde; diğeri ise, Âsar-ı Atika müzesinde 1517 numarada bulunmaktadır. Ferit Uğur'daki nüsha 47 sayfalıktır ve her sayfada 17 satır vardır¹. Âsar-ı Atika müzesindeki ise başı ve sonu eksik olmak üzere, 103 sayfadır; her sayfasında 13 satır vardır². Manisa'da Muradiye kütüphanesinde bulunan nüsha ise 1390 numarada kayıtlı olup 69 sayfadan ibarettir; her sayfada 15 satır vardır. 1 — 22 sayfaya kadar sülüs, 22 — 69 sayfaya kadar sülüs kırması ve harekeli yazı ile yazılmıştır. Kitabın ebadı $\frac{210 \times 155}{134 \times 100}$ dür.

Kâğıdı kaba ve saman rengindedir.

Her üç nüshayı karşılaştırmak istedimse de, diğer kitapları elde edemediğimden muvaffak olamadım. Kitap, Seyyid Harun'un kardeşi oğullarından şeyh Musa oğlu Abdülkerim tarafından 962 H. 1554 M. yılında yazılmıştır. Muradiye nüshasının 65. sayfasının sağ kenarında: "Hicret-i Peygamber Sallâllahu aleyhi vessellem dokuzyüz altmışiki senesinde ahval budur," yazılıdır. Kitabın başında, sonunda ve kenarlarında ilâve yazı ve fikirler yoktur.

Kitabın değerini, aile efradından birisinin yazmış olması, artırmaktadır. Bu zatın ceddini istediği kadar övdüğünü düşünsek bile, en iyi menakib ve geleneğin aile arasında yaşayacağında şüphe yoktur. Buna, Abdülkerim zamanında yaşayan ihtiyar bilgînler ve şeyhlerin, Seyyid Harun hakkındaki bilgi ve eşittikleriyle, Seyyid Harun'a ait bazı Farsça yazılmış bilgi ve rivayetin de kaynaklık yaptığını ilâve edersek, kitabın ilk kaynakları hakkındaki bazı noktaları aydınlatmış oluruz.

Kitabın önemli noktalarından birisi de Abdülkerim'in Farsçayı bildiği halde, Makalât-ı Seyyid Harun'u, Kanunî devrinde, öztürkçe ile yazmış olmasıdır.

Manisa nüshasında, kitabın nerede yazıldığına, kimin tarafından ve kaç tarihinde kopya edildiğine dair hiçbir işaret ve kayıt yoktur. Yalnız yazının çeşitli oluşu, kitabın bir kişi tarafından değil, iki veya daha fazla kişi tarafından kopya edildiğini gösterir.

¹ Uğur, Ferit. *Seydi şehrinin kuruluşu*, Konya mecmuası sayı 4, s. 226, Sene 1936.

² Akyurt, Yusuf: *Türk âsar-ı atika binalarına ait tarihi mecmua*: C. 3, kısım I. s. 58—59.

riyor. Kopya diyorum, çünkü kitabın muhtelif yerlerinde, aynı cümle ve fikirler sık sık tekrar ediliyor, bu durum kitabın asıl nüsha olmadığını bir diğerinden kopya edildiği hissini veriyor.

Âsar-ı Atika müzesindeki nüsha ile Ferit Uğur nüshasında bulunan bazı malûmatın (meselâ ölüm tarihi gibi) Manisa nüshasında bulunmayışı (Bay Yusuf Akyurt'a göre bu malûmat sayfa arasına sonradan yazılıp yapıştırılmıştır), Manisa nüshasıyla, Konya nüshalarının ayrı ayrı nüshalardan kopya edildiklerini ve her iki Konya nüshasının aynı bir nüshadan kopya edildiği fikrini veriyor. Eğer yalnız ölüm tarihi sonradan ilâve edilmişse, her üçünün de aynı bir nüshadan kopya edildiklerine de ihtimal verilebilir. Menakib hakkında verilen diğer malûmat Manisa nüshasına uyar.

Elimizdeki nüshanın genel bölümlerini şöyle sıralayabiliriz :

1. Seyyid Harun'un emîrlikten ayrılıp, Seydî şehrini kurmaya memur edilmesi (s. 1-8).

2. Seyyid Harun'un 40 kişilik aile ve maiyetiyle Horasan'dan Konya'ya hareket etmesi (s. 8).

3. Seyyid Harun'un Bağdat'da şeyh Alâüddin'e müsafir olması (s. 7-13).

4. Bağdat'dan Konya'ya hareket ve Konya'ya varış s. (13-18).

5. Konya'dan Küpedağına gidiş (s. 18-20).

6. Seydî şehrinin yapılışı (s. 20-49).

7. Seyyid Harun ve Eşref oğlu Mehmet bey münasebeti (s. 31-38).

8. Seyyid Harun ve Dediği sultan münasebeti (s. 39-42).

9. Seyyid Harun'un ölümü ve halefleri (s. 47-49).

10. Sülûk-i Seyyid Harun (s. 49-69).

Seyyid Harun menkibesi şimdiye kadar neşredilmemiştir. Yalnız Ferit Uğur, 1936 yılı aralık ayında, Konya mecmuasının sayı 4, s. 226-229 da "Seydî şehrinin kuruluşu," adlı bir yazısında, bu menkibeden çok kısa bahsetmiştir.

Seyyid Harun menakibinin doğruluğunu tahkik için, Konya çevresi kitabelerini uzun yıllar tetkik ederek tesbit eden sayın Bay Yusuf Akyurt'dan malûmat istediğimde, bana evvelce tesbit ettiği ve müsveddelerini basılmak üzere Türk Tarih Kurumu'na verdiği : "Türk Âsar-ı Atika binalarına ait tarihi mecmua, Selçukîler ve Tevaif-i mülûk devri,, ; c. 3, kısım I, s. 58 - 59'da bu zat

ve eserleri hakkında yazılı olan malûmatı kopya suretiyle göndermek lûtfunda bulundular. Seyyid Harun vakfının ve eserlerinin neler olduğu hakkındaki vesikaları da, Başbakanlık Arşivindeki Karaman defterlerinden, Sayın Bay Kâmil Kepecioğlu, ricam üzerine kopya ederek gönderdiler ; her ikisine de bu değerli yardımlarından dolayı teşekkür etmeği bir borç sayarım.

2. Seyyid Harun meakibesi

Seyyid Harun, baba cihetinden Musa Kâzım (s. 4), ana cihetinden ise Veysel Karanî (s. 9) soyundandır. Horasan'da beylik yaparken, ceddinin kabrini her ziyarette kudretten kulağına : "... Ya Harun! Rum'a çık Karaman vilâyetinde Küpedağı derler bir dağın şarkından yanına bir şehir yap ol şehrin halkı sülâha ola şaki olanın akibeti hayır olmaya...", diye sesler gelirmiş (s.4). Bunun üzerine Seyyit Harun, emrîliği terkederek verilen ödevi yerine getirmek üzere, hazırlıklara başlıyor ; Kırk kişilik maiyeti ve ailesiyle yola çıkıyor. Bu kafiilede : Kardeşi Seyyid Bedreddin Mahmud, Akçababa, Nasıplıbaba, Haydarbaba, Alibaba, Gökdemirbaba, Mahmud Seydi, Kilimpuş, Zekeriya, Siyahderviş (7-44, 45) vardılar. Kafile Bağdad üzerinden Konya'ya geliyor. Bağdad'a geldiklerinde, Bağdad'ın ünlü şahsiyetleri, şeyh Alâüddin, Seyyid Harun'u karşılıyor ve maiyetiyle beraber misafir ediyor (s. 7 - 13). Oradan ayrılıp Konya'ya geliyor (s. 13 - 18) ; hoca Ferruh mescidine iniyor ; Konya halkının bu zaviyede şeyh olarak kalmasını rica etmelerine rağmen, aldığı emri yerine getirmek üzere. iki sene sonra hareket ediyor. Yolda Hatun saray toprağında, hasta olan kardeşi Seyyid Bedreddin ölüyor ve oraya gömülüyor (s. 18). Yollarına devam ederken kafileyeye Horasan'dan beri kılavuzluk eden bulut, nihayet Küpedağı'nın doğu yanında duruyor ; Seyyid Harun, yapmaya memur olduğu şehrin yeri burası olduğunu arkadaşlarına söylüyor ; Ev, mescit vesaire yapmak için çevrede taş ve ağaç aramağa başlıyorlar. Nihayet yakınlarında Vervelid şehrinin harabelerini buluyorlar (s. 20, 26, 31, 34), buradan şehir yapılacak yere taş getiriyorlar. Seyyit Harun'un kerametlerini işiten, civar halkından, yapıcılar, dülgerler, demirciler, arabacılar ve ırgatlar geliyor. Seyyit Harun, vaki olan ilham-ı Rabbanîyle nerelerde neler yapılacağını onlara gösteriyor. İlkönce kible cihetindeki ulukapı, sonra Hızır veyahut pa-

zar kapısı, daha sonra da kiçi kapı (küçük) yapılmış, kapılar arasına da duvarlar ve burclar çekilmiştir. Bu arada Seyyid Harun ve ailesinin oturmasına mahsus ev, halk için Cuma camii, mescid, medrese ve Seyyid Harun'a türbe yapılmıştır; bu inşaata Akçababa ve Nasıplıbaba nazaret etmişlerdir (s. 20 - 39).

Bu arada Eşref oğlu Mehmet Bey, sınırları içerisine bir yabancıyı şehir kurduğunu öğreniyor; durumu öğrenmek üzere yedi defa adam gönderiyor; fakat adamlarının hepsi de Seyyid Harun'a mürid olup geri gelmiyorlar. En son vezirini gönderiyor; o da mürid oluyor; Bunun üzerine Mehmed bey kızıyor; orduyuyla Seyyid Harun'un üzerine yürüyor; Seyyit Harun, kerametleri ve konuşmaları ile Mehmed beyi de mesdediyor, o da mürid oluyor; Şeyhin yaptığı eserlere birçok şeyleri vakfedib vakfiyesini gönderiyor (s. 31 - 38).

Kapı, bürç, mescid, zaviye, medrese ve türbe inşası bittikten sonra sağdan soldan halk gelip kurulan şehirde ev yapmaya başlıyorlar: "bazı halk sultana dedi ki: sultanım mescitlerin medreseleridir. Bu yerler senin vakfındır. Bu evlere bir miktar icare tâyin olursa nola dediler. Sultan dedi ki hâşâ bağışladım gelip ev yapana. Amma ziraat olunan yerlere bir miktar tâyin caizdir, dedi," (s. 39).

Ilgın'da bulunan Dediği sultan, Seyyid Harun'un kerametlerini işitiyor, ziyaretine geliyor, birbirilerine saygı ve sevgi gösteriyorlar; ayrılışından bir müddet sonra, Dediği sultan ölüyor (s. 39 - 42).

Seyyid Harun'un yaşı ilerlemiştir; şehri kurduktan sonra, derviş ve halifelerini; müslümanlara tasdik ve tahkik, kâfirlere iman gelsin diye, birer yana gönderiyor: Mahmud Seydi'yi Alâiye'ye, Zekeriya'yı Manavgat'a Ali baba, Gök Seydi, Kilim Puş, Siyah Derviş'i Tekeili'ne; Akça babayı Germiyan'a, Nasıblı babayı Aydın'a, Gökdemir babayı Ada'ya yolluyor (s. 44 - 46).

Seyyid Harun dervişlerine ve ailesine gereken nasihatları yaptıktan sonra, ölüyor ve türbesine gömülüyor. Vasiyeti üzerine, yerine kızı Halife sultan, Postnişin oluyor; ondan sonra da Musa posta oturuyor.

3. Seyyid Harun'a ait kitabe ve vesikalar

Manisa nüshasında, Seyyid Harun'un, kaç tarihinde öldüğünü gösterir bir kayıt yoktur. Konya müzesi nüshasında ise, 64 - 65 sayfaları arasına sonradan yazılıp yapıştırılmış bir kâğıtta, ölüm tarihini gösteren üç satırlık, şu yazı vardır :

- 1 — وفات المرحوم والمنفور قطب الاقطاب سيد هارون
 2 — ولى نورالله مرقدہ في يوم ثلث عشر ربيع الاول
 3 — سنه عشرين سبع مائه

Bu bilgi, muhakkak surette, Seyyid Harun türbesi kitabesinden alınmış ve menakibi arasına yazılıp, sonradan konmuştur. Seyyid Harun'un Seydi şehrindeki türbesi üzerindeki bir satırlık kitâbe şöyledir :

- ۱ — عمر هذه التربة وفات المرحوم المنفور القطب سيد سيدى هارون تمدالله بفقرانه
 في ثلث عشر ربيع الاول سنه عشرين سبع مائه

Türbe kitabesi ve menakibi arasına yapıştırılmış olan malûmata nazaran, Seyyid Harun, 13 rebiülevvel 720 (23 nisan 1320) yılında ölmüştür.

Babası yerine Postnişin olan Halife sultanın da, ölüm tarihi malûm değildir. Türbesinde ve kabir taşında da yazı yoktur. Konya nüshasının 64 - 65 sayfaları arasına yapıştırılmış kâğıtta, Halife sultanın ölüm tarihi için şu malûmat yazılıdır :

- 1 — وفات خليفه سلطان بنت هارون ولى
 2 — نورالله مرقدہ في يوم عشر من شوال في يوم
 3 — الجمعة سنه ثمان وستين وسبع مائه
 4 — ٧٦٨ ($\frac{1366}{1367}$)

Menakib, kitabe ve vesikalara nazaran, Seyyid Harun, Seydi şehrinde : bir türbe, bir cami, bir mescit ve medrese yaptırmıştır. Cami ve türbesinin yapılış tarihi 720 dir ; medrese ile mescidi bugün mevcut değildir.

Seyyid Harun'un eserleri ve bunlara yaptığı vakıflar hakkında Başbakanlık arşivinde şu kayıtlar vardır :

İkinci Bayezid zamanında yazılan tarihsiz 40 numaralı Konya tapu defterinin 188 sayfasında : " Seydi şehrinde vakf-ı zaviye-i Seyyid Harun ,, yazılıdır.

Kanunî zamanında yazılan tarihsiz 387 numaralı Karaman tapu defterinin 63 sayfasında : “ Seydî şehrinde vakf-ı türbe-i Rüstem bey nezd-i türbe-i Seyyid Harun

Mezraa	Kıt'a zemin	haasil,,	yazılıdır.
1	2	300	

Aynı defterin 62. sayfasında : “ Seydî şehrinde vakıf, zaviye ve cami ve medrese-i Seyyid Harun rahmetullahu taâlâ
“HAASIL

6700	Hamam (Piş-i Seydî)
360	İki kasap dükkânı
360	Debbağ dükkânları
1080	Boyacı dükkânları
180	Furun-ı Habbaz
1947	Büzariye hanı ve kapan maazemin-i mukata-i başhane ve yağsatan dükkânları
300	Bağlar mukataası
6495	Ulu kilise köyünün öşrü
100	(okunamıyor)
	57 kıt'a müteferrik arazi
	4 çiftlik
	5 bağ ve harim
	Hanköyünde nısıf âsiyab

21904 ³. Yekûn,, kayıtları mevcuttur.

Ayrıca, M. Cevdet tasnifi; vakıflar dosyası No : 14550'de, Seydî şehrinde Seyyid Harun türbesi ve camii; M. Cevdet tasnifi, Maarif dosyası No: 2704 Seydî şehrinde Seyyid Harun medresesi için, birer cihetin tevcihi hakkında iki vesika vardır. Menakibe ve bu vesikalara nazaran, Seyyid Harun ve Eşref oğlu Mehmed beyin vakfiyeleri olduğu anlaşılıyorsa da, maalesef bugüne kadar ele geçirilememiştir.

4. Menkibe hakkında bazı düşünce ve notlar

Menakibine nazaran, Seyyid Harun Horasan'lıdır ve Eşref oğlu Mehmed Bey zamanında Konya'ya gelip Seydî şehrini kurmuştur. Eşref oğlu Mübarizüddin Mehmed bey, Süleyman beyin oğludur ;

³ Hakikatta, yukarıdaki rakamların toplamı, 17322 dir.

Süleyman bey 702 (1302) yılında ölmüştür⁴. Yerine oğlu Mehmed bey geçmiştir. Binaenaleyh Seyyid Harun Konya'ya 702-720 tarihleri arasında gelmiş ve Seydî şehrini kurmuştur.

Seydî şehrini bu zatın kurduğunu söylüyorum, bunun da sebebi açıktır. Şehrin bu zatın adına nisbetle anılması; Selçukiler devrine ait Seydî şehrinde hiçbir eserin bulunmayışı, bizi bu neticeye vardiıyor. Gerçi Seydî şehrinde, Sofhane mahallesindeki Arpalı mescidinin iç duvarında Selçukiler devrine ait 635 tarihli bir kitabe bulunmuş ve kitabe 1939 yılında, Konya müzesine, Müze müdürü bay Yusuf Akyurt tarafından nakledilmiş ise de, kitabenin iç duvara, başka bir yerden getirilip yerleştirildiği anlaşıldığından, şehrin daha evvel mevcut olduğu bu kitabeye dayanılarak iddia edilemez. Esasen Eşref oğlu Mehmed beyle Seyyid Harun mücadelesi ve Eşref oğlunun inşaatı durdurmak isteği, noktai nazarımızı teyid ediyor.

Bu itibarla 702 tarihinden sonra gelip Seydî şehrini kurmaya başlayan Seyyid Harun, şehrin çok yakınlarında bulunan Vervelid şehri harabelelerinden taş getirterek Seydî şehrini yapmış ve adını vermiştir.

Bu isim verme keyfiyeti, Türklerdeki şehirleri ve hükümetleri kuran boy, kabile ve kişilerin, kendilerinin kurdukları şehir ve hükümete isimlerini verme geleneğine de uyar.

Şimdiye kadar Selçukiler, Anadolu beylikleri ve Osman oğullarının ilk devirlerine ait neşredilen vesikalar tetkik edilirse, 1071 tarihinden itibaren Horasan'dan, birçok ulâmâ ve boyların, ardi arası kesilmeden, Anadolu'ya geldikleri, yerleştikleri, hükümdarlar ve sultanlar tarafından kendilerine temlik edilen arazide zaviye, mescid ilâh.. eserler yaptıkları görülmektedir. Bu hususta İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın yazdığı "Osmanlı devleti teşkilâtına medhal,"⁵, bizim yayınladığımız "Saruhanogulları ve eserlerine dair vesikalar,"⁶, bilhassa Ömer Barkan'ın, Vakıflar dergisinde yayınlamış

⁴ Akyurt, Yusuf: *Beyşehir kitabeleri ve Eşref oğlu camii ve türbesi*, 4 numaralı Türk Tarih Arkeologya dergisinden ayrı bası s. 97, İstanbul 1940.

⁵ Uzunçarşılı, İ. Hakkı: *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul 1941.

⁶ Uluçay, M. Çağatay: *Saruhanogulları ve eserlerine dair vesikalar*, İstanbul 1940, Saruhanogulları ve eserlerine dair vesikalar II, İstanbul 1946.

olduğu vesikalar⁷ bu noktai nazarı en güzel şekilde ifade etmektedirler.

Bu vesikaların yayınlanmasından şunları anlıyabiliyoruz: Dederimiz Asya'dan ve Horasan'dan gelen boyları, bilgin ve şeyhleri toprakları içine ve sınırlarına yerleştiriyorlar, onların şehir, köy, kasaba, hayır binaları yapmalarına gereken arazi ve emlâki de temlik ediyorlar. İşte bu menkibeye nazaran Seyyid Harun, Eşrefoğlu Mehmed beyle tanışıyor: Mehmed bey de onun müridleri arasına giriyor; Seydi şehri topraklarını ve Beyşehir'ndeki bazı mülk ve yerlerini Seyyid Harun'un yaptığı eserlere vakfediyor (s. 37-38).

Seyyid Harun eserlerine ait neşrettiğimiz vesikaların tetkiki de bunu te'yid ediyor. Bu itibarla Anadolu'nun imarı, Türk ve müslümanlaştırması konusu incelenirken, ilmü irfan ve faziletin birer sembolü olan o devir bilgin ve şeyhlerinin bu işte çok büyük roller oynadığı daima gözönünde tutulmalıdır. Orta çağlarda bozulan hıristiyan âlemi, kilise ruhu karşısında diri, bilgili ve faziletli âlimlerimiz, bu bozulan âlem karşısında, her bakımdan fazilet örneği olmuşlar; vardıkları yerlerde, kısa bir zamanda yayılma ve yerleşme imkânlarını bulabilmişlerdir. Seyyid Harun, yalnız bir şeyh değil, aynı zamanda bilgin ve hayırsever bir iasan olduğunu, o devrin Üniversitesi sayılan medresesini yaptırmakla, en güzel şekilde ifade etmiştir.

Menakibte geçen dinî iyzahları bir tarafa bırakarak, diyebiliriz ki, Seyyid Harun, yalnız şehir kurmakla uğraşmamış, aynı zamanda yanındaki derviş ve halifelerle, müslümanlaştırma siyasetini de takibetmiştir. Seydi şehrine, daha yerleşmeden önce birçok kâfirleri müslüman ettiği gibi, şehrin kuruluşundan sonra da, derviş ve halifelerini sağa sola göndermek suretiyle de bu siyaseti güttüğünü, menakibinin muhtelif yerlerinde ifade etmiştir (s. 42, 44, 45, 46).

MAKALAT-I SEYYİD HARUN RAHMETULLAHU TAALÂ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[1] الحمد لله الذي خلق الآدم من صلصال كالفخار . وخلق المان من مرج من نار .

⁷ Barkan, Ömer Lütfü: *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler* s. 279—387.

وانزل كتب السموات لبيان الاسرار . وارسل نبيه محمداً صلى الله عليه على كل الانبياء المختار . وتصلى على محمد صلى الله عليه واولاده واصحابه الآخبار . وخلق جميع الانبياء والاولياء والاصفياء لصير زعماء لاصحاب الاسرار . وذين يدين الاسلام والايمان والاحسان بكل مؤمنين والمؤمنات الابرار . خصوصاً الولي حامل الولاية المحمديه وهو جزء من النبويه قال الله تعالى ادعو الى يسيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي احسن بونوك تفسيرنده طفل معاني بودرکه بو اوج خالدر . اول حکمت ايکنجی موعظه حسنة اوچنجی حسنة مجادلی احسنه در . بو اوچی بریده جمع اولتی .

[2] حضرت محمد المصطفى صلى الله عليه وسلم مخصوص اولمشدر . غير كس نوك طاقتی يوقدر . بو اوج حصه جمع ايتمکه ولكن طفل معانيده بوپوررکه نبی تقلیندن صکره بو اوج حال قسمت اولدی حقوق قدرتیله حکمت اولیاء الله ورادی . زوی عن رسول صلى الله عليه وسلم همت الرجال تقلع الجبال والمراد عن الجبال غباوة القلب بمعى ينظرهم ودعاءهم وموعظة حسنة العلماء ظاهره وزلدى . زوی عن رسول الله صلى الله عليه وسلم العالم بعض بالمسلم والادب والجاهل بعض بالضرب والغضب . اوچنجی مجادله احسن ايرايه قسمت اوادی امدی کرامات اولیاء حقدر شك يوقدر اولیانوک مقالات کراماتی سويله يوب ايشيدنلره دکيلنلره غایت صوابار حاصل اولور رسول الله بوپوررکه صلى الله عليه وسلم عند ذکر الصالحين . تنزل الرحمة الصالحين ذکرقتنده رحمت اينر دمک اولر خصوصاً قرمانک سيدى شهرى ده سيد هارون الوليدر جمله [3] اولیانوک

Serdefteridir Nice nice kerametleri zaahir olmuştur.

Akıllar çâk olur işitenler tenk-i hayran kalır amma anun makalatı zayı olmuştur çok cehitler olub bulunmamış imdi ehibba be gayet arzumanlık edüb Aydın ilinden ve Saruhan ilinden nice âşıklar sadıklar gelüb biz fakire tavazu ettilerki sen bir pirsin hem evliyanın neslisin sana lâzımdır bu Seyyid Harun'un makalâtını azizlerden işidüb bildüğün üzre yazub beyan idesin ta kıyamete dek dualar ve senalar oluna emeğin zayı olmya inşaallahu taalâ. Bu fakir Abdulkerim bin şeyh Musa Seyyid Harun sultanın makalatını şol pirlerden ve salihlerden ve azizlerden işidüb bildiği üzre dahi bazı farisat evrak bulunub farisiyi Türkçeye tercüme edüb tahrir olundu İnşaallah miyesser ola Amin Yarabbel âlemin bu eşidilmiştir ki Seyyid Harun [4] Horasan ikliminde emir-i âdil imiş. Her zaman âdeti imiş. Ceddi Harun kerameti ki Musa Kâzım oğludur ziyaret ider imiş dahi ammi â'lası

⁸ Köşeli kerreler, her sayfanın, ilk kelimesinin önüne konmuştur, sayfa numarasını gösterir.

ki şah-i Horasan'dır anı dahi ziyaret âdeti imiş Seyyid Harun mübarek lâfzından şöyle dedi kim ceddümün dahi ammümün ziyaretinden bana bir hal erişti. Aceb ne haldir bilmedim. Dedi-lerkim buyur sultanım nice hale eriştin şöyle dedikim ammümi dahi ceddümü her ne vakit ziyaret etsem kudretten sem'ime bir âvaz geldi. Ya Harun Rum'a çık Karaman vilâyetinde Küpe dağı⁹ derler. Bir dağın şarkından yanına şehir yap. Ol şehrin halkı sülâha ola şaki olanın akibeti hayrolmıya deyu işitirin İmdi bu haber beni mest-i hayran eyledi. Ben vucud âleminden vazgeldim. Bana beylik gerekmez varun gayrı bey dilen dedi ol zamanda ekseriya bey emirlerden olurdu. Sâdattan birisini bey ettiler Seyyid Harun Sultan [5] vücut âlemini terk eyledi. Hüdayoluna hizmetin berk eyledi. Esrarı ilâhiden nice sırlara vakıf oldu. Tefekkür-i ruhanî ile tecelli-i süphaniye ermişti. Küllî malını meblâğını yağma kıldı. Resulullah buyurdukim *ترك الدنيا رأس كل عبادة خب الدنيا رأس كل خطيئة* hadisile amel edüb varvaranı fisebilillah bezledüb ata عطا etti andan sonra nice kerametler zâhir oldu. Duası sebebiyle dertlilere derman gözsüzlere ferman erişti. Seyyid Harun Sultanın tabileri gelüb cem olup dediler ki şimdiecek dünya padişahı iken senün hizmetinde idük. Şimdi ahiret padişahı oldun bizi reddeyleme deyu figanlar eylediler. Seyyid Harun dediki vücut âlemini terk edin, Hakka sitkunuzu berk edin Şol hayhuyla cem olunan mal-i kabihleri yağma edin gelin [6] benimle doğru yola gidin. Hak yolu kimesneye diriğ değildir dedi. Bunların bazısına haktan hidayet erişüb mallarını yağma ettiler, fahir libaslarını geydirib abalar geydiler. Vücut âleminden fenaya kadem bastılar. Bunlar bu halde iken yine kudretten âvaz geldi. Ya Harun Rum'a çık Karaman'da Küpe dağı'nın şarktan canibine şehir yap ol şehrin halkı sülâha ola. Şaki olanın akibeti hayır olıya dendi. Bu gez bu sevdanın derdine düştü ki Karaman ne canibedir Küpe dağı kandedir halvete girüb münacata vardı hakka niyaz eyledi müşahede halinde kudretten yine âvaz erişti. Sem'ine dediki ya Harun bir bulut sana kılavuz ola bu şevkile savmaasından taşra çıktı gördü bir bulut hava yüzünde havele durur hemen halkına dediki biz gideriz siz sağ âsan kalun halkının içine griv [7] düştü dediler

⁹ Seydi şehrinin batı güneyindedir.

biz sensiz olmazuz sen kande gidersen bizde bile giderüz deyücek bazı ihtiyarı olan azizler evi olan evcegezi ile evi olmıyan piyade bile gitmeye azmettiler. Deve yarağını dahi kanaat üzerine azık tedbirin gördüler Seyyid Harun'un biraderi Seyyid Bedreddin Mahmud Seydi Akçababa Sultan nasibli Seydi dahi Haydar baba Ali baba Gökdemir baba bu cümle kırk kişidir bazıı yadolunmadı. İhtisar kastedüb bu kırk kişi sultanla gitmeye yaraklandılar, amma ol zamanda Bağdad diyarında emir Alâüddin bir ulu şeyh vardı, Cafer sadık neslinden çok kerametleri zaahir olmuştu, Horasan ilinden binihayek kafile anı her yılda ziyaret iderler imiş. Ol vakıt anların ziyaretleri zamanı imiş. Cümle kafile bir yere cem olub ziyarete yönelmişler idi, Seyyid Harun'a ilham-ı rabbanî olmuşki bu kafile ile bile gideler Andan göçüp hak [8] emrettüğü işi eda kilalar. Bunu kıyas kafile yola doğruldular, Seyyid Harun Nevverallahu kabrehu kendu halkı ile bir mil miktarı bunların yanınca yola düşüb bunlar dahi giderler ol bulut dahi üzerlerinde havale olub gider Seyyid Harun bu esrarı bilüb bu kafilenin bunlardan haberi yok, nedir ne değildir ancak bizim gibi bir taifeden deyu zan iderler. Muhassalı bu kafile önce Seyyid Harun halkı bir miktarı Artlarınca gider şeyha bir iki menzil yol kaldıkta şeyh kudret-i ilâhî bunu bilübehibbalarına dedi ki kutb-i aktab geliyordur hazır olun karşı varalım deyu buyurdu Şeyhun Kamu halkı şeyhle bu kafileye yöneldiler. Kafile halkı be gayet acebe kaldılar Ziraki şeyhun evvel âdeti ziyarete gelen halka üç gün geçmeyince nikâbın açup yüzün göstermezdi kendulara karşı geldiğine tefekküre vardılar Valehü hayran kaldılar bu kafile şeyhü görüb cümlesi şeyhun ayağına yüz sürdüler. Şeyh bunlara [9] hiç iltifat eylemedi geçiverdi. Dahi bu halvet girularına dönüb şeyh heman varıb Seyyid Harun'un eline ve ayağına düşüb tavazular eyledi, cümle kafile dahi şeyhi görüb Seyyid Harun'un eline ve ayağına düştüler. Sefer üzerinde bunun kadrini bilmediklerine peşimanlık eylediler, özürlerini dilediler Seyyid Harun Sultanla şeyh öne düştüler cümle halk artlarınca şeyhin menziline geldiler. Şeyhin bazı halkı küstehane şeyhe dediki: "Sultanım sen Cafer Sadık nesli olasın kutbu âlem iken bu kişiye kendunu aceb ziyade teslim ettin," dedi. Şeyh dediki: "Hay varın bu sözü zinhar söylemiyin bu ulu kişidir Musa-yı Kâzım'ın Harun'u keramet adlı

oğludur. Oğlunun oğlu oğludur. Dahi ana canibinden ceddîâlâsi Veysel Karanî'ye çıkar. Dahi ilham-ı Rabbanile Padişahlık terk-
düb[10] kutb u aktab olmuştur. Elhamdülüllah çok şükür Haktealâ
cellüalâ bunun dizarına bizi yetiştirdi. Zehi devletkim zi saadet-i
ruh-i pak-i Mustafa'vî salâvat,, şeyh bu Horasan kafilesine destur
verdi gittiler, amma Seyyid Harun ile kırk gün halvete girüb
münacata vardılar şeyh tarik-i meşayih ahvalini ilâm eyledi aba
ve âsa verüb esmalar telkin etti. Dediki ya Harun oğlu yürü
şimden geru hak sana emrettiğünün üzerine ol dedi. Amma bu
esmayı hergün olsun müdavemet idesin zevkun ve şevkın dahi
ziyade ola inşaallahu taalâ

[11] فاعلم انه لاله الاالله فاعلم انه لاله الاالله بمدد علم الله وبفضل رحمة الله سبحانه الله
سبحان الله والمحمد لله ولااله الاالله واكبر ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم سبحانه الذي لا يجور
وهو الملك الجبار سبحانه المعطي لمن يشاء سبحانه الذي ليس كمثل شئ سب خان من تسبح له
الهوام في اما كنها سبحانه من يستح له الانعام في سحارها سبحانه الملك الجبار سبحانه
هو الله الواحد القهار سبحانه مجيب السائلين سبحانه قائم الجارة سبحانه القادر الفتحاح العظيم
سبحان الجواد الكريم سبحانه الرشاد الهادي علام القيوب سبحانه الذي بطلع الكواكب
نازهرها سبحانه الذي انشاء فارسها سبحانه الجليل الكريم سبحانه عالم الغيب فلا يظهر على
غيبه احداً سبحانه الخلاق العظيم سبحانه [12] الرزاق الحكيم سبحانه المصور في الارحام ما يشاء
سبحان العظيم الذي ليس شئ اعظم منه سبحانه القوى الذي ليس شئ اقوى منه سبحانه
القدر الذي شئ اقدر منه سبحانه الذي بيده حواصل الخلق سبحانه سيدي ما اعظمه شانك
سبحانك سيدي ما اعلى ديوانك سبحانه سيدي ما اقدرك على خلقك سبحانه الارزاق
تكفل بلطفه وكرمه سبحانه من يرزق كيف يشاء سبحانه من يريد ولا يرادو هو
منظر الاعلى سبحانه يعم حفقان الطيور في اما كنها سبحانه من يسبح له الطيور في
افكارها سبحانه من يسبح الخلق اجمعين ارزق الطيور بارحم الراحمين سبحانه الرزاق العظيم
سبحان الكريم سبحانه الخالق ونعيمها لاحول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

Şeyh dediki ya Harun oğlu bu esmaları helâl lokmayla her avam
okuya havastan ola havas müdavemet etse ehastan ola ahas [13]
müdavemet etse hakkatında her maksudu reva ola inşaallahu
taalâ Seyyid Harun hicret itmek kasdettiki ya şeyh هو السكك hak
emrettiği yere gidelüm şeyh dedi revadan şeyh bunların azıkların
gördü üç menzil bunları götürdü ol arada şeyh bulut esrarına
vakif olub ibretle dediki ya Seyyid Sultan hak sana kılavuz
kılmış biz desturunla gidelim. Bunlar birbirin derağuş edüb ve-
dalaştılar. Şeyh geri döndü Seyyid Harun Sultan hakka sığınub

Allaha tevekkül edüb giderdi asla kimesneye yol sormazdı heman tefekkürü ruhanî tecelli sübhaniye meşgul idi dilinde وافوض امرى الى الله و افوض giderek Konya'ya geldiler bulut dahi havada cevelân iderdi mevlâna dünyadan geçüb Horasan'dan bir evliya gelüb deyü vasiyet etmişti dahi hoca fakih naklettüğü [14] zaman idi Hoca Faki halkı demişti ki sultanım sen dünyadan geçer oldun bizi senin yerine bir kimesneye ismarla dediler Hoca Faki dediki an karib ez-zaman acemden bir evliya gelse gerek anun namı Harun'dur sağ elinde ak beni vardır. Beni isteyen anda bula demişti. Konya halkının gözleri yolda idi. Bazı azizler karşı çıktılar bundan cevab alamadılar Seyyid Harun sultan İlhamla Hoca Faruk mescidine geldi¹⁰. Abdest alub içeri girdi. İki rikât namaza durdu halkını bu Konya halkı bir yere kondurdular. Bu dervişlere sorub bu ne kişidir dediler cevab verüb dedilerkim buna Seyyid Harun Sultan derler Konya halkı fehmeylediler Mevlâna Hoca Faki'nin¹¹ dediği bu evliyadır. Varub hoca Faruk [15] mescidine vardılar gördüler namaza durur iki rikât namazı iki yılda tamam etti. Eğer sual iderlerse evkat-i Hamse nice oldu cevab budur ki tefekkür-i ruhaniyle münacaat ehli hakkı selâvetdirlar. Resulluhhal sallallahu aleyhi veessellem buyurur المصلى يناجى ربه Namaz kılıcı oldur ki münacaatı ola dahi bir hadiste buyurmuştur. Resulullah sallallahu aleyhi vessellem buyurur الانبياء والاولياء يصلون Manası budur ki enbiya ve evliya kabirde namaz kılurlar. Evlerinde namaz kıldukları gibi bu hadisten anlandı ki enbiya ve evliya kabirde namaz kılarmış. Kabirde kimse cisme tasarruf edemez belki tasarruf-i ruhaniyle münacat ider. İmdi Ehlullah tasarruf-i ruhaniyle münacaatına selâvat dimek caizmiş Seyyid Harun sultan iki yıl iki rikât namazı tamam etmekliği iki yıl münacaatta ne yiyüb ne içüb masuvaullahı [16] terk idüb müşahedesini hakla olub halktan üzlet ettiği ola muhassılı kelâm iki yılda iki rikât namazdan Konya halkının bazısı gelüb dediler ki Sultanım küstahlık olmasın sağ avucunu aç görelim dediler Seyyid Harun dedi ki nedir muradunuz dediler ki Hoca Sultanım ahrete naklettüğü vaktin Acemden bir evliya gele adı

¹⁰ 612 H. 1215 M. yılında yapılmıştır. Hacı Ferruh mescidi olduğu haide halk tarafından, Hacı Faruk mescidi veya Akçagırmez mescidi denir.

¹¹ Vefatı 618 H. 1221 M.

Harun ola sağ elinde ak benü ola beni isteyen anda bula demiştir. Seyyid Harun sağ elini açub gördüler. Akgül gibi akbeni var cümle eline ve ayağına düştüler sultanım dediler ol azizin makamına gel ulumuz ol biz perişan olmuşuz hatırumuz cem'iyetine sebeb ol Seyyid Harun Sultan dediki biz anı ziyaret etmek lâzım geldi, nola varalum amma ben hak canibinden bu Karaman diyarında şehir yapmak emrolmuştur bizum muahedemiz kande [17] rastge-lürse anda mütemekkim oluruz. Lâkin varun ervahına müşahede edelüm inşaallahutaalâ hemen hoca Faruk mescidinden çıktı bu halk önüne düştü hoca Fakih'a geldiler. Muhammed selâvatullah veselâmehu kapuyu açub içeri girdi heman kudretten bir el çıktı Seyyid Harun Filhal ol eli öptü bu halkın bazısı yedi kudrettir dediler bazısı hoca Fakih sultanın elidir dediler taaccüb edüb ibret aldılar. Seyyid Harun sultan kırk gün kırk gece tefekkür-i ruhaniyle münacaata vardı kırk günden sonra taşra çıktı kendi halkı Konya halkının bazısı mütehayyirde dururlar Seyyid Harun sultanın karındaşı Seyyid Bedreddin kati zayıf olmuş hazan yap-rağı gibi در در دتر tir tir titrer Seyyid Harun buluta nazar etti. Bir miktar aşağı meylelemiş dediki heman gidelüm menzil yakın gibi bu halk ağlaştılar. Sultanım biz senin mübarek cemalini bir dahi kande görelim dediler biraderün hasta bir iki günceğiz tehir[18] edin Allah şifa vere dediler. Sultan dedi ecelümüz gelene Allah iman erzan kıla ecel gelenimizi selâmet kıla emir Allahın-dır. Gidevüz hazır olsunlar خروبی deveye bindirdiler sağ yayan Konya halkı bir menzil feryad ederek gittiler. Sultan dedi varun yerinüzde oturun inşaallah karargâhımız yakın ola sizinle mülâkat olmak müyesser ola Konya halkına destür verüb kendi halkı ile revan olub gitdiler bulut dahi gün batısından yana يا الفرق süzül-dü. Seyyid Harun Sultan dahi bulutun ابلنجه yap yap çekildi. Varub hatun sarayı ilinde¹² iki dağın arasına kondular ol arada namaz kılub eylendiler Seyyid Harun Sultanın karındaşı Seyyid Bedreddin[e] Allah emriyle ecel üstü fenağan bekaya nakleyledi. Kalu innallahu ve inna ileyhi raciun ol arada ol azizi hakka ko-dular ol araya şimdi Seyyid sini سيد سنی demekle meşhurdur. Ol aradan firkatle kalkdılar. Çukur Çemen¹³ derler bir mevzia gel-

¹² Konya'nın güneydoğusunda bir köydür.

¹³ Çumra kazasına bağlı bir köydür. Köyde tekye ve türbe vardır. Çukur Çemen türbe ve tekyesi diye anılır. Bunun Şeyyid Harun'a ait olması çok muhtemeldir.

diler hasretle ciğerleri yanub anda kondular Seyyid Harun'un halkı dediler ki bu arada suçuz ol idi Sultan olanlara dedi ki [19] size sumu gerek beli sultanım dediler âsasını eline alub ya Allah deyüb yeri dürttü hemen dem bir pınar çıktı ovaya aktı Sultan buyurdu emr-i halka bu benim mayam olsun dedi başı benden ayağı benden değıl dedi ol zamandanberi ol suyun başından ekseri اکسره Maye ider ayağından maya olmaz ol suyun kaynağından sonra hadis göle Mayagölü derler Mayadağları¹⁴ bayırları derler Seyyid Harun Sultan buyurdu o suyun üzerine mescit tekye yaptılar Mescidin her taşında lafzatullah kudretten yazılub erişti. Amma sultan buyurdu ki her vakit maya edinmeyeler ol suyu bir صیری peynir istese çiğ süt çalalar vireler yoğurt istese pişmiş süt çalalar vireler inşaallah bişmiş çalınır yoğurt olur çiğ çalınır peynir olur. İmdi mescid tekye yaptılar. Mescidin her taşına lafzatullah kudretten yazılub erişti amma sultan buyurdu ki her vakit maya edinmeyeler ol suyu bir صیری peynir istese çiğ süt çalalar vireler, Yoğurt istese pişmiş süt çalalar vireler İnşaallah pişmiş çalınır yoğurt olur çiğ [20] چکه çalınır peynir olur. İmdi mescid tezrek yapıldı emr-i hakla sultan buyurduki göçelüm amma karındaşının bir masum oğlu kalmış idi. Adı Musa idi. Rehberine Sultan dediki Musa'ya onat gözlen dedi göç üstünde incinmesin biz vücüt âleminden geçtik inşaallah karındaşım oğlu halefim olacaktır dedi bir قری kara develeri vardı Musa'yı ona yüklediler Göç yarağın görüb gitdiler Seyyid Harun buluta iltifat etti. Gördü gayet aşağı fehmeyledi ki an karib bir dağa kona halkına dedi menzil yakın inşaallahulaaz bulutun önünde yürüyüb beli aştılar bir ova gördüler ol ovayı görüb bulut dahi varub günbatısından yana bir dağa karar kıldı. Seyyid Harun Sultan dedi ki kılavuzumuz konu biz dahi konarız dedi kondular Sultan dedi ki şol bulut kararettiği dağ Küpedağı olacaktır İnşaallahulaaz Seyyid Harun endişeye vardı. Acab Küpedağı'nın şarkdanyanı bu aralık mı ola kırk gün [21] münacaata varub tekye ve mescidler yaptılar nice kerametler gösterdi. İhtisarin kasedüb yazılmadı muhassılı bu yerin halkı evliya gelmiş deyu eline ayağına düştüler bu halkın çoğu serhoş idi. Seyyid Harun serhoşu asla sevmezdi. Gayet incinmek geldi bihuzur olub münacaata

¹⁴ Seydi şehriyle bozkır arasındaki Maybeli'dir. Akkise köyü civarındadır. Burada Seyyid Harun'a ait tekke malûm değıldir.

vardı Kudretten bir âvaz geldi ya Harun ol dağın nefsi var hemen şaz olub vay bu gavga uran deyu kalktılar ol Küpedağının nefsine اورى ايلدیلر غوغا اڭلاشی kaldılar Küpedağında bulut gözletüb yürüdüler Haydar baba dahi iki derviş ile önde gittiler Meyer kâfirleri pusuya durmuşlardı. Bunlara bükderler hâli yerlerde bunlara kasdetmeğe ziraki bu aralarında meşhur olmuştur ki Acemden bir evliya geldi karada gemi yürüdür. Meğer deve bilmezlermiş Gemi zannetmişler. İslâm dinini kavi edicüdür deyu hased eyleyüb bunlara yüz kasdidmeğe [22] Haydar baba ile saşaşub iki yoldaşını şehit kıldular Haydar baba dönüb Seyyid Harun'a geldi kâfirler pusu edüb yoldaşlarını şehit ettiler dedi Seyyid Harun dedi ki hay siz gelin ben varayım meğer Seyyid Harun nikabsız yürümezdi hemen nikabını açtı yanaştı kâfirlerden yana hücum eyledi ol aradığı kâfir cümlesi kül gibi eriyüb mahvoldular ol şehitleri defneylediler. Andan sonra yap yap cem olup bir yerden Küpedağı'ndan yana yürüdüler ta iki öyük arasından yani Gököyük¹⁵ dahi Gemlük iki öyük arasına geldikleri vaktin karındaşı oğlu Seyyid Harun'u mas'um Musa'yı yüklettikleri قری kara deve yorulub çöktü. Masu'ya zahmet verdi Sultan önce giderken haber oldu Musa'yı getiren deve ferd kaldı evvelde gri zayıf deve idi Sultan dönüb devenin üstüne geldi Sultanın deve zebun oldu yüzüne bakar asla gönlü yok oğlanı [23] ağhıyarak üzerinden aldılar gayri deveye yüklediler Gayri deve kaldı kalkmağa gönlü yok Seyyid Harun dedi taş ol kal ta kıyamete dek Hen.en deve taş oldu iki bük arasında yukarı canibinde kaldı Şek idenler varub göreler andan sonra dervişlere aceb ibret geldi kimi ferahından ağlar kimi şad olub sevinürler Pes Mevlâna buyurdu Kaddesallahu sırrahu çün kabul hak budur. ان ضرراست دست او درکارها دست خداست Şol kimesnekim Allahın kabulü ola anın her işte eli Allahın kudret elidir demek olur. Bu hikmedir bunu kalbi sâfi olanlar anlar. Andan sonra Harun Sultan cemaatiyle Küpedağı'ndan yana yöneldi. Gördü Küpedağı'nın dameninde bir nur yalabıyub Balkır ineğüm sağma بلقره اینکم صاعمه şeklinde sultan halkına dediki hay berü gelün cem olub katına geldiler. Bunlara ağâh eyledi görün şol nuru deyu söyledi ve gösterdi dahi dedikim bizim meskenimiz karargâhımız şol yer ola-

¹⁵ Gök Höyük köyü Seydi şehri civarındadır, Gemlik Höyük yoktur.

cağa benzer. İnşaaallahu taalâ bu taife nuru görünce gönülleri begayed şad ve hürrem [24] oldular. Bu taife sultanım dediler. Acemden çikalı senin çok keramatın gördük amma bu kerametler bizi gayet mesdü hayran eyledi divane olduk bize bir hayır dua idesin lutfu kerem ola. Seyyid Harun Sultan dedi hoş ola buyurdu cümleliniz eliniz kaldırun dua kılalum kamusu el kaldırıb dua kılub dediki ey yarenlerim sizin ve cümle ehibbamız Allahu tebarek ve taalâ imanınızı ve imanımızı عرا نازل erazil şerrinden saklaya amin yarabbel alemin duayı tamam kıldığından sonra Küpedağı eteğinde gördüğü nura yürüdüler bina-i şehri Seyyid Harun neverallahu merkadehu gördü Harun Sultan gördü dağın dameninde bir tepeciği nur ihata etmiş ol araya kondular her canibi çayır çimen akar sular bahar eyyamı çiğdem vebenevşe sünbül reyhan dürlü dürlü lâleler nergiz susam cümle şükûfat حز روا ت sebzevat soğuk pınarlar gönülârayı revamsay bir miktar sefer perişanlığından hatırı şerifleri cem olmağa yüz tuttu. Bir zaman eğlenmeden sultan [25] şehrin bünyadına kasedetti cevelân etti bu اینکم صاعمه yeni nurun her canibini seyran edüb temaşa etti gördü nur bu debeçiği ihata edüb kaplamış gördü bu şehrin kernamesi tefekkürü ruhaniyle tecelli edüb gördü kible canibinden bir kapı olur ulu kapı içinden bir mescit ola mescit içinde ruhukutsi Muhammedülmustafa eshab-ı güzini basefa otururlar dahi beter aşkı ziyade olub kendudan gitti eline yapışub kaldırdılar. Bu nurun cenub yanına yani خریاز cenibine valehü hayran varub gördüler bir kapı içinde bir mescit içeri girdi. Hızır nebi dahi cemi ervahı embiyayı müşahede kıldı şükreyledi andan ol nurun garpten canibine yürüdü gördü ol kapılardan geçerek bir kapı gördü içinde bir mescit var ol mescit içinde Veysel Karani dahi cümle evliya ervahın müşahede kıldı canı ferah olub sevindi. Andan sonra gelüb ashablar ile müşavere eyledi. Esrar şöyle göründü. Kudretten inşaallah hemen şehrin bünyadına başhıyalum dedi. Dediler ki Allah müyesser kıla amma sultanım bana binalar gerek dahi ırgatlar gerek dahi kirecine taşına ekmeğine aşına nice dürlü [26] harç gerek siz hod dünyayı Allah yoluna yağma edüb fakri ihtiyar ettiniz mekrine hüda muin ola dediler. Sultan buyurdu gelün varalum taş ve ağaç görelüm dedi. Kâfirden müslümandan nice kişi bunları seyran eclinden gelmişti. Sultanla bile cümle halk taş ağaç görmeğe vardılar dağın eteğinde bir ulu akarsu

var gördüler ol suyun kenarından nihayetsiz bülend kabil ağaçlar gordüler andan dolandılar. Vervelid وروید¹⁶ şehri dediler bir kâfiri harabata vardılar gördüler il yok adem yok harab olmuş taşların haddi kıyasi yok bu taşları görünce sultana bir şevk ferah erişti. Tefekkür-i ruhaniyle münacata vardı hüdadan diledi llâhi senden umarın bu taşların bazısı bizimle bile gide âsasını bir taşa vurdu ber hiz bi iznillâh dedi nice taşlara lafzatullah yazılmış koyun ﷻ. Allah emriyle oradan kalkub bu ademlerin önüne düşüb murad olan yere yerinden geldiler. Bu halk bunu görüb tenk-i hayran kaldı. Aceb taaccuba vardılar. Cümlesi sultanın eline ayağına düştüler kâfirleri imane geldiler müslümanları itminan buldular [27] Geldiler gördüler bu kudretten nur ihate eden yere dolu taşlar nihayetsiz cem olmuş herbirinden lafzatullah yazılmış yaturlar kudretullahtan lafzatullah yazılan taşların kamusunun yazılı yüzleri yukarı yaturlar bütün aleme meşhur oldu. Bir evliya geldi taşları koyun ﷻ sürüb iletüb şehir yapmak ister dediler bu ahvali kamu eşidenler ziyarete azmettiler gelüb gördüler nihayetsiz merdane taşlar bürç yapılacak¹⁷ yerde gelüb yatarlar her kişi görüb acebe kaldılar sultan Harun dediki ey cemaat bize binalar gerek demirciler gerek kudretten bir şehir yapmak emri alduk inşaallah sonradan gelene bu şehir gayet müfid ola şaki olan onmayub akibeti hayır olmya sultan böyle diyecek bu halkın cümlesi dedilerki sultanım çok şükürler olsun Allah seni bize lütfünden ve kereminden verdi ve gönderdi kâfir olanımızın ekseri imana geldi mü'minlerimizin tasdiki ziyade oldu bizim senin ﷻ sultan kande elimize girür deyu şükredüb dedilerki [28] sen buyur biz tutalım erkeklerimiz kulun olsun ve dişümüz cariyeniz olsun her neye malik olduksa senin yolunasebil olsun bizim binalarımız ve hadatlarımız hizmetine geldik hakkın emri ne ise senden işaret hizmet bizden dediler haktaala cellûalâ inayetinden bu halka bir zevk ve bir şevk verdi ki hiç dillerle şerholacak değil kimi nimetler ve kimi çiftler ve kağnılar getirdiler sultan Harun'dan işaret dilerlerki el uralar Seyyid Harun sultan evvel babı Mu-

¹⁶ Seydi şehri civarında, Bademlik denilen yerin üst tarafında, geniş bir şehir harabesinin mevcut olduğu, seramik ve moloz parçalarından anlaşılıyor.

¹⁷ Seydi şehrinin etrafında bürç yoktur. Ulukapı, Ağakapısı, Kicikapı bunlar da bugün mevcut değildir.

hammeddi kıbla canibinden ulukapı demekle meşhur kapunun binasını gösterdi ve saniyen hızır kapısının binasını gösterdi yani bazar kapusu Salisen evliya kapusu yani kiçi kapunun binasını gösterdi ziraki ol kapuda ruhu kutsi Muhammedi müşahade kıl-mıştı ikinci kapıda Hızır ile cümle enbiya ervahını müşahade kıl-mıştı üçüncü kapuda cümle evliya ervahını müşahade kıl-mıştı Seyyid Harun sultan bu halkın zevkini ve şevkini görüb buyurdu kim [29]. Ulukapuyu iptida bünyad kılın ziraki kıbla canibinden Muhammed aleyhisselâm müşahadesi anda olmuştu Hemen cümle halk hücum kıldı Ulukapının üzerine âdem bikiyas olup işe sığış-madılar sultan dediki bir güruhun Hızır kapusuna iletin yani ba-zar kapusuna bir güruhun anda ilettiler yine geldi dahi bir gür uhnevliya kapusuna ilettiler yani kiçi kapu bazı dahi baki kalanı Ayvacığın depesinde sultan bir savmağa mesken etmeğe meşgûl oldular bu cemaata kağrı kağrı helvalar dürlü dürlü nimetler akup gelir hiç kimse bilmezki kanden gelüb kande gider bu cemaat ne yemek derdine ne de içmek derdine چوردنه valehü şeydalar olub ateş üzerinde çalışırlar [30] kırk gün kırk gece çalıştıklarından sonra sultandan haber geldi bir miktar âram edüp libasları Yunus din-lensinler dedi bunlar sakın oldular evliyaya geldiler eline ayağına düştüler bu işi tamam etmeyince gitmeyiz dediler evliya dediki yürün evcügezlerinizden varun bir iki gün dinlenüp rahat olun gi-ne gelinsin bunların bazısı gönüllü ve gönülsüz gittiler bazısı ihtiyar-sız gidemedi kaldılar sultan dahi Akcababa ile nasibli baba ile işin üzerine varub seyredüb gördüler bürcün çevresi dahi kapu-ları yerden yukarı bir miktar belürmüş her canibin devrettiler amma Akça babanın arkasına kurd düşmüş taş çekmeden Evliya eliyle sığadı evvelkiden yek oldu yine samiine geldiler üç gün üsdatlar işten sakın oldular dinlendiler belki hiç yorulmamışlar idi [31] Biavnilâhitaalâ andan sonra yine işe başladılar yine kudretten nimetler helvalar akub gelürdü halk şol kadar ziyade olurdu ki hizmetindeki dervişler derlerdiki helvayı kireçle bile katın şehir tatlı olsun deyu letayif iderlerdi dahi bu kapılardaki bürc yukarı kalkduğundan sonra bir büyük taş olsa adem kaldıramasa sultana derlerdi sultan mübarek lafzından bir خير derdi biiznillâh heman taş üzerinde kudretten lafatullah zayılmış görürlerdi hemen yeri-ne varırdı dahi her kimin kim arkasına taş kireç çekmekten kurt düştü evliyaya sığadırdı biavnilâh heman iyi olurdu nice günler

bu tarikla bürcü yapadururken Beyşehir'nde Eşref oğlu Beyşehir beği imiş demişlerdeki bir kişi geldi deveyi taş eyledi dahi taşı koyun gibi her kande giderse alup gider Vervelid iline şehir yapadurur didiler Eşref [32] oğlu bu sözü işidüb kalktı hışımla bir iki adam gönderüb tez alun gelün dedi ol ademler gelüb bu hikmeti bu kudreti görüb aşık oldular gitmeğe mecalleri kalmadı Binalara ırgat olub hizmetine meşgul oldular Yine bunu Eşref oğlu duyup on adem daha gönderdi bu ibreti görüb aşık-ı sadık-ı oldular hizmete meşgul olub bel bağladılar muhassal-ı kelâm yedi nevbet adem gönderdi gelen muhib olup kaldılar Ahir ül-Emr gazaba gelüb dediki askerim cem olsun vurub anın yapıp düzdüğünü tarumar kılayum dedi bir veziri akil kişi idi ya padişah bu kişi şundan hâli değildir ki Kutb ül-aktab evliyadır. Yahut Kâmil-i sahir-dir Her kangısı olursa olsun sana zarar yetişir sabreyle görelüm ne tedbir ederüz Amma anlanan budur ki kutub ola ziraki bu kadar keramat izhar eden kişinin şer'i muhkem olup mescitler yapmağa kaseden kişi sahir olmaz Ben kuluna emreyle inşaallah her neye malûm ola pâdişah vezire [33] nola var imdi dedi. Vezir bir kaç adem ile iki yük hamir yükledip armağan tarikiye sultana geldiler Amma evvel bunda gelen ademlere buluştu dilleştiler hal nedir diyu sordular ki hayzinhar ve zinhar bu sultan siz dedüğünüz değildir Kutb ül-aktabdır pâdişahlık dünyaya zerre kadar meyli yoktur dahi hakkın kudretiyle her ne işleye fermanıdır nedir bu getürdüğün murdarı yabana dök vezir dedi ya ne kılalum varayın ayağın ابدی dön git dediler bu veziri sultana iletiler Sultan bunu didi Eşref oğlu Mehmed veziri midir كى sultandır dediler varub elin ayağın öpdü sultan dediki kani getürdüğün hediye dedi vezir hicab kılub şöyle kaldı Sultan dediki varun getürün dedi varub tulumları alub getürdiklerinde birinin içine tükürdü safi bal oldu birine dahi tükürdü yağ oldu Sultan dedi sahibine iletin vezir bunu gördü aklı gidüb bihod oldu yine aklı başına geldi dediki hay esta'furullah bir hata söylemişüz tacı tahtı terkedüb yanında hizmete bel bağladı ana dedi var beğine git dedi beğüm sağ olsun biz ahirete gidüb ahiret sultanına erdüm gayri gerekmez ahir ül-emr bal yağ tulumları hamirden tebdil olmuş idi Ana ademleriyle beğe gönderdiler [34] vezirin ademleri ol tulumları Eşref oğluna gönderdiler iletüp dediler ki sultanım vezirin de tabi oldu üçte geldi ve gönderdiğin

içine tükürdü yine getürdük dediler Eşref oğlu pâdişahlık savle-
tiyle gazaha geldi dilediki hamredüb askeriyle Seyyid Harun'a
hücüm eyleye sucuyu getirün dedi ol tulumları önüne getirdiler
gördükü birisi bal ve birisi yağ acebe kaldı gönlüne bir gayret
geldi dedi halkına sahhardan bu asıl iş gelüb gelürmü kimi gelür
dedi ve kimi gelmez dedi askeri müretteb yarak ve yasak her biri
düzdüer Vervelid iline yürüdüler sultan Harun'a malûm oldu
dediki Eşref oğlu geliyor inşaallah hizmete gelür incinme Eşref
oğlu dahi leşkerin zeynedüp gelür yol yarısı geçüp ileri geldüğü
vaktin bir turna gördü yalnız oturur bu leşkere gerü turun deyu
çavuşlar kodu bu asker geru turdular Eşref oğlu turnaya doğan
salmaya kasteyledi turna hiç incinmeyüb oturur tolbaz طوباز çaldı
Turna کوجين کوجين üstü hemen Eşref oğlu doğanı saldı doğan turnanın
گيتي ابلينجه gitti Doğan kâh turna gider ve kâh asker gider kiliseler¹⁸
dirler bir mevzie geldiler turna bir aba giymiş oturmuştu Doğan
yanında sekeleyüp şaştı Eşref oğlu bu hali görüb sevda başından
aştı atından inüb o yana at başında kaldı cümlesi valehihayran
kaldılar ne edüb ne ideceklerini bilmediler sultan hemen gaip
oldu [35] Eşref oğlu halkın cem edüb tanışık ettiler bu biz dedü-
ğümüz değil dediler sultana varmağa tedbir ideler ziyaret-i Eşref
Harun sultan rahmetullahu aleyhi tedbirlerinde böyle müşavere
kıldılar vezire gel diyelim ne derse ona göre varub buluşalım
Sultanın katındaki hizmetkâr vezire adam saldılar dediler bugün
Seyyid Harun'u ziyarete geldik gel rehber ol dediler vezir dahi
evliyaya danuşub dedi sultanım Eşref zade Mehmed bey Muhibbü-
müz sizi ziyarete gelmiş biz muhlisinize adem göndermiş gelsün
ziyarete kılavuz olsun demiş ne buyurursun sultan dediki nola
ezelden veli nimetindir dedi vezir Eşref oğluna vardı gördüki ey
pâdişah bu nice harekettir Bir tanrı velisine bu kadar asker ile niye
geldin bey dedi vaki ahvali üzerine amma şimdi ziyarete hizmete
geldik ne tarik gösterirsin dedi vezir dedi fikredersin Bey deki ki
ne kadar ki askerinin atlarını [bir kelime okunamıyor] eksik eskik-
lüğün dilersin vezir dedi hay bu söz değildir Amma ol sultan
pâdişahlık terkin urmuş altunun gümüşün atın devenin zerre kadar
katında kadri yoktur Bu sözü ko gayri fikreyle bey dedi sen

¹⁸ Seydişehirle Beyşehir arasında Manastır köyü nahiyesi Seydişehirle
Konya arasında da Kilise köyü vardır.

ne dersen ana göre amel edelim vezir dedi ya pâdişah bu veliye kudretten Harun Rum'a çık denmiş Küpedağı'nın şarkından yana şehir yap o şehrin halkı sülâha ola dahi şaki olanın ahiri hayır olma-ya deyu ilham-ı ilâhî olduğu sebebden gelmiş bu emre şuruğ etmiş siz nola pâdişâhim Allah dostuna meskenet lâzımdır beğ dedi [36] ne tarik ile meskenet idelim vezir dediki hazretin bir büyük taşı arkana al dahi cümle halkın her birisi birer taş arkasına alsınlar ol evliyanın yaptığı bürcün çevresine koysunlar varub sonra ol azize mübarek olsun deyesin meskeneti böyle gerektir beğ dedi makul söyledin öyle olsun hemen askerine emreyledi adem başına bir taş arkanıza getirün beğ dahi bir taş arkasına aldı öne düştü nice bin dahi yüklenüb ardına düştüler ta evliyanın bünyad ettüğü bürcün her yanına döktüler andan evliyaya danıştılar Eşref oğlu arkasıyle taş getirdi ne buyurursun sultan dedi kon illa maslahat görmezsin ziraki gücüyle gelmiştir tez harab olsa gerek pes dünya fanidir harab olmak revadır andan sonra Eşref oğlu Beyşehri'nden vakfiye yürür gönderdi Seyyid Harun Sultan Akça babayı Ulukapının üzerinde kodu mescidi bürcünü tamam ide Nasibli babayı kapısının üzerinde kodu ol dahi mescidini bürcünü tamam ide Haydar habayı Kîçikapı üzerinde kodu ol dahi mescidi bürcünü göre sultan andan sonra ۶ sultana buluşturdular sultanın yanında âlimler vardı Eşref oğlu dahi oturdu sultan cemaate dedi [gözlerinizi yumun] cemaat dahi yumdular damenini müşahede ettiler gözlerin açtılar bunlara bir lerze düştü hazan yaprağı gibi titrediler sahkusersem kaldılar yine yumun dedi yumdular bu gez cennetini müşahede ettiler bunlar bu gez şadühürrem oldular Seyyid Harun Sultan dediki [37] görün bakının halini faniye rağbet edüb meşgul olman hazer eylen dedi andan sonra dediki ya âlimler bir kimse bir harab yer imal eylese ol kişinin nesi olur âlimler dirler mülkü olur Resûlullah sallâllâhu aleyhü vesslem buyurmuşlar ki

الدنيا على اهل الآخرة والآخرة
حرام على اهل الدنيا وما حرامات على اهل الله

Yani dünya ehline ahiret haramdır ahiret ehline dünya haramdır ikisiyle haramdır demek oluyor Ya Eşref oğlu Mehmed beğ biz dünya beğliğini anın için terkettükki ahirette hüdanın fazlına uşşakına dostlar ile duşeylesün amma bu şehre kasteylemeklüğümüz budur ki kudretten ilham ile işittim ki ya Harun Rum'a çık Karaman diyarında Küpedağı'nın şarktan canibine şehir yap ol-

şehrin halkı sülâha ola şaki olanın akibeti hayr olmya deye işitim Tac-ı tahtı terkedüb sıtkı hakka berkedüb şu hale geldik Eşref oğlu üşte şehir de il de senin bizim nemüz varidi Eşref oğlu işidüb ağıladı dediki sultanım ben de senin ben de bir muhibbinim sen yapduğun şehirde benim nem var sultan dedi şehir beğlere lâyıktır bize gerekmez deye buyurdu dahi yanındaki âlimlere dediler ya Eşref oğlu Mehmed bey sen al dahi sultana vakfeyle dediler Eşref dediki hoş aldım kabul ettim yine Seyyid Harun sultana vakfettüm dedi dahi benim şehrimde köşkümle bir hasbahçem vardı anı dahi vakf siz şahid olun dedi Hemen sultanın elin öpüb ardın ta kiliselere dek gitti varub anda kiliselerinden askeriyle atlarına bindiler revan olub gittiler Seyyid Harun [38] sultan ehibbalariyle kaldılar andan sonra Eşref oğlu varub Beyşehirinde vakfiye yazub gönderdi Seyyid Harun sultan Akça babayı ulukpının üzerinde kodu mescidini bürcünü tamam ide Nasibli babayı kapusunun bazar üzerinde kodu ol dahi mescidini bürcünü tamam ide Haydar babayı Kiçi kapı üzerinde kodu ol da mescidi bürcü göre sultan gitti savmağasında oturub cenabıhakka münacat ider baki azizler dahi Cuma üzerinde dahi Cumanın katında sultanın ehlibeytine meskenet eylemeğe kondular amma evlerin mescitlerin ağaçlarını bınar başından ağıl kayadan getürdüler ve andan sonra her yandan evler gelmeğe başladı ildirildi mesken dilediler bir kimsenin evinde bir uzun mermer beyaz direk bulundu ol kişi bu mermeri bir gökçül ile örte kodu kimse görmesun deyu sultana malûm oldu bir derviş gönderdiler Cuma kapısına gerek oldu versun dediler ol kişi bu mermeri bir gökçülile örte kodu kimse görmesun deyu sultana malûm oldu bir derviş gönderdiler Cuma kapısına gerek oldu versun dediler ol kişi taş yok diye gizledi geldiler sultan dediler taş yoğunmuş sultan dediki ben varub bulayım inşallah dedi heman sultan ol taşın durduğı yere vardı gördü gökçulla bermişler heman asa vurub ^{بوماکز لینه} biiznillah dedi heman Cuma önüne geldi ^{بوماکز لینه} itab yüzünden dediki ben bu taşı bir yere kosam gerek idi gelen geçen yüz süre amma bir yere koyayımki gelen ayıplasun [39] dedi heman Cuma kapusunun önünde görüle Göктаş olmuştur aklıktan heman azıcık damar belürür belürmez kalmıştır amma mescidin ve türbenin kapıları Acemden ahibbalar ziyarete gelüb getirmişlerdir andan dediki mescit önüne medrese yapılısın

ol dahi yapıldı her yanadan halk gelüb çok evler yaptılar Evler çoğaldı bahçelere heves ettiler bazı halk sultana dedi ki sultanım mescidlerin medreselerindir bu yerler senin vakfındır bu evlere bir miktar icare tayin olsa dediler sultan dediki hâşâ bağışladum gelüb ev yapana amma ziraat olunan yerlere bir miktar tayin caizdir dedi bunda ahval çoktur her birisini söylemeğe kissai tiraz eder dinleyenlere kehlik verir imdi şol keramet zâhir olan yerler söylensin. Dediği ^{دیدی} sultana dediler ki bir evliya gelmiş Vervelid eline taşı koyun gibi sürür dahi sular çıkarırmış deveyi taş eylemiş biavnilâh dahi nice kerametleri zâhir kişi Acemden gelmiş. Dediği sultan dedi ki bize anın ziyareti lâzımdır gidelüm hemen bir iki dervişini alub yola Çığıldağına ¹⁹ geldikleri vaktin bir ayı gördüler dervişleri ardınca gelüb süratle giderler iki mil miktarı Seyyid Harun'a [40] yakın gelicek Seyyid Harun'a malûm oldu dedi. Dediği sultan geliyor bir ayıya binmiş yakın geldi gelün biz dahi karşı varalum dedi Seyyid Harun askere dediler ki sultanım ol ayıya binüb keramet gösterdi senden dahi bir keramet gerek keramet görmeğe doymadık dedi ve anlar dediler keramete adem mi doyar dediler sultanım dediler amma sultanım bu Dediği sultanın ²⁰ ayıya binüb geldiğini çok kâfir görüb dile gelmişler senden dahi bir keramet göreler ümittir ki imane geleler Sultan Harun ya Allah dedi şu taşı getürün dedi hemen taşa bindi bu halka bir mertebe şevk ve zevk gelüb kendularını feramuş ettiler. İhtiyar edene düşüb gittiler taabukeramin şarkından canibinden gördüler Dediği sultan ayıya binüb gelür kâfir ve müslüman bi kıyas Dediği sultanın ardınca bile gelirler ve gördüler Seyyid Harun taşa binüb karşı gelir bu halkın cümlesi acebe kaldılar ve Dediği sultan dedi ki biz canlıya bindük bu cansıza sellemeullah Seyyid Harun dahi taştan indi Dediği sultan dahi evvel ileri yürüdü ol dahi ileri yürüdü gerüştüler bu halk üzerlerine üştüler ve kâfirler dahi imana geldi ehliislâmın tasdik ve tahkiki ziyade oldu Seyyid Harun hazretleri dediki cemaat ile [41] öğle namazın kılalum su hazır bulunmadı Seyyid Harun âsayı yere vurdu hemen allah emriyle bir bınar çıktı ol pınara şimdi Dediği sultan pınarı derler ol pınardan abdest aldı-

¹⁹ Ilgınla Beyşehir arasındadır.

²⁰ Dediği sultan, Ilgın ile Kadınhan arasında, Mahmud Hisar denilen Köyde metfundur. Türbesi ve mescidi vardır.

lar öğle namazın kasdeylediler Seyyid Harun Dediği sultana sen imam ol dedi ve Dediği sultan ben ümmiyim ilmi zahiri bilmezem siz kılıverin dedi ve andan yap yap şehre azm kıldılar ve ikisi dahi piyade gittiler ayı dağa gitti taş ol arada kaldı ana şimdi deve taşı²¹ derler yani yabana gittiler ve Dediği sultan ardında Seyyid Harun önce şehre geldiler Dediği bu ibreti görüb dedi ki Sultan Ya Harun sultan hiçbir yerde kâfir kaldı mı belli adada yüz kâfir kaldı inşaallah hem imana hem insafa geldi andan yürüdüler şehrin her yanını seyran ettiler. Dediği sultan dedi dahi bu şehir dağa muttasıl gerek idi Sultan dediki kudretten işaret bu araya oldu Seyyid Harun Dediği Sultan'ı savmaasına alub geldi üç gün müsahabet kıldılar haldilin söyleştiler ziyade birbirlerine muhabbet gösterdiler akibet ül-emr Dediği gittiği vaktin adem Seyyid Harun'un kızın istedi Seyyid Harun işidib dedi eğer kızım er değilse alın varub kıızı gördüler bıyığı terlemiş başında شمس var bu[nu] gören ademler gelüb dediler biz anı merdane gördük hem kız görmek [42] hem bıyığı var hem شمس Dediği sultan tenkihayran kaldı o bize kız vermediyse bizim evcikten ona nasibola deyverdi gitmeğe azmeyledi hemen taş kapının iki kenarında kisbetinin kernamesini eliyle yazdı kodu. Bu bunda bizim yadigârımız olsun dedi gitti bir زله gönderdi yine dönüb geldi samiine girdi nice gün münacaatta vardı. Mescidin köşelerine çilâhaneler yapın dedi yaptılar bir zaman gitti. Dediği sultan ahrete gitti deyu istima olundu sultan gayıp namazın kıldılar andan sonra cuma mescidinin içinde Çilehaneden çıkmadı taş يصدندر toprak döşendi namazı cemaatle Çilede kılurdu. Baki ömrünü anda geçirdi kırk günde bir zerre miktar taam yerdı kimesne ile söyleşmezdi tefekkür-ü ruhaniye tecelli müstaaniye meşgul idi [43] bu halde nice yıl dili zikr nefes iderdi kalbi mülâhaza-i süphande olmuş idi. Ruhü müşahede-i sıfattullaha ermiş idi. Abdifani rabbibakinin rizasına ulaşmıştı. Fuaadı safisi sırrı bakiye nazar kılmıştı masuvaullah enabet kalmıştı bu halle nice gün nice zaman geldi geçti amma ahir vakit yakın gelmek ilham oldu. Çileden savmuasına geldi savmuasından mescide açılır revzene vardır ol sebebin eclinden imama uyardı. Seyyid Harun dedi cümle halkım gelsün göreyim dünya fanidir

²¹ Seydişehirin batısında ve şehrin pek yakınında deve taşı vardır.

ahirete nakil kılmak bize yakın oldu inşaallah bir vasiyet kılalum dedi bu sözü deyince halkının gözlerinden yaş yerine kan aktı kızı dedi baba bizi gurbet elinde garib kosan mı gerektir dedi oğul iş Allahındır seni dahi hakka ısmarladım cümlemin destigiri andan gayri kimse yoktur amma karındaşım oğlu Musa everesin ol hod divanedir hele ammin oğludur hoşca tutasın dahi merdane كى merdane olasın fukara hizmetinde civanmerd olasın halifenin anası geldi ana dedi sen dahi kuşağı berk kuşanasın fukaraya kulluk eylesin fukara Allahın dostlarıdır öyle bilesin ana da ısmarladı [44] Musa'yı yetim gözlemiyesin andan sonra anları halvete gönderdi anlar dahi ah edüb ağlaşarak vardılar halvete gittiler ve andan dedi ki sultan kamu dervişler gelsünler cümlesi cem olub geldiler ve gördüler sultanın zayıf olduğunu dediler nedir sultanım halin dedi elhamdülillâh amma bir miktar zaafım var sizinle müşavere kılalum dediler hoş sultanım sultan dediki sizin her birünüzü bir yere göndereyim emr hak ile kâfirleri imane gele mü'minleri için tasdik tahkik ziyade ola inşaallahu talaalâ siz sebep düşesiz sultan dedi kani Mahmud Seydi meğer sonra gelmiş imiş geriden lebbeyk dedi kande idin dedi sultanım develere عليده Alâiye'de tuzluca deniz suyu verdim imdi sen Alâiye'ye var Mahmud Seydi dedi. Harun dedi yürü bağıyle bahçesiyle halkın geçine Mahmud Seydi dedi Sultanım seni şu halde nice koyub gideyim yürü hizmete ahirette inşaallah buluşula amma varub halk ile hoş diril anın ekseri taifesi ganileri fakirülhal şekilde yürürler fahir libasların giymezler hemen Sultan Harun âsasını attı bu âsa kande karar iderse inşaallah sen dahi anda mesken tutasın مسلك كوركله heman Mahmud Seydi Sultan ağılyarak gitti [45] Seyyid Harun Zekeriya'ya nazar etti dedi ya Zekeriya sen Manavgat'ta mesken tutasın ve Zekeriya Seyyid Harun'a dediki halkı hilekâr[du] Harun Sultan dedi ki yürü halkı müşahabete mülâyimdir. Ol dahi ağılyarak gitti dahi Ali babaya Gök Seydiye Kilim puşe Siyah dervişe Siz teke iline gidin sevhil yerdir bu dervişler her birisi sultanım biz seni koyup Kande gideriz dediler. Dedi yürün siz inşaallah ahrette buluşaruz. Bu gez Akça babaya nazar etti Akça baba yürü sen Germiyan eline var Akça baba ağladı Sultanım halkı azgundur. Yürü azguna Allah insaf vere dedi. Akça baba ağılyarak gitti Germiyan eline andan sonra Nasibli babaya dedi sen Aydın eline git Nasipli baba

dediki Sultanım bu halde seni nice koyup gidevüzün کیدوزن senin yanında emindirki جوز olmam sultan dediki ya Nasipli inşaallah dizar nasib ola buluşuruz. Yürü ol dahi ağlayarak ve ciğerin dağlayarak yola düşüb Aydın eline gitti ve andan sonra Haydar baba Gökdemir baba Sultanın mübarek ayağını öptüler Bizi âhir yere salma senin nazarında kalalım dediler Sükût edib dedi ya Gökdemir yürü sen şol rumlara اطاردہ deĝel ki gelin islâma dönün sizin akibetiniz hayır ola ve önünüzden sonunuz gür ola dedi Heman Gökdemir baba Adaya vardı ahvali söyledi ol rumların ekseri imana geldi ve müminler ve muvahhid oldular Seyyid Harunu [46] ziyarete geldiler Sultan dahi dedi önünüzden sonunuz gür ola dedi sizin muhiplüğünüz sair halktan ziyade ola dedi ve andan sonra hastalığı gündən güne ziyade ola dedi Babaya dediler senden soyun öte geçesinde büktenberi bir yerde mesken kıl dedi dahi vasiyet kıldı beni bu savmağam içinde ve siz üzereme türbe yapasız şimden gerü haktan yana gider olduk ahiret hakkını helâl eylen dedi Andan bu halka griv düştü bîz çobanı gitmiş koyun gibi perakende olub tarümar mı oluruz deyü ağlaştılar Halife der gurbet iklimlerinde bizi garib koyan baba deyu kan yaşlar döker Sultan dedi beni ne ağlarsız ben sevgili dosta giderin sizi dahi üşte ol dosta ısmarladım dedi ahirete nakletti ve görenler gitti sanır hiç ölüm nişanı benzinde dahi şeklinde bilinmezdi kiməsne defne gönlü varmazdı aceb oldu iki gün yattı kimesne öldü demedi akibet Haydar baba geldi Gökdemir baba ile bir gece erkene dek yanında yattılar andan sonra gittüğüne yakınlık verdiler taşrada namazın kıldılar yattığı yerde hakkına kodular ruhuna ve Muhammede selâtualeyhim sallâ alâ Muhammed ve alâ alihi Muhammet andan sonza halife dahi anasiyle mübalâğa fraklar eylediler bir zamandan sonra Haydar baba dahi azizler cem'olub tedbirler kıldılar dedilerki buna kaim makam şeyh Musa mı olsun halife sultan mı [47] tereddüt ettiler, bazısı halife kerametiyle erdir ol olsun şeyh Musa dahi gençtir hem ergindir hem divanedir lâyıık deĝildir. Meĝer evlene aklı başına gele bazısı Musa'ya ایدرلندیلر şeyh Musa bana gerekmez deyü ایا iyleyüb kaçtı halifeyi sultan yerine kaimmakam kıldılar Halife için bazıları hünsadır ve bazıları dediki hoşluktan geçüb sultanın duasıyla er olmuştur. Sultanın kaimmakamı oldu یکنه تری ihya eyledi andan sonra Karavirandan çomaklar halkın-

dan bir kız زَر gelmişti anı şeyh Musa'ya nikâh edüb everdiler andan halife sultan yıl gündüz kırk en'am اَجْسِي نَك makamında oturdu, ömründe hayvanat yemedi dokuz günde bir su içerdi gündüz saim ve gecesiz kaim ehli perde idi daimî Musa'ya derdi oku Musa'ya okumak nasib olmadı aher اٰخِر قَلِيه قَيْل صَاحِي قَوْنَدِي anı bana aliverin taşra haber gönderdi ol kulçağazı aldılar şeyh Musa incindi ve incündüğünü halifeye dedi şeyh Musa incinme dedi benim atamın mescididir medrese-sidir sen hod okumaktan okumadın bunlar hâli kalacak deyil a inşaallah ben bunu hocaya veririm okur dedi akibet hocaya verdi okudu imam oldu Şeyh Musa incinüb kâh Alâiye'ye Mahmud Seydi Sultan'a [48] gider kâh Germiyan'a Akça babaya varırdı evi halife sultanla kalurdu bunda kalub (kâh) şeyh Musa'nın bir oğlu oldu adını Seyyid Ahmed kodular ol oğlandan dahi oldu halife anı hocaya verdi kırk yıl bu tarik üzre geçti halife dünyadan göçer oldu dediki ahirim geldi vasiyet kılarım baki azizler geldiler dedi ammim oğlu şeyh Musa'yı yerime kodum Atam dahi böyle buyurmuştu siz dahi kabul edin kabul ettik dediler andan Allâhın emriyle ahirete nakletti ruhuna Muhammede selevatullahum sallâ alâ Muhammedin vealâ âli Muhammed vesselem oğlu şeyh Mehmed şeyh oldu ol zaman سَيِّد بَلْفَق dediler bir kişi vardı ol dahi Musa-i Kâzım neslin[den] ulu şeyh idi Seydi şehrinde mukim olmuştu şeyh Muhammed'e çok terbiyet eyledi ilmi batından dahi sülûkten şeyh Muhammed dahi tamam kemale irdi her yandan ehlibaları gelüb kimi tac deyer kimi aba kimi resul risale irsal edüb diyari Alâye'den dahi Manavgat'tan fakir dervişler gelüb taç giymek dilerler Sultanın tacın deymek kabil olmadı şeyh Mehmed dediki halife sultan vasiyetinede demiştirki babamın tacını deyme avama geydirmeyesiniz Eğer tacı ziyade isterlerse keçeden كَجْدَن دَوْرَت dört terk edüb fakir dervişlere giydiresiz ondan şeyh Mehmed bu dört terk tacı asan olduğundan her kişiye geydirdiçahariyara teberrüken ve teyemmünen nice zaman şeyhlik eyledi şeyh Mehmed ata bindüğü vaktın yalnayak binerdi hayvanattan yemez âbit ve zahit ehli vera, idi dahi ehli meskenet idi halim idi bir kişi [49] hediye getürse ya mislin ya dahi ziyade ivaz iderdi şüpheli lokmanın davetine varmazdı bir helâl lokmanın davetine yalnız giderdi Tekebbürlükten korkardı Musahibleri Derviş [lere] ya evvel varun ya sonra der idi şeyh

Muhammed dahi darü fenadan dar-i bakaya nakletti rahmetullahi aleyh dört oğlu kaldı Seyyid Mahmud ve Seyyid Ahmed ve Hüsni baba ve şeyh Musa oğlu Seyyid Ali ve o keçi idi Seyyid Mahmud mücerret Amma Seyyid Ahmed şeyh oldu anın oğlu Mehmed ve Mevlana'dan Seyyid İbrahim anın oğlu Mustafa ve Mustafa'nın oğlu İbrahim ve dahi kılıç ve şeyh Musa ve Musa'nın oğlu Abdülkerim ve Abdülkerim oğlu Harun baba idi Harun baba yedi yaşında darifaneden dari bakaya nakletti kalu innalil-lâhi ve innaileyhi reciun çok kerametler ayan etti türbe kapusunun içinde girdik yerde sağ canibinden yatar Kiçi biraderi sun'ullah aleyh-i rahmeti velgufran külle men aleyha fanın libasına giyüb küllf nefsin - zaikatül-mevt şarabın içer.

Hicret-i Peygamber sallallahü vesellem dokuzyüz altmış ikisinde ahval budur.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri	Fiatı K.
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS - SİLÂHÎ : Irakayn Seferi.	
*) 4 İBNİ BİBÎ : Selçuk tarihi.	
II. Seri	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih.	
3 Bavyars Tarihi	200
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi.	300
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	400
5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt.	800
6 GÜLBEDEN : Humayunnâme	500
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	100
8 SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-sel- çukıyye	250
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	100
10 Abdî tarihi	150
11 Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	450
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
III. Seri	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarâî) : Müsameret ül-Ahbâr : .	600
*) 2 Neşri tarihi.	
IV. Seri	
1 P. WITTEK : Mentеше Beyliği	300
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı	400
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarisi	300
*) 4 B. SPULER : İran Moğolları.	
V. Seri	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 1000 K. fransızca 1500 K.).	
2 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 1000 K. almanca 1500 K.).	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	400

4	HÂMİT KOŞAY: Pazarlı nafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	400
*) 5	HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1937- 39 raporu (türkçe ve fransızca).	
*) 6	HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1940- 41 raporu (türkçe ve fransızca).	

VI. Seri

*) 1	F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL: Mimar Sinan.	
2	ARİF MÜFİD MANSEL: Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları	400

VII. Seri

1	İbni Sina: (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2	CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası	300
3	ULUĞ İGDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma	150
4	FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay-yıldız.	400
*) 5	Halil Ethem Hâtıra kitabı.	
6	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa	400
7	ŞİNASI ALTINDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı.	250
*) 8	FAİK UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri.	
9	W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları.	200
10	ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün hat-tı hümayunları.	200
11	H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi.	150
11 a	H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi Etice metnin transkripsiyonu	125
12	AFİF ERZEN: İlkçağ'da Ankara	210
13	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Mitat ve Rüştü Paşaların tevki-fine dair vesikalar	250
14	ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün Hat-tı hümayunları, Nizam-ı Cedit	320
*) 15	AFET İNAN: Türk ırkının vatanı Anadolu.	

VIII. Seri

1	YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri	200
2	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri	300
3	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark I, Elâm ve Mezopotamya.	500
3-II	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark II, Anadolu	665
*) 3-III	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark III, Suriye ve Filistin.	
4	YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır Tarihi.	250
5	HALİS BIYIKTAY: Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu.	100

Fiatı K.

6	ÂFET INAN: Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman.	200
7	Dr. SÜHEYL ÜNVER: Selçuk Tababeti Tarihi	200
*) 8	FUAT KÖPRÜLÜ: Osmanlı Devletinin kuruluşu.	
9	Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılabı Tarihi I. cilt	200
10	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal	400
11	ZİYA KARAMURSAL: Osmanlı Mali Tarihi hakkında tetkikler	400
12-I	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt	500
12-II	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cilt	400
13	Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılabı Tarihi II. cilt, I. Kısım	500
14	Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılabı Tarihi II. cilt II. Kısım	500
15	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı.	850

IX. Seri

1	I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2	II. Türk Tarih kongresi zabıtları.	250
*) 3	III. Türk Tarih Kongresi zabıtları.	

X. Seri

1	A. AULARD: Fransa İnkılabının Siyasî Tarihi, I. cilt.	500
1 a	" " " " " " " " II. cilt.	500
1 b	" " " " " " " " III. cilt.	500
2	V. G. CHILDE: Doğunun prehistoryası	565

XI. Seri

1	EDİP KEMAL ÜNSEL: Fatih'in şiirleri	180
---	---	-----

XII. Seri

*) 1	ARİF MÜFİD MANSEL: Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.	
*) 2	FAİK UNAT: Atatürk ve Türk İnkılabı tarihi bibliyografyası.	

XIII. Seri (Dünya Tarihi)

1 a	ŞEVKET AZİZ KANSU: İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler. I. cilt	350
4	Y. HİKMET BAYUR: Hindistan tarihi. I. cilt. İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar (1526)	640

- *) 4 a Y. HİKMET BAYUR. Hindistan tarihi II. cilt.
*) 8 ARİF MÜFİD MANSEL: Ege ve Yunan tarihi.
*) 16 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı tarihi. I. cilt

BELLE TEN : Her sayısı 200

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ .

ANKARA'da : *Akba, Berkalp ve Haşet* kitapevleri.

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde *Üniversite, Zaman*; Cağaloğlunda *Yüksel*; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde *Beyoğlu, Haşet ve Berrak*; Beyazıt Üniversite caddesinde *B. Nişan* kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL
ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA
ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 200 kuruş (yabancı memleketler için 1 dolar)

Yıllık abonesi : 800 kuruş (yabancı memleketler için 4 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,

Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,

İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN; Çağaloğlunda

YÜKSEL; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEYOĞLU, HAŞET ve

BERRAK; Beyazıtta B. NİŞAN Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 200 piastres (pour l'Etranger 1 dolar)

L'Abonnement annuel : 800 piastres (pour l'Etranger 4 dolar)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la librairie YÜKSEL, Çağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU, HACHETTE et BERRAK, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et à B. NİŞAN KITAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

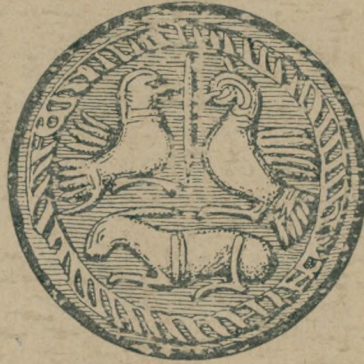
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: X

No: 40

Okto bre 1946

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 6